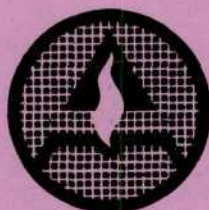

AKADEEMIA

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 4

Võru keelepruuk: keel või murre	Tõnu Tender
Eepose-igatsus	Ruth Mirov
Saksa mobilisatsioonidest 1943. a	Hain Rebas
Venemaa kui Lääne alateadvus	Boris Groys
Ülestõusmise tunnistajad	Harri Haamer
Piiritletud keskaeg	Tiit Aleksejev
Kultuur matemaatikas	Peeter Mürsepp
Söögiisu tsiviliseerumine	Stephen Mennell
Kas Jumal mängib taringuid?	Ian Stewart

Loddfafniri laul

Kollegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
. . . . .	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoiimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 18. III 1996. OU «Greif» trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 2600. Tell. nr. 557.

© AKADEEMIA 1996

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 4 (85)

Võru keelepruuk: keel või murre?	
	<i>Tõnu Tender</i> 643
Eepose-igatsus: Lisandusi kirjanduse ja rahvaluule suhete probleemile	
	<i>Ruth Mirov</i> 652
Loddfafniri laul	
	 681
	<i>Tõlkinud Tõnno Jonuks</i>
Miks edu — miks luhtumine?: Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Eestis ja Leedus 1943. a	
	<i>Hain Rebas</i> 692
Venemaa kui Lääne alateadvus	
	<i>Boris Groys</i> 729
	<i>Tõlkinud Kajar Pruul</i>
Ülestõusmise tunnistajad	
	<i>Harri Haamer</i> 747
Piiritletud keskaeg	
	<i>Tiit Aleksejev</i> 754
Kultuur matemaatikas	
	<i>Peeter Müürsepp</i> 778

Söögiisu tsiviliseerumine	<i>Stephen Mennell</i>	790
	<i>Tõlkinud Mari Tarvas</i>	
<i>Arvustus: Entsüklopeediast. Eesti Entsüklopeedia. 8. köide.</i> Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995.	<i>Toomas Hiio</i>	819
Editorial note. Summaries		828
Kas Jumal mängib taringuid?: Kaosematemaatika. IX	<i>Ian Stewart</i>	837
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>	

Autori ja toimetaja tähelepanematusesse tõttu on Eero Medijaineni artiklisse "Orientatsiooniotsingutest Eesti välispoliitikas" (nr 3, lk 467, 1996. a) sattunud eksitav viga. Palume ülevalt kuuendas reas "Johan[nes] Semperi" asemel lugeda "Rudolf Sirge".

Lk 680, 728, 746, 777, 818: Andres Tolts. Variatsioonid I–V, 1991. Litograafia.

VÕRU KEELEPRUUK: KEEL VÕI MURRE?

Tõnu Tender

Paaegu alati, kui mõnel seltskonnal on jutuaiineks Võrumaa kohalik keelepruuk, algab vaidlus, kas tegemist on keele või murdega. Kui läheduses juhtub olema (eesti) filoloog, siis nõutakse temalt ühest vastust — kas murre või keel? Kuid küsimus asetab lingvistigi raskesse olukorda. Keeleteaduseski on sageli selle üle vaieldud, kuidas keelt ja murret teineteisest eristada.

MURRE EHK DIALEKT

Tavaliselt mõeldakse *murde* ehk *dialekti* (ingl. *dialect*) all ebastandardset, madalama staatusega, rustikaalset keelepruuki, mis seotub peamiselt maainimeste ja -töölistega (või mõne muu vähemprestiizika grupiga). Samuti tähistab “murre” maailma kõrvalisemates paikades kõneldavaid keelekujusid, millel puudub oma kirjakeel.¹ Sageli on murdeks peetud mingit tüüpi kõrvalekallet harjumuspärasest normist — hälbimist korrektsest või standardsest keelekujust. Mõned lingvistid on murret ja keelt võrreldes märkinud, et murdel on keelega võrreldes piiratum sõnavara (s.t murdeleksika on väiksearvulisem) ning mitmes valdkonnas puudub murdel oma leksika täielikult. Seega on murre piiratud

---

Käesolevas kirjutises on aluseks võetud J. K. Chambersi ja P. Trudgilli seisukohad ning mitmed näited raamatust *Dialectology* (Cambridge, 1980), lk 3–14.

¹Vadja keelel puudub kirjakeel, ometi peetakse seda iseseisvaks läänemeresoome keeleks.

kasutusfunktsioonidega. Nii saab Eesti suvalise maakolka murde(keele)s kõnelda lehmalüpsist ja kartulivõtust, naistest ja viinaviskamisest, aga teadussõnavara (näiteks lingvistikaalane) murdel puudub. Puudub seepärast, et sellist leksikat — antud juhul teadussõnavara — ei ole murretes loodud ja arendatud. (Kindlasti saaks igas murdekeeleski teadustekste produtseerida, kui paljud asjaolud murdele soodsaks osutuksid ning mingit murret teadlikult arendama hakataks.)

Moodsamas keeleteaduses on traditsioonilised (pejoratiivsed) murdedefinitsioonid kõrvale jäetud. Aktsepteerimist on leidnud seisukoht, et kõik keelekasutajad kõnelevad vähemalt ühte murret (kas linna- või maamurret, standardset või mittestandardset, kõrgemal või madalamal ühiskondlikul positsioonil seisvate gruppide murret). Seega on ka standardne keelekasutus murre, s.t standardne inglise keelepruuk (ingl. *Standard English*) või eesti kirjakeel on samuti murded. Keele sisemisest ehitusest lähtudes ei ole ühel murdel teise ees mingit eelist (eesti kirjakeel kui murre ehk “kirjakeelemurre” ei ole parem ega halvem kui võru või mulgi murre).² Kuid mõnele murdele on sotsiaalsetest hinnangutest lähtudes eelis antud, ühte murret on peetud prestiižikamaks kui teist.

Väga sageli kasutatakse sõna “murre” siis, kui soovitakse mingit keelt alajaotusteks liigendada. Nii kõneldakse prantsuse keele Pariisi murdest, saksa keele Baieri murdest, eesti keele Kirderaniku murdest jne.

VASTASTIKUNE MÕISTETAVUS

Keelt ja murret on püütud teineteisest eristada üsna lihtsa võtte abil — kui kaks inimest kõnelevad erinevalt, siis eksisteerib kaks võimalust: a) kui vestluspartnerid ei saa teineteisest aru, siis kõnelevad nad eri keeli; b) kui nad saavad teineteisest aru, siis kõnelevad nad ühe keele eri murdeid. Esitatud näites lähutatakse põhimõttest, nagu oleks “keel” vastastikku mõistetavate murrete hulk. Seega on liigituskriteeriumiks *vastastikune mõis-*

²Keele hindamise kohta vt Valter Tauli, *Keelekorralduse alused* (Stockholm, 1968), lk 7–11.

tetavus (ingl. *mutual intelligibility*). Säärane liigendamisviis tundub esmalt hästi töötavat, ent tegelikkuses osutub sageli edutuks. Näiteks rootsi, norra ja taani keelt peetakse üldjuhul eri keelteks, aga nad on vastastikku mõistetavad ja seega ei vasta esitatud tingimustele. Eelneva määratluse järgi peaks tegemist olema murretega. Eesti ja vadja keel on sedavõrd lähedased, et põhjaeestlane ja vadjalane võivad teineteisest hõlpsasti aru saada.³ Lähtudes vastastikusest mõistetavusest satume siingi määratlusega vastuollu, sest tegemist peaks olema murretega. Olgu esitatud ka vastupidiseid juhtumeid. Näiteks ei ole ühe keele murded kõnes alati vastastikku mõistetavad. Lõuna-Inglismaa elanikul on väga raske mõista mõnda šoti või Põhja-Iirimaa kohalikku murret, samuti võib suuri arusaamatusi tekkida, kui suhelda püüavad erinevate riikide inglise keele kõnelejad. Siin oleks vastastikuse mõistetavuse kriteeriumist lähtudes tegu erinevate keeltega. Kuid vähemalt üks asi on inglise keele kasutajatel ühine — neid ühendab kirjakeel (täpsem oleks öelda — üks kirjakuju). Ning ainult tänu sellele võib neid nimetada ühe keele murreteks. Samast näitetüübist võib esile tõsta ka saksa keele. Tavaliselt peetakse saksa keelt üheks keeleks, kuid tegelikkuses esineb mitu saksa keelepruuki, mis on vastastikku mõistetamatud. Saksa keel oleks seega nagu midagi rohkemat kui keel. Jõudes näidetega eesti keeleni, tuleb tunnistada, et tavalisele põhjaeestlasele on Võru keelepruuk (murre) üsnagi arusaamatu. Otsekui oleks ka eesti keel midagi enam kui lihtsalt üks keel.

Lisaraskusi tekitab asjaolu, et vastastikune mõistetavus ei ole mingi kindel üksus või konkreetne mõõtetühik — see mõiste sisaldab erinevaid mõistmise astmeid. Kuigi paljud rootslased võivad tõepoolest väga hõlpsasti mõista paljude norralaste juttu, on selge, et sageli ei saa rootslased norralastest aru nii hästi kui rootslastest. Skandinaavlastevaheline vastastikune mõistetavus on ideaalist kaugel ning arusaamise hõlbustamiseks tuleb kõnelejalatel aeglasemalt rääkida ning vältida jutus sõnu, mis võiksid raskesti arusaadavad olla.

³Vt P. Ariste, "Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemiskäik." — *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Tallinn, 1956, lk 18.

Vastastikune mõistetavus ei pruugi mõlemas suunas ühesugune olla, s.t üks pool võib teisest paremini aru saada. Taanlased saavad norralastest paremini aru kui norralased taanlastest. Põhjus peitub taani keele hoopis teistsuguses häälduses. Skandinaavlastes väidavad ise, et norra keele hääldus on samasugune kui taani keele kirjapilt. Vastastikune mõistetavus sõltub veel mitmest faktorist — kuulaja haridustasemest, kuulaja soovist kõnelejast aru saada jne. Aafrikas tehtud uurimused näitasid, et kui suguharu A liikmed kinnitavad, nagu saaksid nad B suguharu keelest aru, siis suguharu B liikmed väidavad vastupidist: et nad ei saa A keelest sugugi aru. Selgus, et suguharu A, suurem ja tugevam, soovis suguharu B territooriumi kavalal kombel omastada. Nad väitsid, et on B-ga üks ja sama rahvas, sest nende keelgi on ühine. Kuid suguharu B osutas keele mitterõõmsusega A-le vastupanu.

KEEL, MURRE, AKTSENT

Eespool selgus, et mõiste “vastastikune mõistetavus” on mõnikord vajalik kriteerium, kuid see ei aita murret ja keelt eristada. Inglise, norra, rootsi, taani, saksa ja eesti keele kohta toodud näited kinnitavad väidet, et keel (ingl. *language*) ei ole täpne lingvistiline mõiste. Kõneldes mingist keelest peame silmas ka vaadeldava objekti lingvistilisi iseärasusi (foneetilisi, morfoloogilisi, leksikaalseid ja süntaktilisi jooni). Kuid pidades inglise, norra, rootsi, taani, saksa ja eesti omaette keeleks, lähtume peamiselt poliitilistest, geograafilistest, ajaloolistest, sotsioloogilistest ja kultuurilistest põhjustest (lingvistilised kriteeriumid jäävad siin tagaplaanile). Loomulikult on kolmest Skandinaavia keelest kõneldes tähtis seegi, et kõigil on erisugune kodifitseeritud ja standardiseeritud kuju koos ortograafiate ja grammatikatega ning kirjandus; nad kuuluvad kolme rahvusriiki ja sealsed inimesed peavad end eri keelte kõnelejaiks.

Seega on keel keeleteaduse positsioonilt lähtudes üsna eba-praktiline termin. Kui soovime kirjeldustes täpsemad olla, peaksime kasutama teistsugust terminoloogiat. Võimalik termin oleks keeleteisend/keelevariant (ingl. *variety*). See on neutraalne termin, kasutatav iga (erilise) keelekuju kohta, mida

soovitakse mingil eesmärgil iseseisvaks üksuseks pidada. See on *ad hoc* termin, kui soovitakse olla eriti sihikindel. Näiteks võib kõnelda Yorkshire'i inglise keele teisendist, Leedsi linna inglise keele teisendist või Leedsi linna keskklassi inglise keele teisendist. Eesti kontekstis saame rääkida Läänemurde eesti keele teisendist või Haapsalu linna eesti keele teisendist, Haapsalu linna äriklasi eesti keele teisendist jne. Veelgi üksikasjalisemad terminid on *a k t s e n t* ja *m u r r e*. *Aktsent* (ingl. *accent*) osutab keeleteisendile/keelevariandile, mis on foneetiliselt ja/või fonoloogiliselt teisest keeleteisendist erinev. Kui üks kõnelejaist hääldab sõna "pudel" *d*-häälikut palataliseeritult, teine aga palataliseerimata, on tegemist kahe erineva aktsendiga. Lugeja võiks võrrelda ka koduja ulgüestlaste eesti keele hääldust. *Murre* märgib keeleteisendit, mis on grammatiliselt või ka leksikaalselt, samuti foneetiliselt erinev teisest keeleteisendist. Kui üks kõnelejaist lausub *kir'otas* ja *es ole*, teine *kirjutab* ja *ei olnud*, siis on tegemist grammatiliste erinevustega, seega kahe eri murdega. Kui üks ütleb *ubin* ja *mõskma*, teine *õun* ja *pesema*, on jällegi tegu eri murretega (leksikaalsed erinevused). Tavaliselt on eri murrete kõnelejatel erinev aktsent, kuid ka ühe murde kõnelejatel võib esineda erinev aktsent. "Murre" ja "aktsent" on lingvistide poolt samuti *ad hoc* kasutusele võetud.

MURDE GEOGRAAFILINE JÄTKUVUS

Liikudes kindlas suunas külast külla märkame, et igas külas on võrreldes eelmisega teatud keelelisi erinevusi. Mõnikord on need erinevused suuremad, teinekord väiksemad, kuid need erinevused on kumulatiivsed. Mida kaugemale lähtepunktist liigume, seda suuremaks erinevused muutuvad. Küla 1 elanikud saavad küla 2 elanikest väga hästi aru ning küla 6 elanikest piisavalt hästi. Kuid küla 13 elanike jutu mõistmisega tekib külas 1 suuri raskusi ning küla 26 elanikest ei saada 1-s tuhkagi aru. Küla 13 asukad saavad tõenäoliselt küla 6 elanikest piisavalt hästi aru, kuid küla 1 ja 26 elanike mõistmisega tekib 13-ndas suuri raskusi. Mingil territooriumil kasutatava murde äärealade kõnekuju võib vastastikku mõistetamatu olla, kuid need vastastikku mõistetamatud murdeala ääred on ühen-

datud vastastikuse mõistetavuse ahelasse. Mitte üheski murde-ahela punktis ei teki olukorda, et geograafiliselt külnevad murded oleksid vastastikku mõistetamatud. Lingvistiliste erinevuste kumulatiivne efekt peitub selles, et mida suurem on geograafiline kaugus, seda raskem on vastastikune arusaamine. Sellist tüüpi olukorda nimetataksegi murde geograafiliseks jätkuvuseks / kestvuseks / jätkuvusahelaks ehk kontiinumiks (ingl. *geographical dialect continua*). Selliseid murde geograafilisi jätkuvusi esineb maailmas rohkesti. Euroopas näiteks on prantsuse, itaalia, katalaani, hispaania ja portugali standardsed keeleteisendid vastastikku mõistetamatud. Kuid Lääne-Romaani murde geograafiline jätkuvusahel ühendab neid. See ulatub Portugali rannikust Belgia keskossa ja sealt Lõuna-Itaaliasse. Lääne-Germaani murdekontiinum sisaldab murdeid, mida tavaliselt peetakse saksa, hollandi ja flaami keeleks. (Keeleteisendid, mida kõneldakse Ida-Šveitsis ja Ida-Belgias, ei ole vastastikku mõistetavad, kuid need keeleteisendid on ühendatud mõistetavusahelasse.) Skandinaavia murdekontiinum hõlmab norra, rootsi, ja taani murret; Põhja-Slaavi murde jätkuvusahel sisaldab slovaki, tšehhi, poola, ukraina ja vene murret; Lõuna-Slaavi kontiinum seob sloveenia, serbia ja horvaadi, makedoonia ja bulgaaria murded.⁴

Mõiste “murde jätkuvus” on paljudele raskesti mõistetav, sest sissejuurdunud harjumuse järgi peetakse standardseid keeleteisendeid iseseisvateks üksusteks (s.t keeleks). Murdekontiinumi olemasolu korral on üksikute jätkuvusahela osade eraldamine ja esiletõstmine keeleteaduse seisukohalt meelevaldne tegevus. Kuid poliitilistest ja kultuurilistest teguritest lähtudes võib selline liigendamine põhjendatud olla. Nii näiteks on keeleteaduse seisukohalt võimatu öelda, kus paikneb rootsi ja norra vaheline keelepiir, s.t kus lõpeb rootsi ja algab norra keel. Määravaks osutub keeleväline tegur — rahvuslik piir.

---

⁴Termini *murdekontiinum* asemel on nt C. F. Hockett kõnelnud *L-complex*'ist. Sellest lähemalt Ülo Sirk, “Indoneesia keel ja Indoneesia keeled.” — *Akadeemia*, nr 7, 1993, lk 1495–1496.

AUTONOOMIA JA HETERONOOMIA

Vajalik mõiste, käsitlemaks keele ja murde (geograafilise) jätkuvuse suhteid, on heteronoomia. Heteronoomia ja autonoomia on vastandmõisted. Näiteks peetakse teatavaid Lääne-Germaani kontiinumi keeleteisendeid Hollandi murreteks, teisi omakorda Saksa murreteks. Liigitamisel on lähtutud sellest, kuidas murded (murdekõnelejad) suhtuvad standardsesse keelde. Hollandi murded on hollandi standardkeelt respektierides heteronoomsed, Saksa murded on heteronoomsed respektilt saksa standardkeelde. Ehk teisiti öeldes: Hollandi murrete kõnelejad peavad end hollandi keele kõnelejaiks, nad arvavad, et loevad ja kirjutavad hollandi keeles jne. Et heteronoomia ja autonoomia on kultuuriliste ja poliitiliste faktorite tulemus (lingvistilised tegurid on sekundaarsed), siis on nad muutuvad. Ajaloost on teada huvitav näide. Kuni 1658. aastani kuulus Lõuna-Rootsi Taani koosseisu ning murdeid (keeleteisendeid), mida seal kõneldi, peeti taani murreteks. Sõjas võitis Rootsi need maa-alad endale ning nelikümmend aastat hiljem peeti sealseid murdeid (keeleteisendeid) juba rootsi murreteks. Murded ei olnud neljakümne aastaga keeliselts muutunud, kuid nad olid muutunud heteronoomseks oma respektilt rootsi standardkeelde.

Siinkohal võiksime termini "keel" juurde tagasi pöörduda. Seda kasutatakse tavaliselt keeleteisendi kohta, mis on autonoomne koos kõikide teisenditega, mis on sellest sõltuvad (heteronoomsed). Nii nagu heteronoomia suund võib muutuda (näiteks Lõuna-Rootsi juhtum), niisamuti võivad varasemad heteronoomsed keeleteisendid saavutada autonoomia. Sageli on autonoomia poliitilise arengu tulemus, mis annab "uuele keelele" arenemisvõimaluse. Sealjuures ei ole keeleteisendi ehitus muutunud, kuid keelevorme kirjeldatakse kui iseseisvat, sõltumatut keelt. Näiteks 19. sajandi alguseni oli Norras kasutatav standardkeel taani keel, kuid koos iseseisva norra rahvaga arenes autonoomne norra standardkeel.

Mõnel teisel juhul võib poliitiline eraldumine viia semi-autonoomiani (saksa keel Šveitsis) või jagatud autonoomiani. Näiteks Põhja-Ameerika inglise keel on pidanud eeskujuks Briti inglise keelt, kuid tänaseks on autonoomne standardne inglise

keeleteisend saanud mitu erinevat kuju: Briti, USA ja Kanada inglise keelekuju, kõiki peetakse ühtmoodi õigeks.

Samuti on võimalik autonoomiat kaotada — endised iseseisvad keeleteisendid muutuvad suhtumiselt teistesse keeleteisenditesse heteronoomseks. Kunagi oli Šotimaal kõneldav keeleteisend autonoomne, kuid juba paarsada aastat peetakse seda inglise keele teisendiks (inglise keele murdeks). Praegused liikumised võivad äratada šoti rahvuse ning see omakorda võib šoti keele kui iseseisva keeleteisendi õigused taas maksma panna. Pole võimatu, et tulevikus saavutab mõni šoti keeleteisend semi-autonoomia.

Veel kümme aastat tagasi peeti lüüdilasi karjalasteks (ning lüüdi keeleteisendit vaadeldi karjala keele murdena), kuid mõni aasta tagasi ilmunud rahvusvahelises lingvistikaentsüklopeedias⁵ peetakse lüüdi keeleteisendit kaheksandaks tänapäeva läänemere-soome keeleks (eesti, isuri, karjala, liivi, soome, vadja ja vepsa kõrval). Võib-olla on entsüklopeedia koostajad arvesse võtnud uusi tendentse lüüdilaste eneseteadvuses?⁶

*

Kas Võru keelepruuk on murre või keel? Kirjutist mõttega jälginu vist nõustub väitega, et küsimus on (keeleteaduse seisukohalt) ebakorrektn. Küsimusega tahetakse teada, kas Võru keeleteisend on autonoomne või heteronoomne. Praegu on Võru keeleteisend heteronoomne — suurem osa võrukestest peab end eestlasteks. Võrukestel ja põhjaeestlastel on ühine ajalugu, kultuur ja riik, eesti kirjakeelemurdesse suhtutakse kui standardisse. Kuid autonoomia ja heteronoomia on muutuvad. Võru keeleteisendil on hääbumise kõrval teoreetiline võimalus saavutada tulevikus semi-autonoomia.

---

⁵ *International Encyclopedia of Linguistics*. Ed. in chief: William Bright. Oxford, 1992, vol. 4, p. 207.

⁶ Lüüdilaste eneseteadvuse kohta vt nt: N. Pahomov, "Lyydiläis-kysymys." — *Kieliposti*, n:o 3, 1992.

TÕNU TENDER (sünd. 1965), lõpetas 1992. a Tartu ülikooli eesti filoloogia osakonna. Praegu samas eesti keele magistrand, eesti keele lektor. On ka Võru Instituudi teadusnõukogu liige. *Akadeemias* on temalt ilmunud arvustused kahe raamatu kohta: *Kuritegelik subkultuur tätoveeringutes, žestides, slängis* (koost. R. Maruste) (nr 3, 1989, lk 623–625); Mai Loog, *Sanat tyttöjen ja poikien puheessa: Tutkimus Tallinnan koululaisten puhekielestä ja slangista* (nr 5, 1993, lk 1074–1077).

EEPOSE-IGATSUS

Lisandusi kirjanduse ja rahvaluule suhete probleemile

Ruth Mirov

SISSEJUHATUSEKS

Sõnadega "kirjanduse ja rahvaluule suhted" tavatsetakse meil kokku võtta kogu sellekohane laiaulatuslik teemade ring. Teatavasti on need suhted kahepoolsed — rahvaluule mõju kirjandusele ja kirjanduse mõju rahvaluulele. Hõlmava ülevaate probleemistikust on andnud Ü. Tedre artiklis "Kirjanduse ja rahvaluule suhetest: Mõningaid kokkuvõtteid ja uurimisülesandeid" (*Keel ja Kirjandus*, 1965, nr 11–12, lk 650–656, 734–740). Alljärgnevas käsitletakse mõnda lõiku rahvaluule osast kirjanduses.

Rahvaluulet hakati nägema professionaalse kirjanduse allikana juba meie rahvuskirjanduse koidikul, 19. sajandi algupoolel, nii estofiilide kui ka eesti soost kirjameeste poolt. Ja tõepoolest — meie rahvuskirjandus sündiski rahvaluule baasil, see oli sõna otseses mõttes üleminek rahvaluulelt kirjandusele. Samas aga polnud rahvaluule ainete ja vormide ulatuslik rakendamine kirjanduslikus loomingus mingi Eesti erandlik nähtus, vaid tolleaegse Euroopa ühiskondlike liikumiste ja kirjanduslike suundumuste kajastus.

Niisiis on meie kirjandus algusest peale rahvaluulest midagi ammutanud. Ja ilmselt sellepärast, et see protsess on olnud pidev ja külluslik, ei ole teaduslik uurimine suutnud sellega sammu pidada. Aeg-ajalt on kogu probleemgi kippunud silmapiirilt kaduma. Kõrvale jättes kirjanduse alguse tähtteosed, eriti *Kalevipoja*, pole kirjanduse ja rahvaluule suhteid kuigi sihipäraselt

uuritud. Samas võib aga märkida, et suur osa meie nimekamatest kirjandus- ja rahvaluuleteadlastest on kõnealusel küsimuses kasvõi riivamisi sõna võtnud. Sealhulgas on mitmed ka siinsetes seostes kõige huvipakkuvamat teemat — rahvalaulude osa professionaalses luules — kas ülevaatlikumalt käsitletud (Fr. Tuglas, J. Aavik, A. Annist, Ed. Laugaste, R. Viidalepp, A. Vinkel, K. Muru, A. Järv, E. Kubjas, Ü. Tedre jt) või siis üksikteoseid ja -küsimusi analüüsinud (A. Annist, Ed. Laugaste, E. Nirk, U. Kolk jt). Tartu Ülikoolis kirjutatud selleteemalised diplomi- ja kursusetööd on enamasti käsikirja jäänud, nii ka E. Kubjase rahvaluule rakendamise meetodeid käsitlev kursusetöö “Rahvaluule ja kirjandus” (1960). Kõik kirjutatu ei suuda aga ligilähedaseltki katta ulatuslikku probleemistikku. Ka allakirjutanu on aastate jooksul seda probleemi jälginud, esialgu küll juhuslikumalt, puhtalt huvist lähtudes, hiljem aga juba teadlikult, probleemi adudes. Kogunenud on umbes 250 trükilehekülge uurimusi.¹ Seetõttu peaks olema arusaadav soov koguda need kirjutised ühte raami, et kujuneks mingi terviklikum pilt. Tõenäoliselt oleks neist siis rohkem abi ka asjahuvilistel. Põhiliseks vaatlusaluseks on allakirjutanal olnud regivärsiline rahvalaul kui tegur professionaalses luules, eriti aga regivärsiline eepiline luule 20. sajandil, niisiis pärast meie rahvusepost *Kalevipoega*.

Lisaks põhiteemat puudutavatele trükistele on loendis antud ka populaarsema ilmega kirjutised, mis käsitlevad rahvaluule mõju sõnakunstiga seotud kultuurivaldkondades laiemalt.² Ka rahvaluuležanre on neis kirjutistes haaratud laiemalt — regivärsilise rahvalaulu kõrval veel uuemat, lõppriimilis-stroofilist rahvalaulu ja proosavorme.

Mõnevõrra valgustavad probleemi üldkultuurilist tausta käsitlused rahvalaulude ja eeposte esitamisest teatrilaval. Just lavastuslike võimaluste kasutamise mitmekesisus, rahvalauluteksti andekas sidumine moodsate muusikaliste, tantsuliste ja dramaatiliste väljendusvahenditega on andnud huvipakkuvaid kombinatioone. Rahvaluule osalus professionaalses kultuuris on aegapidi, küll mõnede tagasilangustega, kasvanud ja saanud tänapäeval ise-

¹Vt bibliograafiline loend: Trükised käesoleva artikli teemal.

²Vt bibliograafiline loend: Täiendavad teemalähedased trükised.

enesestmõistetavaks. Nüüdseks on ehk traditsioonilise rahvaluule ja professionaalse kunsti suhetes kujunenud või kujunemas olukord, mida pidas silmas Oskar Kallas, kui ta *Eesti rahvalaulude* (1926) eessõnas avaldas lootust, et rahvaluulest saab Eesti kultuuriline vundament. Kallas uskus, et meil on võimalik oma vanaaja kultuurist leida edasiehitamiseks palju enam sugemeid, kui neid esialgu on julgetud otsidagi.

Ka luulet retsenseerides on allakirjutanu püüdnud silmas pida, kas ja kuidas avalduvad vaadeldavas teoses rahvaluuleelementid. Õieti on retsenseeritavaid teoseid valitudki just sellest lähtudes, kas nad võiksid midagi uut ja huvitavat pakkuda rahvalaulu ja autoriluule suhete seisukohast. Luule analüüsimine andis üldse kindlama aluse artikli "Regilauluelementidest nüüdisluules" (1976) kirjutamiseks ning tõdemiseks, et imiteerimise kõrvale ja asemele on vähemalt lüürilises luules tulnud mitmeid vabamaid rakendusvõtteid.

Tausta andvate trükiste hulgas on ära toodud ka allakirjutanu poolt lüürilistest regilauludest põimitud valimik *Laulame liigi külada* (1964). Seada ja redigeerida suulist rahvalauluteksti kirjalikuks esitamiseks — see on üks oluline tahk kirjanduse ja rahvaluule suhetes. Ja õieti just selline "seespoolne" kogemus — rahvalaulude tegelik redigeerimine esteetilisest aspektist — juhtis allakirjutanu kõnealuse probleemi juurde. Kõigepealt teritas see nägema, et hoolimata juba 1906. aastal Jakob Hurda poolt formuleeritud ja tänaseni aktsepteeritavatest üldpõhimõtetest on rahvalaulude nn esteetiline ehk kunstiline redigeerimine väga individuaalne ning tulemus jääb paratamatult isiklike maitseotsustuste varale. See pani mõtlema juuspeenele eraldusjoonele, mis jagab niimoodi redigeeritud tekstid veel rahvalaulude hulka kuuluvaks või juba autoriloominguks.

I

Suuline rahvaluuleteos muutub kirjakuultuuri osaks mingil määral juba kirjaliku fikseerimisega. Sellega kaotab ta ühe oma põhitunnustest — pidevalt liikuva ja muutuva oleku, võime põhimõtteliselt lõputult varieeruda. Varieerumise tingib ajast aega kestnud mälus säilimine ja suuline levik. Üleskirjutamine fikseerib aga

paljudest variantidest ühe sellisel kujul, nagu see antud ajamendil on kirjapanija ette sattunud. Sellisena saab ta siis ka teadusliku uurimise objektiks. Kirjaliku kultuuri kontekstis käsitletakse suulist rahvaluulet kirjanduse osana — selle eelkäijana või vanema ajajärguna. Ühtlasi hakatakse vaatlema rahvaluule otsesemaid seoseid kirjandusega — nn rahvaluule ja kirjanduse suhteid, mis mõnel juhul võivad olla tekkinud juba enne suulise rahvaluuleteose kirjalikku fikseerimist. Otse kirjanduseks muutub suuline rahvaluuleteos aga siis, kui mõni loovisiksus rahvaluuleteksti kuidagi ümber töötab, lähtudes sealjuures muidugi oma kunstimaitsesest ja tõekspidamistest. Nii algab suulise rahvaluuleteose sekundaarne elu kirjaliku autoriteosena. Üldjuhul anonüümne ja kollektiivne rahvaluuleteos kaotab needki tunnusjooned ja saab teadaoleva üksikisiku, autori individuaalloominguks. Individuaalsus, autorlus on kirjaliku sõnakunsti tunnusjooni.

Eeltoodus on juttu suulise rahvaloomingu ja kirjandusliku autoriloomingu põhilistest, polaarsetest tunnusjoontest ja üldjuhtudest. Tegelikult pole need nähtused alati selgesti piiritletavad ning kirjanduse ja rahvaluule suhetest moodustub keeruline nähtustekompleks. Nagu öeldud, ei tarvitse kirjandusse sattunud või kirjandusteost kuidagi mõjutanud rahvaluuleteos (motiiv, kujund) üldse olla eelnevalt kirjalikult fikseeritud. Mõjutuste saamine rahvaluulest võib jääda hämaraks, oletuste varale. Samas võib üks konkreetne rahvaluuleteos sattuda järjestikku mitme autori töötluse objektiks, nii et ühtedele muutustele ladestuvad teised, teksti aga võidakse sealjuures ikka veel nimetada rahvaluuleks. Niimoodi kerkibki küsimus hoopis rahvaluule ja kirjanduse vahelisest piirist.

1. Kirjanduse ja rahvaluule suhetes on kahtlemata üheks probleemiks ka nn pseudorahvalaulud, s.t üksiklooja, autori rahvalauluimitatsioonid, mida pakutakse välja rahvaluulena, s.o pärimuslike, kollektiivsete teostena. Rahvaluuleimitatsioone on sattunud ka rahvaluule originaalmaterjalide kirjapanekute hulka, ning uurijatelt ongi nad pärvinud halvustavaid nimetusi — pseudorahvalaulud, võltsingud. Teistsugustel asjaoludel on aga imitatsioone käsitatud müstifikatsioonidena ja mõnda neist on aktsipteeritud kõrgetasemelise kirjandusteosena. Rahvalauluimitatsioonide loomise põhjusi on mitmesuguseid ja väga erinevaid.

Kõigepealt tuleb arvestada, et enne rahvaluuleteaduse tekkimist ja selle algaegadel polnudki selgelt formuleeritud piiri kollektiivse rahvaloomingu ja individuaalloomingu vahel. Pealegi oli müstifitseerimine ja folkloori imiteerimine Euroopa kirjanduses romantikute lemmikvõtteid alates vararomantismist (näit J. Macphersoni *Ossiani laulud*). Teatavasti kirjutas ka Fr. R. Kreutzwald juba enne *Kalevipoega*, 1840. aastatel regilaulu vormielemente kasutades luuletusi, mida ta üldsusele tutvustas rahvalauludena. Tal oli sellega oma kindel rahvuspoliitiline eesmärk — veenda maailma eestlaste vaimusuuruses ja elujõus. Kuid mõned muudki tollaegsed rahvalaulu imiteerijad arendasid oma loomingu samu päevakorral olnud teemasid, kasutasid samu pseudomütoloogilisi jumalate nimetusi ja samu ilutsevaid kujundeid. Arvatavasti püüdsid nad omal kombel teenida samu eesmärkegi. Võtkem seda siis kui ajastu tunnust, et rahvaluulet imiteeriti suuremate ja väiksemate kirjameeste poolt, et imitatsioone esitati ehtsate pähe ning neid sattus nii rahvaluule käsikirjadesse kui ka trükistesse.

Allakirjutanu artikkel “Ühest laulust ja muust”³ käsitleb mõningaid pseudorahvalauludega seotud probleeme. Jutt on Mihkel Veske regilauluvalimiku *Eesti rahvalaulud I* (1879) avalaulust “Kannel”, mis hiljem on osutunud Jaan Kuldkepi luuletuseks. “Kandle” viisistas Aleksander Thomson ning sellest sai populaarne koori- ja soololaul. Kõigest “Kandlega” seonduvast on põhjalikumalt kirjutatud eelmainitud artiklis, siinkohal tahaks veel kord esile tuua ainult ühe asjaolu. On ju selge, et “Kandle” populaarsust, eriti tema ilmumist ikka ja jälle rahvaluulevalimike ja õpikute veergudel, ei saa seletada ainult sellega, et Thomsoni viis lauljaid ja kuulajaid kaasa haaras. Täiesti ilmselt on tekstil ka iseväärtusi. Küllap valis Veskegi “Kandle” välja just sellepärast, et see talle meeldis ja sobis tema kavatsustega. “Kandle” sentimentaalne ja ilutsev laad ning aktiivsem sõnastus, samuti mõned vormistuses ilmnevad jooned vastasid hästi ajastu kunstimaitsele. Regivärssi suhtes oli stiilitunne juba tuhmunud.

Püüdis ju J. Kuldkepp regivärssi imiteerida, aga välja tuli midagi sellist nagu siirdevormilised rahvalaulud, kus regivärsitunnu-

³Vt bibliograafiline loend: Trükised käesoleva artikli teemal — nr 4. Edaspidi viidatakse ainult vastava kirjutise järjekorranumbrile.

sed (parallelism ja alliteratsioon) on põimunud uuema rahvalaulu tunnustega (valdavalt silbilis-rõhuline värsisüsteem ja (sporaadiline) lõppriim). Seega siis midagi sellist, mis on loomupäraselt omane ka ehtsale rahvalaulule üleminekul regivärsilt lõppriimilist-roofilistele luulemallidele. Küllap on vormistuse krabivaba voolavus ning kujundikeele vastavus ajastu moele need tegurid, mis J. Kuldkepi luuletusele soodsa vastuvõtu tagasid. Hilisemas lüürilises autoriluules esineb ka teadlikumat "siirdevormi"-taotlust ja nii on sündinud vägagi kõrgetasemelist luulet.⁴

"Kandle" näide võiks ehk natuke nihutada ka kujunenud suhtumist pseudorahvalauludesse: rahvalaulude suhtes küll võltsingud, ei tarvitse kõik sellised iseenesest veel halvad luuletused või laulutekstid olla.

2. Pseudorahvalaulude kõrval teine kirjanduse ja rahvaluule suhetega haakuv probleem on regivärsiliste rahvalaulude esteetiline ehk kunstiline redigeerimine. Probleemi teadvustas Jakob Hurt, kes esimesena tõi selgelt esile teadusliku ja rahvaliku, esteetilistel printsiipidel koostatud regivärsiväljaande erinevused ning avaldas trükis oma põhimõtted laulude redigeerimiseks rahvaliku väljaande tarvis. Ka avaldas ta kahe setu lüroepilise rahvalaulu, "Ilulaulu" ja "Kalmuneiu" redigeeritud tekstid. Hiljem on tema käsikirjaliste materjalide hulgast leitud veel kaks redigeeritud laulu — "Lemmeleht" ja "Jeesuse sõit".⁵

Juba 1871. aastal, oma esimest rahvaluule kogumise üleskutset avaldades, lootis Hurt varsti trükis välja anda Elias Lönnroti *Kanteletari* taolise regivärsiliste rahvalaulude kogumiku nimetusega "Vana kannel", kuid alles 1905. aastal, kui töö *Setukeste lauludega* oli lõpule jõudmas, sai ta tegelikult aega selle koostamisele asuda.

Laulude esteetiliseks redigeerimiseks olid Hurdal järgmised põhimõtted: 1) üldmõistetavuse huvides tuleb laulud kirjakeelde panna, säilitades ainult üksikuid murdejooni, 2) vajaduse korral tuleb parandada ka värsimõõtu (on ju laulud dikteerimise järgi sageli valesti, s.o kõnekeelepäraselt kirja pandud), 3) parima

⁴Vt nr 6, eriti lk 206–209 ja 267–275.

⁵J. Hurda redigeeritud rahvalaulude, nn kandlekeelte ja muu sellega seonduva kohta vt nr-d 3, 9, 10, 11; ka 18.

lõpptulemuse saamiseks võib teksti kokku liita mitme variandi osistest.

Hilisem asjakäik on sellist menetlust õigustanud — aastakümneid tunneb laiem üldsus neid kaht kaunist ja sisukat setu lüroepilist rahvalaulu just Jakob Hurda tõlgete vahendusel. Võib-olla alles tänapäeval suudetak스 juba üldisemalt mõista ja nautida ka setukeelset teksti, kuid sõnaseletusi tuleks ilmselt nüüdki lisada. Setukeelse teksti tõlkimine (mis ju iseenesest tähendab suurt muutmist) ei äratanudki Hurda tookordsetes oponentides Villem Reimani ja Kristjan Rauas nii palju vastuväiteid kui just esindusteksti kokkupanemine mitmest eri variandist. Villem Reiman kirjutab: “Nii kardame meie, et kui Dr. Hurt Lõnnroti eeskujul tahaks anthologia tarvis rahvalaulude teisenditest uusi rahvalaule “kokku keerutada”, meie kogu saame, kus laulud vahest küll kaunimini ja järjekindlamalt, loogikalikumalt, kokku on seatud kui rahvasuu neid laulab, meie neid aga mitte enam täiesti rahva omaks ei tohi pidada.” (*Postimees* 1906, nr 52.)

Regivärsilised rahvalaulud oma variandirikkuses lausa kutsuvad “ilutekste” kokku seadma. Ja kindlasti on sellised väljaanded, eriti kui nad on suurmeeste poolt kokku pandud ning edastavad nende redigeerimisprintsiipe ja kunstimaitset, väga huvipakkuvad, ka teaduslikuks uurimiseks. Soomlastel on neid esinduslik kogu: lisaks Elias Lõnnroti *Kanteletari* kolmele köitele on nii Kaarle Krohn kui ka Martti Haavio välja andnud lüüriiliste ja eepiliste laulude valimikud. Peale selle on Kaarle Krohn kokku seadnud ka oma versiooni setu “Kalmuneist”.⁶

Aastatel 1930–1931 ilmusid Eesti Kirjanduse Seltsi sarja “Maailmakirjanduse valimikud” esimese kahe raamatuna August Annisti tõlgitud soome rahvalaulud pealkirjaga *Kanteletar*. Teatavasti on suurem osa runosid küll võetud Elias Lõnnroti *Kanteletarist*, kuid on kasutatud ka teisi allikaid.⁷

Oma koostamisprintsiipidest kirjutab Annist, et rahvalaulude väljaandmisel on kaks võimalust: 1) folkloristlik-teaduslik ja 2) esteetiline. Viimane tähendab, et valitakse teisenditest ilu-

⁶K. Krohni “Kalman neito” ja J. Hurda “Kalmuneiu” kohta vt nr 9, lk 421–424.

⁷A. Annisti tõlgitud *Kanteletari* kohta vt nr-d 12 ja 13, ka 5 ja 11.

samad, puhastatakse need juhuslikest eksimustest, ühtlustatakse keeleliselt, täiendatakse teiste variantide varal ning vajaduse korral isegi liidetakse eri laule uueks tervikuks. Annist lisab, et niisugune "mitteehtsate" väljaannete nagu *Kanteletar* ja *Kalevala* määratu menu ise juba tõestab sellise menetluse asjakohasust.

Nagu näeme, olid Annisti redigeerimisprintsipiidid põhiliselt samad mis Hurdal, kuigi vahepealse veerandsajandi jooksul oli folkloristika palju edasi arenenud. Tegelikult võttis Annist endale veel vabamad käed — ta pidas ju lubatuks isegi eri laulude liitmist uueks tervikuks.

1984. a ilmus Väinö Kaukoneni tekstikriitiline uurimus "Elias Lönnrotin Kanteletar", kus ta on selgitanud kõigi raamatus leiduvate 652 runo alustekstid. Väinö Kaukonen tõdeb, et *Kanteletaris* on kümneid ja kümneid lühemaid lüürilisi runosid, mille aluseks on üksainus rahvalaulutekst. Samas on lüüriliste runode hulgas neidki, millel on isegi 10–15 alusteksti. Kuid esineb veelgi kaugemale läinud töötlust: nii on avaruno "Eräskummanen kantele" kokku seatud eri rahvalaulude värssidest ning *Kanteletari* luulepärliks peetud "Armahan kulku" on Elias Lönnroti oma luuletus, mille aluseks on 4-värsiline rahvalaulumotiiv. Kaukonen võtab oma analüüsitulemused kokku järgmiselt: "Kanteletar" ei ole niisiis algupärane soome rahvaluule, vaid — nagu "Kalevala" esimene trükkki — runode runo, romantiku ihalev nägemus runolauljatelt kuuldust. "Kanteletari" abil vanadesse rahvalauludesse süveneja näeb neid Lönnroti silmade läbi."

Järelikult on paljud eestikeelses *Kanteletaris* esinevad runod allunud kahekordsele töötlusele — algul Lönnroti, siis Annisti poolt, kusjuures mõlema vaatenurk oli kaunis erinev. Annist toimis üldiselt runode lühendamise suunas, tema arvates oli Lönnrot runosid lausa ebarahvalikult paisutanud. Hoolimata üldisest heakskiidust äratas ka Annisti menetlus kriitikutes mõningat ebalust — kui kaugele ikka tohib tõlkija oma vabaduses minna.

Kõnealuste ja muudegi laiale lugejaskonnale mõeldud regilauluvalimike koostamisel tekkivate küsitavuste lähtekoht on üks — seoses rahvaluule kirjapanemisega ja trükkis väljaandmisega sai suulisest rahvalaulutekstist kirjalik luuletekst ning viimane on juba olemuslikult palju rangemini reglementeeritud. Siit ka püüded täiustada ja lihvida rahvalaulude vormi. Lisaks sellele on kõigi

koostajate arusaadavaks sooviks esitada kõige paremat, kaunimat ja sisukamat — seda aga tuleb valida tuhandetes peentes variatsioonides sillerdavast rahvalaulustikust. Tasub veel kord märkida, et Hurda poolt esimesena sõnastatud esteetilise redigeerimise üldprintsipiidid on asjakohased ja tänaseni aluseksvõetavad, olulist rolli mängivad aga igal juhul kokkuseadja arusaamad ja kunstimaitse.

Ja muidugi jääb püsima piiriküsimus — kustsaadik on nn esteetiliselt redigeeritud regilaulutekst veel rahvalaul ja kustsaadik juba individuaalne autoriluule. Kindlamaks piiriks võiks olla see, kui esindusteksti kokkupanekul on piiratud sama laulutüübi variantidega. Kuid omad “agad” juuksekarva lõhkiajamiseks jäävad siiski. Kasvõi see, et paljud rahvasuust kirjapandud tekstit on juba suurte liidetega teistest laulutüüpidest. Rahvalaulikud ise ju kombineerisid tekste, ja sugugi mitte alati neist ühe ja sama laulutüübi variantidest, mis määratleti alles hilisema teadusliku uurimistöö tulemusel, vaid kogu neile teadaolevast regivärsimaterjalist. Ja kokkuseadjal jääb alati õigustus — nii on see olnud juba rahvasuuski.

Kaarle Krohn lähtus runotekstide töötlemisel geograafilis-ajaloolisest meetodist ning puhastas seda arvestades tekste mittetüüpilistest osistest. Kuid teaduslik lähenemine ei tarvitse sugugi tagada parimat kunstilist tulemust. Ja tegelikult sõltub ju ka selline näiliselt teaduslik menetlus isiklikest maitseotsustustest. Eespool mainitud Hurda ja Krohni versioonid “Kalmuneist” on heaks näiteks sellest, kui erinevaid tekste saab kokku panna samast alusmaterjalist.

Kokkuvõtteks võib parafraseerida Väinö Kaukoneni sõnu: kõigil sellistel juhtudel näeme rahvalaulu redigeerijate ja kokkuseadjate silmade läbi. Kuid seda tõsiasi ei ole küllaldaselt teadvustatud. Neid valimikke on enamasti võetud lihtsalt rahvalauluväljaannetena, koostajate tööprintsipiidele ja -võtetele üldse tähelepanu pööramata.

3. Jaan Kuldkepi regilauluimitatsioon “Kannel” ja Jakob Hurda rahvalauludest liidetud “kandlekeeled” esindavad kaht põhilist, lausa klassikalist menetlust regivärsiliste kirjandusteoste loomisel. Neid menetlusi võib nimetada imitatsioonimeetodiks ja

kontaminatsioonimeetodiks.⁸ Imiteerimine tähendab niisiis regivärsivormilise luule loomist, kontamineerimine aga regilauludest pärineva valmismaterjali (terviklaulude ja -motiivide või värsirühmade, üksikvärsside ja värsiosade) liitmist ja põimimist. Kui imitatsiooni puhul on piir rahvalaulu ja individuaalloomingu vahel selge, siis kontaminatsiooni puhul, nagu arutlusest esteetilise redigeerimisega seoseski nähtus, see nii selge pole.

Arutlemisainet pakub imitatsioonimeetodki. Minge traditsioonilise luulevormi rakendamist iseenesest ei saa ju imiteerimiseks pidada, kuna regivärsilistes teostes on imiteerimine mõnigi kord lausa eesmärgiks. Isenesestmõistetavalt on see nii pseudorahvalaulude ja kirjanduslike imitatsioonide puhul. Aga sellisteski regivärsilistes teostes, kus kasutatakse rahvalauludest pärinevat valmis sõnastusmaterjali, kujuneb varemolnu ja hiljemtehtu orgaaniline ühtesulatamine paratamatuks ning siingi võetakse appi imitatsioonimeetod.

Kontamineerimine ja imiteerimine lähenevadki sellel pinnal, kui vähe või palju kasutatakse rahvalauludest pärinevat valmis sõnastusmaterjali. Nad on ühe kompleksi — regivärsilise luule loomise — kaks külge. Metoodikalt on nad vastandlikud: üks algab olemasolevate rahvalaulude "tükide" liitmise, kuid nende liitmiseks võib vaja minna samasse vormi valatud omi värsse; teine algab oma mõtete väljendamisest pärimusliku rahvalaulu vormis, kusjuures võidakse lisada rahvalaulu värsse ja värsiosi, kasvõi ainult stiililise usutavuse saavutamiseks.

Meie regivärsiliste eepiliste teoste loomisel ongi enamasti rakendatud imitatsioonimeetodit ja kontaminatsioonimeetodit koos. Põhimõtteliselt on see sama menetlus, mida kasutasid rahvalaululikud ise, liites ja kombineerides mällu salvestatud traditsioonilist värsivara, soovi korral seda muutes ja täiendades omapoolsete uute värssidega traditsioonilises vormis (sellest siis need paljud variandid ja hajuvad piirid laulutüüpide vahel, mis muudab regilaulustiku põnevaks kaleidoskoobimänguks).

Imitatsioonimeetodi ja kontaminatsioonimeetodi koos rakendamist kirjanduslike regivärsside loomisel võib niisiis pidada kõige loomulikumaks ja järjepidevamaks teeks rohkem kui saja-

⁸Vt nr 6, eriti lk 201–209.

aastase ajalooga, ning nende meetodite kasutamisel on kujunenud omad reeglid. Kontamineerimise puhul on esmane samm kokkupandud teksti redigeerimine. See hõlmab ennekõike nende vigade parandamist, mis on johtunud laulikute vormitunde tuhmumisest või kirjapanijate oskamatusest. Et sagedasti liidetakse eri murdealadelt pärinevaid tekste, siis on paratamatu ka enamiku murdejoonte tasalülitamine, mis kirjakeelest eriti kauge setu murde puhul võib tähendada lausa tõlkimist. Niimoodi hakkabki kujunema mingi standardiseeritud regivärsikeel, mida siis imitatsioonimeetodi rakendamisel juba arvestatakse: see on arhaiseeritud ühiskeel. Enamik vanu keelenähtusi jääb sellest pruugist aga kõrvale, rakendust leiavad vaid kõige üldlevinumad. Tähelepanu väärrib veel, et arhailiste keelendite puhul üldiselt ei arvestata nende murdelist tausta, vaid ainult vormilist sobivust, ja nii käibivad põhja- ja lõuna-eestilised jooned kõrvu.

Imitatsioon on iseenesestmõistetavalt seda parem, mida peenemalt tabatakse vormi- ja keelenüansse. Muidugi tuleks kaasa haarata regivärsi kogu rikkalik poeetiline võttestik. Kuid nii esmaste vormivõtete kui ka kõne- ja lausekujundite osas ilmneb sama nähtus mis keele puhul — neistki lähevad käiku ainult kõige põhilisemad ja esmataatavamad, mille kasutamisel võidakse liialdada. Ja niimoodi kujuneb siis ka mingi standardiseeritud regivärsipoeetika.

Eeltoodust nähtub komistuskivisid, millest regivärsi imiteerimisel ja mõnikord isegi kontamineerimisel alati ei suudeta üle astuda. Midagi pole lausa valesi, sageli on kõik kohe püüdlilikult õiged, aga ometi võib tekkida ebaloomulikkuse ja ilmetuse mulje.

4. Regivärsilisel rahvalaulul põhineva, suuremal või vähemal määral selle värsimaterjali kasutava teose analüüsimisel on aluseks olevate rahvalaulude väljaselgitamine kahtlemata üks vajalikke tööetappe. Ainult selliselt saab kindlalt määratleda autori enda osa värside loomisel ning tulevad selgelt esile ka tema sisulised taotlused.

Täpse alusteksti määramine on aga võimalik ainult teatud tingimustel. Kõigepealt siis, kui alusmaterjaliks on teadaolev kindlapiiriline, suhteliselt väike kogus tekste. Nii on V. Kaukonen teinud lausa hiigeltöö ja määratlenud *Kalevala* ja *Kanteletari* alustekstid iga värsi osas. *Kanteletari* allikauurimuse (Helsin-

ki, 1984) eessõnas ütleb V. Kaukonen, et peab oma eesmärgiks runode kokkupanu väljaselgitamise abil luua aluspõhi *Kanteletari* kirjandusteaduslikule ja esteetilisemale süvaurimisele. *Kalevipoja* rahvalaululise alusmaterjali selgitas algul U. Karttunen, hiljem on V. Pino teda oluliselt täiendanud.

Alustekste on võimalik täpsemalt määrata ka juhul, kui autor on andnud mingi sellekohase viite. Nii on Hurt oma trükis ilmunud "Ilulaulu" ja "Kalmuneiu" puhul osutanud, et need on kokku pandud vastavate laulutüüpide *Setukeste lauludes* ilmunud variantidest, kaasa arvatud liitlaulud (nimetusega *liitlaul* on Hurt tähistanud tekstid, mis on juba rahvasuus liitunud mitmest laulutüübist). Tookord käsikirja jäänud "Lemmelehe" ja "Jeesuse sõidu" alusmaterjal pärineb samuti "Setukeste lauludest".

Hello Wuolijoki on oma poeemi "Sõja laul" käsikirjas (see asub Soomes Riigiarhiivis) ise andnud üksikasjalisemad viited alustekstidele juba poeemi tekstis, vastavalt kas üksikvärsi või suurema, ühest allikast pärineva värsirühma kõrval. See loend pole küll päris täpne ega mitte ka täielik (üks käsikirja lehekül on koguni puudu), kuid põhiosas juhatab allikmaterjali kätte. Allakirjutanu on poeemi teksti osutatud alustekstidega läbi võrrelnud, teinud võimalust mööda täiendusi ja parandusi ning koostanud värss-värsilise allikaregistri.⁹

Kui autoripoolsed viited või muud teated alustekstide kohta puuduvad, saab meie tohutu suuri rahvaluulekogusid arvestades osutada vaid kaudseid allikaid. Ainult õnnelik juhus võib sel juhul täpse alusteksti juurde juhatada. Isegi Hella Wuolijoe väikesemahulise poeemi puhul olnuks see praktiliselt võimatu, kuigi ligi pooled värssidest pärinevad ühestainsast rahvalaulutüübist, "Venna sõjaloost". "Venna sõjaloo" variante on meie kogudes aga kaugelt üle viiesaja. Hella Wuolijoe kasutada oli Jakob Hurda rahvaluulekogu koos Eesti Kirjameeste Seltsi koguga (kokku 172 köidet) ning *Setukeste laulude* kolm köidet, seega siis ka põhiosa "Venna sõjaloo" tekstidest.

Täpsemate allikaviidete ja suunavate märkuste puudumisel on võimalik määrata ainult rahvalaulutüüp või -motiiv, milles kõne-

⁹H. Wuolijoe "Sõja laulu" allikaregister on trükis ilmunud — vt nr 1 ja 2, viimases on veel täpsustusi tehtud.

alune kirjanduslikus tekstis esinev värss või värsirühm on tüüpiline.¹⁰ Teatud määral aitab loomulikult seegi konkreetsemat vahet teha autorivärsside ja rahvalauluvärsside vahel.

II

Regivärsilise rahvalaulu ja kirjandusliku luule suhete raamides on kahtlemata väga oluliseks ja haaravaks teemaks regivärsiline poem 20. sajandil, mis on olnud ka allakirjutanu põhiliseks huviobjektiks.¹¹

Teatavaks eelduseks tuleb siingi pidada Jakob Hurda folkloristliku tegevust, eriti muidugi "kandlekeelte" kokkuseadmist.¹² Juba siis kerkisid esile mõned tegurid ja asjaolud, millest kujunesid ühendusniidid sidumaks kirjandusliku regivärsilise eepika probleemistikku läbi pika, kaugelt üle poole sajandi kestnud aja-järgu.

Kui Jakob Hurt selle sajandi algul jõudis rahvaliku *Vana kandle* koostamiseni, alustas ta lüroepiliste lauludega. Eeskujuteoseks oli tal Elias Lönnroti koostatud *Kanteletar*, mis ometi sisaldab kahes köites 592 lüürilist laulu ja alles kolmandas 60 lüroepilist laulu (ballaadi ja legendi). Lönnroti kasutuses olnud puhteeplised laulud olid enamasti rakendust leidnud juba *Kalevala* loomisel. Soome folkloristika tollaegse kiire arengu aluseks oli aga ennekõike Julius Krohni alustatud *Kalevala*-eepika uurimine ja väljaandmine. Seoses sellega lähetati juba 1883. aastal üliõpilane Kaarle Krohn Eestisse siinsete rahvaluulekogudega tutvuma ja rahvalaule kopeerima. Selgus ju, et *Kalevalas* kasutatud laulusid leidub ka Soome lahe lõunakaldal. Aastavahetusel 1891/92 viibis Kaarle Krohn Peterburis Hurda juures, ning nende kahe folkloristika suurmehe teaduslikud ja isiklikud kontaktid aina süvenesid. On väga tõenäoline, et Soome teadlaste tollaegsest eepika-huvist äratust saanuna asus Hurt antoloogia jaoks kõigepealt ette valmistama just lüroepilist regilaulu. Eepika-soodumust näitab ka see,

---

¹⁰Nii on allakirjutanud menetlenud analüüsisides Hella Wuolijoe "Sõja laulu", enne kui sattus allikaviidetega käsikirja jälile — vt nr 7.

¹¹Vt nr-d 1, 2, 5, 7, 8, 14; ka 15, 16, 17.

¹²Vt täiendavalt nr-d 3, 9, 10, 11.

et Hurt kõnealuseid laule laiendas ja arendas eepilisuse suunas. Kahest 1906. aastal trükitis ilmunud laulust kehtib öeldu eriti "Kalmuneiu" kohta, mis Hurda versioonis on peaaegu poole pikem rahvapärasest pikimastki variantist. Muidugi pole kindel, kas Hurt teadlikult taotles jutustava elemendi lisandumist. Tõenäolisemalt oli tema eesmärgiks lihtsalt esindustekst, mis sisaldaks rahvapäraste variantide võimalikult kõiki kaunimaid ja sisukamaid motiive. Motiivide liitmine tõi aga iseenesest kaasa jutustuse laienemise. Siiski ilmneb juba Hurda tegevuses midagi sellist, mida veidi romantiseerides võib nimetada eepika-igatsuseks.

Ajaks, mil Hurt avaldas oma "kandlekeeled", olid suhted Helsingi ülikooli ja tärkava eesti rahvusteaduse vahel juba õige tihedad. 1901. aastal oli esimese eestlasena Helsingi ülikoolis kaitsnud doktorikraadi folkloristika alal Oskar Kallas. Tema aitas palju kaasa sellele, et asjahuvilisi eesti noori pääseks Helsingisse õppima. Tollases Tartu ülikoolis ju rahvusteadusi õppida ei saanud. Ka ei pääsenud tsaarriaegsesse ülikooli naised. Esimese naisena siirdus juba 1904. aastal Helsingi ülikooli Hella Murrik (Wuolijoki). 1905. aasta jooksul astus sinna kaks väljapaistvat nooreestlast — Gustav Suits ja Villem Grünthal-Ridala, 1906. aastal veel kolmas — Johannes Aavik. Kodumaalt Helsingisse õppima läksid kõnealused kõik suurte rahvuslastena, ükskõik siis, kuidas nende ilmavaade ja elukäik hiljem kujunes. Revolutsioonilaine, mis kulmineerus 1905. aastal, tõi Eestimaale uue rahvusliku tõusu ja koos sellega võitluse eesti keele eluõiguse eest. Kõigepealt haaras see kaasa haritud noori, iseloomustas ju ka "Noor-Eesti" algust rahvuslik hoiak. Venestamise press oli Eestis olnud aastaid niivõrd ränk, et arusaadavalt vaadati sugulas- ja naabermaa Soome poole, kus sai õppida soomeugri filoloogiat. Ka olid seal vabamad võimalused kontaktideks muu maailmaga, eriti Põhja- ja Soomaaadega. Tsaarivalitsuse rüüged aktsioonid vabadusliikumise vastu sundisid veel paljusid haritlasi Eestimaalt lahkuma. Nii jõudis 1906. aastal pagulasena Soome ka Friedebert Tuglas ning mitu "Noor-Eestiga" seotud kunstnikku. 1906. aasta sügiseks oli kogu "Noor-Eesti" tuumik Soomes. Tihedad sidemed soome kultuuriga olid niisuguses olukorras iseenesestmõistetavad, seda enam et paljud olid juba varem omandanud soome keele. Hella Wuolijoe mälestustest ilmneb selgesti seegi, et folkloristikat

õppivatele noortele oli Kaarle Krohni isikul sügav mõju. Ta oli oma erialale jäägitult pühendunud ja see sütitas teisi. Kindlasti saadi siit sügav impulss. Kõik kõnealused Krohni käe all õppinud isikud on rahvaluulet, eriti regivärsilist rahvalaulu kõrgelt hinnanud ja nii või teisiti sellega tegelnud. Kahtlemata sai siit hoogu ka *Kalevala* jumaldamine, mis kujunes nooreestlaste üldiseks hoiakuks. Rahvalauludel põhinev eepos oli ideaal, ja *Kalevipoeg* ei vasta sellele ideaalile kuidagi. *Kalevala* näol on aga ideaal meile nii lähedal ja ometi kättesaamatu. On ju meil küll soomlaste ja karjalastega ühine ürgvana värsivorm ning palju lähedasi või lausa samu laulutüüpe, ometi puudub eepose materjaliks sobiv kangelaseepika.

Järjekordne *Kalevipoja*-vastane kriitikalaine vallandus 1911. aastal, kui eepose ilmumisest möödus 50 aastat. Avalöögiks sai K. Leetbergi ettekanne ja artikkel "Kui pikalt on "Kalevipoeg" rahva luuletus". Poleemikas osalesid ka nooreestlased. Mõni aeg hiljem nõuti juba *Kalevipoja* ümbertegemist ja "õigesse värsivormi" panemist.

Mitmes mõttes tooniandev on olnud Fr. Tuglase artikkel "Kirjanduslik stiil", mis ilmus 1912. aastal "Noor-Eesti" IV albumis ning 1914. aastal kogumikus *Kriitika I*. Tuglas tõstab esile regivärsilise rahvalaulu kunstiväärtusi, selle ainsaks tõsisemaks puuduseks peab ta rütmi mõningat monotoonsust. Samas võtab Tuglas vaatluse alla katsed regilaulust luua midagi uut: "On sellepärast loomulik püüd neid rahvalaulu elemente kunstluules uuesti kasutamisele võtta. Ühelt poolt ahvatleb rahvalaulude liitmise, teisalt nende imiteerimise võimalus. Sellekohased katsed on aga seni vähe õnnestunud. — Leidub nimelt ainult kaks võimalust rahvaluule väärismetalli uuesti helisema panna: sulatatagu rahvaluule oma hinges põhjalikult tümber või sulatagu oma hingega põhjalikult rahvaluulesse. Meil on aga otsitud kuldset keskteed, mis on kunstis kõigist teedest halvim tee." (Fr. Tuglas, *Valik kriitilisi töid*. Tallinn, 1959, lk 121.) Küsimus "kui pikalt on "Kalevipoeg" rahva luuletus" ei huvitanud Tuglast samas mõttes kui Leetbergi. Tuglas analüüsis sügavamalt ning tulemus oli palju rängem — tema arvates oli eepose hingki rahvale võõras. Võrreldes *Kalevipoega* ja *Kalevalat* ta lausa imetleb Lõnnroti, kes "sulas oma isikliku andega rahva kollektiivsesse andesse".

Ilmselt oli kahe eepose võrdlemine tol ajal vägagi moes. Näiteks meenutab Eeva Niinivaara oma koolipäevadest, et tema emakeeõpetaja Villem Grünthal-Ridala, kes muude nooreestlaste kombel ihales vennasrahva eepost ja oli selle tulevase tõlkijana *Kalevalasse* ka tavalisest paremini sisse elanud, tegi meelsasti peamiselt värsiehitust puudutavaid võrdlusi *Kalevala* ja *Kalevi-voja* vahel.

Kõige selle taustal *Kalevalast* ja selle alusmaterjali uuringutest lähtunud eepika-igatsus, esialgu ehk alateadlikki, teadvustus ja süvenes. Nüüdsest võib juba rääkida eepose-igatsusest.

Tuleb tähele panna, et esmajoones just Soomega tihedates sidemetes olnud ja/või Helsingi ülikoolis rahvaluulet õppinud kirjanikud hakkasid otsima meie oma regivärsilises rahvalaulus peituvaid võimalusi eepiliste kirjandusteoste loomiseks.

Ühe esimesena alustas Hella Wuolijoki. Tal olid eriti head eeldused — lisaks folklooriõpingutele Helsingi ülikoolis oli ta koostanud Hurda rahvaluulekogu laulutüüpide registri, mis tähendas ju iga kogus leiduva laulu läbilugemist. Hella Wuolijoe 1914. aasta lõpus ilmunud poeemi "Sõja laul" esmaseks ajendiks oli muidugi äsja puhkenud ja kiiresti enamiku Euroopa riike haaranud Esimene maailmasõda, kuid tema kannustajaks oli samuti eepose-igatsus. Oma eeskujuks nimetab temagi *Kalevalat* ning Lönnroti töömeetodit, kusjuures ta on püüdnud olla "Lönnrotlikum kui Lönnrot ise". Tõepoolest on Hella Wuolijoki oma väikesemahulise poeemi kokku seadnud peaaegu ainult rahvalauludest. On vaid mõned üksikud värsid, mida võib pidada autori looduks. Ta on rahvalaulus isegi nii kinni, et ta õieti nagu ei tahagi oma teosele kirjanduslikku žanrimäärangut anda ning nimetab seda kirjas toimetajale antoloogiaks. Aga tema mälestustes vilksatab paaril korral eepose loomise idee, ja "Sõja laul" oli selleks esimene samm.

1914. aastal on oma regivärsilise poeemi "Lapse sünd" kirjutanud ka Gustav Suits, kuigi see omaette raamatuna ilmus alles 1922. aastal. Suuresti küll rahvapärasel "Tuhulaulul" põhinev, on siia seotud hulgaliselt motiive teistest regilauludest, samuti, ja mitte just vähe, autori enda värsse. Siinkohal on oluline kõigepealt see, et kooliõpetajana Helsingis töötav Suits lõi regivärsilise poeemi juba neil aastail, kui käis poleemika *Kalevivoja*

ümber (*Kalevipojast* rahvaeeposena ja kunstitööna oli Suits ise-
gi kirjutanud) ning ilmus Tuglase tooniandev artikkel suhteliselt
lühikese vahega kahes väljaandes. Rahvaluule kasutamine kirjan-
duses oli jätkuvalt päevakorral. Tähelepanu väärib seegi, et Suitsu
regilauludel põhinevad luuletused (lisaks "Lapse sünnile" umbes
samal ajal loodud lüürilised "Primitiivid") kannavad alapealkirja
"Uusi keeli vanal kandle", mis on selge vihje Hurdale.

Veel tähtsama asendi rahvusliku identiteedi väljendajana
omandas rahvaluule ja eriti regivärsiline rahvalaul pärast Eesti
Vabariigi sündi. Ka kirjandusõpetuses sai rahvaluule nüüd mär-
kimisväärse koha, seda enam et rahvusliku kirjanduse kiht oli
alles õhuke. Kohe 1919. aastal ilmus viis väikesemahulist, kuid
küllaltki heatasemelist regilauluvalimikku, mõeldud ennekõike
koolide tarbeks. Neist kahe autorid on Helsingi ülikoolis õp-
pinud nooreestlased Johannes Aavik ja Villem Grünthal-Ridala.
Üks autoreist oli aga äsja Helsingi ülikooli lõpetanud eelmistest
kümnekond aastat noorem Andrus Saaberk (Saareste). Tema eri-
aineks ei olnud küll folkloor, vaid soome-ugri keeled, kuid ilmselt
oli eepose-ihha temaski. Nagu mõned teised, toob Saarestegi oma
rahvalauluvalimikus ära Hurda "Ilulaulu" ja "Kalmuneiu". Ning
võib-olla neist äratust saanud, loob ta oma versiooni "Salme lau-
lust". Selle kokkuseadmiseks on ta kasutanud Neusi ja Veske
rahvalauluvalimikes ning Hurda *Vana kandle* II osas leiduvaid
"Salme laulu" Virumaa ja Kolga-Jaani teisendeid (seega kahelt
täiesti erinevalt murdealalt pärinevaid tekste). Lisaks muudele
liidetele on Saareste versiooni lõpus lõike pulmalauludest ja ko-
guni kellegi omaloomingulisi värsse. Nii võib Saareste "Salme
laulugi" pidada vähemalt poeemiloomise katseks.

Eesti Vabariigi algaastail sündis tõepoolest hulk regivärsilisi
ja/või regivärsilistel rahvalauludel põhinevaid poeeme: V. Ridala
"Merineitsit" (1918), M. J. Eiseni "Kuldja" (1923) ning "Kaks ku-
ningapoega" (1925). Lisaks ilmus 1922. aastal raamatuna G. Suit-
su *Lapse sünnid*. Eiseni puhul ei saa jätta mainimata, et temalgi olid
tihedad sidemed Kaarle Krohniga. Ka oli ta sügavuti tutvunud
Kalevalaga seda tõlkides, ning 1919. aastal välja andnud regivär-
silise rahvalaulu valimiku. Oma regivärsivormilistes poeemides
kasutab ta aga otse rahvalauludest pärinevat sõnastusmaterjali vä-
ga vähe.

Regivärsiliste rahvalaulude kasutamine kirjanduslikus luules oli 1920. aastatel kõne all ka teoreetilisest aspektist. Nii formuleeris Johannes Aavik artiklis "Rahvalauluvärsi ja selle lugemise küsimus" (*Looming*, 1925, nr 1) kaunis kategooriliselt regivärsivormi kasutamise üldprintsipi: "Kui Eesti rahvalauluvärsi tahetakse uueaegses kunstluules tarvitada, siis tuleb eeskujuks ja vormiks võtta see kunstiväärtuslikum Kalevala omaga ühine põhja-eesti rahvalaulu värsiehitus ühes kõigi Kalevala-värsi kee- rulistega, mis eesti värsistki lasevad end abstraherida. Selle põhimõtte järele ongi püüdnud käia Ridala, Suits, ja viimasel ajal jõudumööda ka Eisen." J. Aavik leiab, et esteetiliselt ja esteetilis-pedagoogiliselt otstarbel väljaantud rahvaluulekogudki tuleb puhastada, et neis poleks juhuslikke vigu ja kõrvalekaldu- misi kalevalavärsist.

Valitsuse abirahade toel valmis mõne aja pärast ka järjekord- ne teaduslik suurväljaanne *Eesti rahvalaulud: Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest*. Esimene köide ilmus 1926. aastal ning selle koostamisest võttis osa mitu soome ja eesti juhtivat folkloris- ti: M. J. Eisen, K. Krohn, V. Alava, O. Kallas, W. Anderson, V. Grünthal. Teine köide ilmus 1932. aastal ning autorite hul- ka oli lisandunud veel kaks teadlast — O. Loorits ja E. Päss. Teatavasti sisaldab väljaanne lüroepilisi laule, kokku 18 tüüpi. Näeme, et ka teadusliku väljaandena ja uurimisobjektina oli ikka päevakorral eepika. Mingil määral on kõnealune eesti ja soome teadlaste ühistööna valminud väljaanne järjeks kunagi J. Krohni alustatud *Kalevala*-laulude väljaandmisele. *Kalevalan toisinnot I* ilmus 1888. aastal ja sisaldas kõik "Loomislaulu" selle ajani üles kirjutatud soome ja eesti teisendid (välja jäid Ida-Karjala omad, mis kavatseti avaldada omaette köites).

Eesti rahvalaulude sissejuhatuses kirjutabki Oskar Kallas (kir- jutise all on dateering: 26. III 1925), et muinasluule peaks ole- ma üheks loomulikuks lähtekohaks eesti loojale vaimule, sellest peaks saama meie kasvava kodu tugisamm — FUNDAMEN- TUM ESTONIAE NOVAE. Muidugi tuleb neid sõnu käsitada järjekordse programmilise üleskutsena, kuid Kallas hoiatab ka lihtsameelse ühekülgsuse eest. Rahvaluule osa kultuurielus oli niigi erakordselt suur, kuid see oli keskendunud regivärsilise rah- valaulu ja eepose probleemistikule.

1924. aastal ilmuski tõeliselt eeposemõõtmeline, 433 lehekülje pikkune regivärsiline teos — Villem Ridala poeem *Toomas ja Mai*. Tasub veel kord meenutada, et ka Ridala on tõlkinud *Kalevalat*. 1921. aastal ilmus sellest tsükkel *Kullervo*. Ning 1919. aastal, nagu juba mainitud, avaldas temagi regilauluvalimiku, mis pealegi oli koostatud teistest mõneti erinevalt. Nimelt on Ridala esteetistel ja pedagoogistel kaalutlustel säilitanud laulude algupärase murdekeele. Võib-olla sellepärast ei ole ta, vastupidi teistele, valimikku võtnud Hurda “Ilulaulu” ja “Kalmuneit”. Igatahes on Ridalas valimiku koostamisel keeleteadlane ja -huviline kaasa rääkinud, ta on tajunud murdekeele erilist võlu. Keel, ebatavalised sõnad on Ridala luules alati olnud omaette tegur. Poeemis *Toomas ja Mai* on sõnu eesti murretest, soome keelest, ent omaloomingutki. Sama on lugu värsimaterjaliga — lisaks eesti rahvalauludele on kasutatud mõningaid soome omi ning üsna ohtrasti oma värsse juurde loodud. Meie põhiliselt lüüriliste rahvalaulude põhjal eepilisi teoseid luues on autorivärssid vajalikud ennekõike süžee arendamiseks või uute temade käsitlemiseks, mis rahvalauludes ei esine. Ridala aga räägib oma värssidega enamasti seetsamast, millest pärimuslik rahvalaulgi. Sellel menetlusel on omad head ja vead: Ridala värss on küll väga rahvalaulupärane, stiililisi ebakõlasid tekib haruharva, teos tervikuna aga upub sõnatulva. Üllatusega tuleb tõdeda aga seda, et 433 lehekülje pikkuse lugulaulu idee ja põhiliste süžeelehinide aluseks on ainult neli lüroepilist rahvalaulu, kõik muu pärineb lüürilistest lauludest (kui mitte arvestada paari kõrvalisemat lüroepikast võetud episoodi). Poeemiga *Toomas ja Mai* oli Ridala tõestanud, et meie lüürilise lauluainesest on võimalik eepilisi suurteoseid luua. *Toomast ja Maid* retsenseerides ütleb August Annist otsesõnu, et tegu on kavatsusega luua tõeline rahvaeepos *Kalevipoja* kui ebarahvaliku kõrvale. Kritiseerides küll Ridala paljusõnalisust ei saa Annist jätta tunnustamata õnnestunud sulandumist regivärsistiili (näeme, et nõuded lähtuvad Tuglase eelmainitud artiklist).

20. sajandi alguskümnendite regivärsiline luule sobib hästi kirjandusliku uusromantismi voolusängi, kaasa arvatud 1920. aastate algupoole poeemilooming, mis oli kantud rahvusromantilistest meeoludest. Võrreldes *Kalevipoja* ajastuga olid rahvalaulude kogud tohutult kasvanud. Oli olemas arenenud rahvaluuleteadus

ning spetsiaalsed uurimused. Oli olemas programmiline taotlus rakendada rahvaluulet kirjanduses. Ja seda oli ka tehtud selleks kõige võimekamate isikute poolt. Tulemused ometi ei saavutanud erilist menu.

Edaspidi vähenes üldsuse huvi rahvaluule vastu. Kirjanduses sedapuhku võidule pääsenud realism tõi esile proosa suurvormi — romaani. Luule jäi üldse tagaplaanile, loomulikult ka rahvalaul ja selle töötlemine. Mingeid rahvalauluelemente on meie luules muidugi esinenud läbi aegade, hoolimata sellest, kas rahvaluule kirjanduslikku rakendamist on parasjagu propageeritud või ei ole. Üks põhjusi, miks vähenes huvi ka regivärsi kui luulevormi vastu, võis olla seegi, et hoolimata nõudlikust, teaduslikul uurimisel põhinevast lähenemisviisist, õnnestusid regivärsiimitatsioonid vaid üksikjuhtudel.

Siiski jäid mõned kirjanikud oma eelmise kümnendi taotlustele truuks. Proosa osas oli selliseks Juhan Jaik, kes oma 1924. aastal ilmunud rahvaluule-ainelistele *Võrumaa juttudele* 1933. aastal teise osa lisas, küll mõnevõrra teistsuguses, pajatusliku külajutu laadis. Luules jätkas regivärsi viljelemist Villem Ridala.

Uue suurpoemi loomisega alustas Ridala 1931. aastal. Siis oli ta juba eesti keele õppejõud Helsingi ülikoolis. Keeleloengute kõrval pidas ta eesti kirjanduse ja rahvaluule erikursusi. Pidades loenguid regivärsilistest legendidest, oli tal tulnud mõte luua regivärsiline lugulaul Jeesuse elust. Töö võttis aega ühe aasta. Poemi nimeks sai "Püha Rist". Poemi käsikiri (seda ei ole trükitis avaldatud) on mahukas — 1545 lk, kuid see on Ridala lopsakas käekirjas, keskmiselt ainult 15–17 rida leheküljel. Tegu on siiski umbes *Kalevala*-mahulise teosega. Vastupidi poemile *Toomas ja Mai*, millesse on seotud sadu rahvalaule, ei ole "Püha Risti" loomiseks rahvalauludest pärinevat valmis sõnastusmaterjali peaaegu kasutatud. Rahvapärased legendid on siis olnud pigem inspiratsiooniallikaks. Nende ulatuslikum rakendamine olnukski raske, sest nad on Uue Testamendi kanoonilisest tekstist üpris põikuvad. Rakendatud on aga regivärsivormi. Niisiis kuulub see poem imitatsioonimeetodil loodute hulka. *Toomas ja Mai* puhul üllatab asjaolu, et poemis on suhteliselt palju autorivärsse, kusjuures need enamasti pole jutustust edasi viivad, vaid staatilised, lüürilist ainet lisavad. Juba sellest jääb mulje, et Ridala nagu

treenis ennast regivärsside loomisel. Ta nagu tahtnuks tekitada endas sellist mehhanismi, mis võis olla rahvalaulikutel regilaulu aktiivse käibimise ajal — et värssid tekiksid nagu iseenesest, vabalt ja voolavalt. “Püha Risti” lugedes mainitud mulje süveneb veelgi ning paneb mõtlema üldse regivärsivormi rakendamisele ning regivärsivormilise luule vastuvõtmisele lugeja poolt. Võiks eeldada, et regivärsivormilist luulet võtab kergemini vastu see, kes on rohkem rahvalaule lugenud. Kuid just neis on kinnistunud käsitus regilaulust kui tervikust, vormi ja kujundikeele, võiks öelda — pärimusliku sõnastusmaterjali lahutamatu ühtsusest. Iga põige sellest tekitab võõrastust. Kodusemad tunduvad sellised luuletused, kus võib-olla regivärsivormi polegi nii veatult rakendatud, kuid temaatika ja sõnavara langeb kokku pärimuslikes regivärssides ettetulevaga. Eriti raskesti vastuvõetavad on imitatsioonid konstrueeritud arhaisemidega. Kuid see pole otseselt Ridala probleem, tema on ka poeemis “Püha Rist” püüdnud sõnavara hoida pärimuslikule regilaulule lähedasena. Siin aga tuleb endasse sulatada rahvalaulule võõrast temaatikat. Ilmselt peab regivärsilise imitatsiooni puhul lugeja mingist lähenemisstambist vabanema.

Ridala on niisiis andnud kaks suurpoeemi, ühe kontaminatsioonimeetodil, teise imitatsioonimeetodil. Kindlasti on “Pühas Ristis” enam eeposeainest kui *Toomas ja Mais*. Selles on hea ja kurja vahelise võitluse ülevust, kuigi Ridala ei rõhuta erilisel ideid, vaid pühendub pigem jutustusele.

Ridala suurpoeem “Püha Rist” ei jõudnud trükki ja on jäänud üldsusele tundmatuks. Nii läks üle neljakümne aasta, kuni 1966. aastal jõudis lugejateni järjekordne regivärsiline poeem, August Annisti *Lauluema Mari*.

Nagu Jakob Hurt meenutas oma rahvaluulega seotud lapsepõlveelamusi, nii räägib ka August Annist *Lauluema Mari* järelsõnas kodukandi laulikute, kes olid talle nagu ukseks ühte kaduvasse maailma. Ometi võib just Annisti puhul öelda, et teadlasena jõudis ta meie rahvaluule juurde pigem soome rahvaluule ja kirjanduse kaudu. Põlvkond noorem, juba Tartu ülikoolis hariduse saanud, läks 1924. aastal temagi Helsingisse, nimelt kui Tartu ülikooli stipendiaat. Sealt sai uut hoogu juba varem tärganud huvi, ning kogu elu jooksul tutvustas ta eesti kirjanduspublikule

sugulasrahva vaimuvara paljude artiklite, retsensioonide ja tõlgete kaudu. Oma mitmekülgses tegevuses keskendus Annist siiski kirjanduse ja rahvaluule piirimaile — ta on tõlkinud Eino Leino *Helkalaulud*, *Kanteletari* ja *Kalevala* ning kirjutanud uurimuse “*Kalevala*” kui kunstiteos. Eesti poolelt on Annisti selle valdkonna töödest tähtsaim 3-osaline uurimus *Kalevipojast*, mis oli tema doktoritöö. Lisaks muule on Annistilt ilmunud käsitlusi eesti ja soome rahvalaulude stiili kohta. Kõigest sellest kogunes palju väärtuslikke teadmisi ja kogemusi, mis lausa kutsusid ja sundisid proovima oma võimeid ja meie regivärsilisse lauluainesesse kätketud võimalusi eepiliste teoste loomiseks.

Lauluema Mari jõudis lugejani küll alles 1966. aastal, kuid töö temaga oli alanud palju varem. 1962. aastaga dateeritud *Curriculum vitae*'s ütle Annist, et on poemi loomist alustanud juba vanglas, kus tal paaril viimasel kinnipidamisaastal oli võimalus natuke kirjatööd teha. Teatavasti oli Annist koos mitme teise Tartu teadlase ja kirjanikuga arreteeritud 1944. aastal. Et ta 1951. aastal vabanes, võib umbes arvata, millal ta poemi kirjutamist alustas.

Näib, et Annist on eepose loomise ideed kandnud endas tõesti kaua. Idee võis tekkida juba *Tooma ja Mai* retsenseerimise ajal. Kindla aluse andis aga *Kalevala* tõlkimine ning *Kalevala* ja *Kalevipoja* uurimine. Annisti poeemitsükkel valmis küll pika aja jooksul, kuid enam-vähem lõpetatud oli see 1960. aastatel. Poeemid ilmusid aga veel pikema aja jooksul: *Lauluema Mari* 1966. aastal, *Karske Pireta*, *Maheda Mareta ja mehetapja Maie lood* 1970. aastal ning *Udres-Kudres*, *Päeva poeg* alles 1990. aastal. Nagu Annist ise, jäi ka tema teose viimane osa võimuvankri rataste vahele.

Kolm poemi kokku annavad mahuka teose, mida on hea ühendada nimetusega *eepos*. Korrektne see siiski pole, sest autor ise pole oma poemidele ühist pealkirjagi andnud. Hoolimata mõnest kõiki poeme läbivast tegelasest (neist tähtsaim lauluema Mari) on iga poem omaette suletud tervik, oma ees- ja järellauluga. Nii on ühendava nimetusena kahtlemata õigem *poeemitsükkel*.

Kui Annist oma poeemitsükli kirjutamist alustas, oli eelmise suurpoeemi, Ridala *Toomas ja Mai* ilmumisest möödunud üle kahekümne aasta. Eeskujuteos oli aga loomulikult ikka sama — *Kalevala* (nii märgib autor ise *Lauluema Mari* järelsõnas). Ja

mida muud ta võinukski olla siin Läänemere-äärsel runolaulualal! Koostamismenetluse eeskujuks oli Annistil küll *Kalevala*, viimase poemi lõpust selgub aga, et sisulist liini pidi seob ta oma teose järjeks *Kalevipojale*. Oli ju ennekoike Annist see, kes oma põhjaliku teadusliku uurimusega andis *Kalevipojale* tagasi sellele kuuluva aujärje.

Regivärsilised rahvalaulud on Annisti kolme poemi oluliseks ehitusmaterjaliks, küll erineval määral ja erineva süžeelise kandvusega. Üldjoontes võiks öelda, et *Lauluema Mari* sõnastuslikuks aluseks on põhiliselt lüürilised regilaulud, *Karske Pireta*, *maheda Mareta ja mehetapja Maie lugude* aluseks lüroepilised perekonnaballaadid (arusaadavalt pärinevad selles poemis rahvalauludest ka põhilised süžeeliinid; ühtlasi on see sama materjal, mis andis põhisüžee Ridala poemile *Toomas ja Mai*). Autorivärsside osa on kaunis suur ka kahes esimeses poemis, kuid eriti olulised on need kolmandas poemis — *Udres-Kudres*, *Päeva poeg*. Kristluse eetilisi ideid, peategelase kõhklusi ja siseheitlusi, orjusevastast võitlust ning rahvasõda olnukski võimatu sõnastada valdavalt rahvalaulude abil. Siin tuleb pigem imestada, et autoril on õnnestunud poemi koesse siiski niipalju rahvalaule siduda. Vajalik on ehk märkida sedagi, et Annisti poemitsükli viimasel osal on kangelaseepose jooni. Poemitsükli esimeses ja viimases osas domineerib jutustamise üle ideede rõhutamine. Omamoodi paradoksaalne on aga, et keskmises osas, mis ometi on ehitatud meie lüroepika paremikule, sügavalt eetilistele ja just kontsentreeritud idee-esitusega perekonnaballaadidele, hakkab eepilise laiendamise tõttu domineerima sündmustik.

Kui nüüd heita pilk meie üldisele kultuuri- ja kirjandussituatsioonile Annisti poemide ilmumise ajal, siis on selge, et taas oli saanud regivärsilisele rahvalaulule suhteliselt soodne aeg. Mõneti oli selle kaasa toonud luule kujundisüsteemi oluline muutumine 1960. aastatel. Siis valdavaks saanud nn assotsiatiivne luulelaad sobis hästi regivärsilise rahvalaulu põhiliselt metafoorse kujundlikkusega. August Annist kirjutas 1962. aastal artiklisk "Rahvalooming ja kaasaeg" (*Looming*, 1962, nr 12), et meie rahvaluulel on küllalt elemente ja dispositioone, mis teevad ta kaasaajale huvitavaks ja lähedaseks, on vaja vaid oskuslikku interpretatsiooni, elavat aktualiseerimist, ja et just rahvaluulele toetudes

on võimalik luua eredat, omapärast kunsti ning sedakaudu maailmakultuuri rikastada. Annisti sõnu võib käsitada kui järjekordset programmilist üleskutset pärimusliku rahvaloomingu sidumiseks moodsa sõnakunstiga. Kultuuriprotsessid ei sõltu loomulikult üleskutsetest, seekord aga sattusid Annisti sõnad soodsalt kokku üldiste arengutendentsidega. Nii on järgnevad aastakümned tõestanud Annisti mõttekäigu õigeaegsust vähemalt regivärsilise (ja ka uuema) rahvalaulu ja selle vormielementide mitmekesise ja andeka rakendamisega ennekõike lüüriilises luules, samuti seostes muude kunstiliikidega. Eepilises laadis küll ainsad, sobivad sellele taustale hästi ka Annisti poeemid.

Ühtlasi on Annisti regivärsilise poeemitsükliga ilmselt sulgunud ring, mille lähtepunktiks olid Hurda "kandlekeeled" ning kannustajaks eepose-igatsus. Kõige vaadeldu alus on sama: Eesti rahvusteaduste esialgne areng Helsingi ülikooli baasil, kahe maa folkloristika pikaajalised sidemed ja koostöö, rahvalauludel põhinev eepos kui ideaal, *Kalevala* ja selle võrdlemine *Kalevipojaga*, *Kalevala*-eepika uurimine ja publitseerimine.

*

Nii Annisti poeemitsükkel kui ka teised *Kalevipoja*-järgsed vanal rahvalaulul põhinevad eepilised teosed ja eepose loomise katsed on laiemal üldkultuurilisel taustal omamoodi anakronismiks. On ju Euroopa kultuuriiloos eeposte loomise ajad ammu möödas, viimane neist seostus 19. sajandi kirjandusliku romantismi ja rahvuslike liikumistega. Kindlasti on meie läbi aegade jätkunud eepose-taotluse üheks aluseks tihe seos Soome kultuuriga, eriti rahvaluuleteaduse vallas, mis kestis kogu rahvusriigi poole liikumise, selle sünni ja kujunemise aja. See haarab ühte tervikusse pika ajajärgu Jakob Hurdast August Annistini. Sellesse ajajärku jääb *Kalevala* imetlemine ja eepose-taotlus. Läänemeresoome ühistest juurtest põlvnevas laulupärimuses esinevad eriti vanad ained ka meil, kuid puuduvad eepose aluseks sobivad kangelaslaulud. See ajendaski otsima meie oma lauluaineses peituvaid võimalusi eepilisteks arendusteks. Kuid ilmselt on veel muid, võib-olla sügavamaidki põhjusi. Meie rahvuslik eneseteostus ei ole saanud kulgeda vabalt, on tulnud kogeda ränki vastulööke ja

katkestusi. Imselt on sellest johtunud, et 19. sajandi rahvusliku ärkamise ideed on püsinud aktuaalsena ning otsinud endile voolusängi ka sõnakunstis. Ja selles on pärimuslikul rahvaluulel ja rahvalaulul põhinevatel eepilistel teostel olemuslik osa. Nii on kõnealused poeemid sügavalt Eesti-pärased, meie aja- ja arengulugu kajastavad ilmingud ning sellistena ainulaadsed ja tähelepanuväärsed ka maailmakultuuri seisukohast.

AUTORI BIBLIOGRAAFIAT

I. Trükkised käesoleva artikli teemal

Raamatud

- 1 Hella Wuolijoki Beschäftigung mit der estnischen Volksdichtung und das Poem *Sõja laul* + Quellennachweise zum *Sõja laul*. — Rmt.: *Sõja laul. Das Estnische Kriegslied*. Zusammengestellt und mit Hilfe von Bertolt Brecht und Margarete Steffin ins Deutsche übertragen von Hella Wuolijoki. Herausgegeben und kommentiert von Hans Peter Neureuter, Ruth Mirov und Ülo Tedre. Helsinki, 1984. (Sammlung Trajekt 18.), lk 112–147.
- 2 Hella Wuolijoe kokkupuuted rahvaluulega ja regivärsiline poeem “Sõja laul”. — Rmt.: Hella Wuolijoki, *Sõja laul*. Redigeerinud, kommenteerinud, saate- ja järelsõna kirjutanud Ruth Mirov. Tallinn: Eesti Raamat, 1986, lk 47–86.
- 3 Järelsõna. — Rmt.: Jakob Hurt, *Neli keelt “Vanast Kandlest”*. Koostanud ning saate- ja järelsõna kirjutanud Ruth Mirov. Tallinn: Kunst, 1989, lk 75–110.

Artiklid

- 4 Ühest laulust ja muust. — *Looming*, 1972, nr 4, lk 669–673.
- 5 August Annist ja regivärsiline rahvalaul. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat 19–20*. Tallinn, 1975, lk 251–261.

- 6 Regilauluelementidest nüüdisluules. — *Keel ja Kirjandus*, 1976, nr 4, lk 199–209; nr 5, lk 265–275.
- 7 Hella Wuolijoe “Sõja laul”. — *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*. Tallinn, 1981, nr 3, lk 327–335; nr 4, lk 374–386.
- 8 Villem Ridala lugulaulust “Toomas ja Mai”. — *Keel ja Kirjandus*, 1985, nr 5, lk 281–291.
- 9 Kandlekeeled: Neli Jakob Hurda redigeeritud rahvalaulu. — *Keel ja Kirjandus*, 1989, nr 7, lk 417–427.
- 10 Vier Saiten der Alten Harfe. (Jakob Hurts Anthologie der Volkslieder). — Rmt.: *Jakob Hurt — Vier Abhandlungen über seine folkloristische Tätigkeit*. Tallinn, 1989, S. 13–19. (Preprint KKI-63.)
- 11 Jakob Hurdast August Annistini — rahvalauludest eeposeni? — *Akadeemia*, 1989, nr 5, lk 1029–1050.
- 12 “Kanteletari” lüürika August Annisti tõlkes. — *Keel ja Kirjandus*, 1990, nr 12, lk 712–719.
- 13 Kantelettaren lyriikka August Annistin tulkitsemana. — *Elias*, 1990, no. 3, s. 14–17.
- 14 Imeta ihalemaie. Villem Ridala poemist *Püha Rist*. — *Akadeemia*, 1992, nr 2, lk 313–317.

Retsensioonid

- 15 Muistset laulu jätkamas [A. Annist, *Lauluema Mari*.] — *Keel ja Kirjandus*, 1967, nr 9, lk 566–569.
- 16 Järjekordselt rahvapärimeste põiminguid regivärsis. [A. Annist, *Karske Pireta, maheda Mareta ja mehetapja Maie lood*.] — *Keel ja Kirjandus*, 1971, nr 3, lk 180–182.
- 17 Lugu Päeva pojast. [A. Annist, *Udres-Kudres. Päeva poeg*.] — *Keel ja Kirjandus*, 1992, nr 1, lk 55–58.
- 18 Emotsionaalne kommentaar retsensiooni asemel. [*J. Hurt 1839–1907. Album*.] — *Keel ja Kirjandus*, 1990, nr 5, lk 311–314.

II. Täiendavad teemalähedased trükised

Raamatud

- 1 *Laulame ligi külada*. Tallinn, 1964, 92 lk. ("Loomingu" Raamatukogu, 1964, nr 19(339).)

Artiklid

- 1 Betti Alveri lüürikast. — *Looming*, 1981, nr 11, lk 1613–1623.
- 2 Mõni sõna August Annistist kui kirjanduse ja rahvaluule suhete uurijast. — *Edasi*, 1974, 27. jaan.
- 3 Juhan Jaigi "Võrumaa juttude" rahvaluuletaustast. — *Looming*, 1989, nr 12, lk 1698–1704.

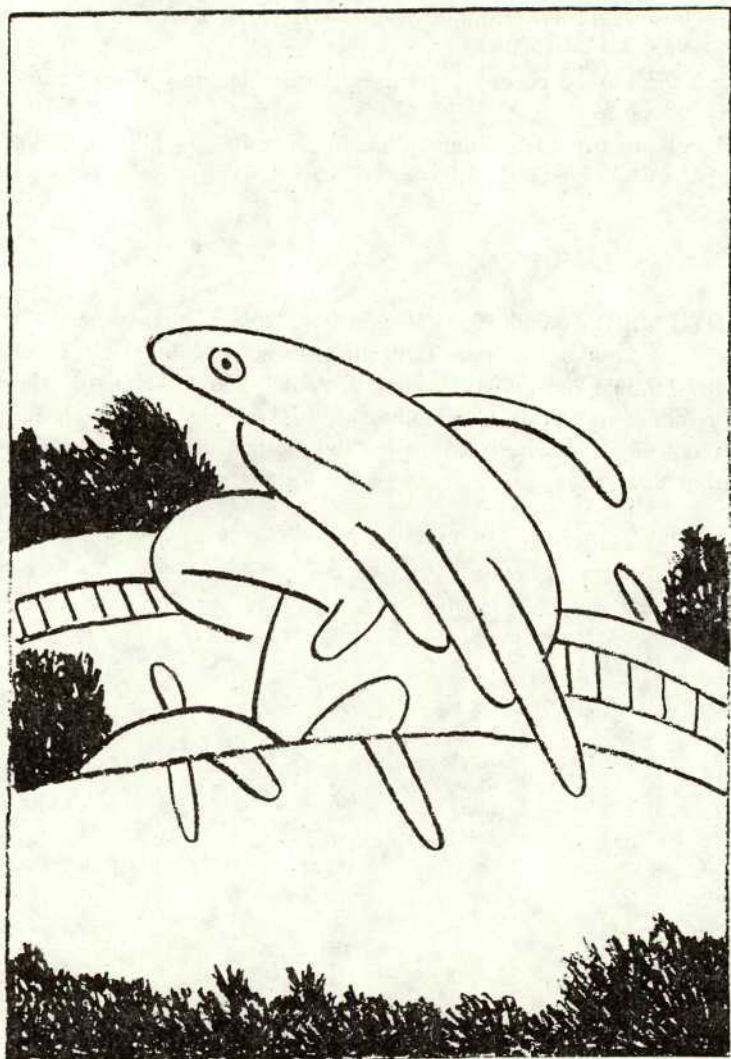
Retsensioonid

- 1 "Kui on õnne, siis elame". [Lavakompositsioon rahvalauludega Draamateatris.] — *Noorte Hääl*, 1970, 15. veebr.
- 2 Varasem ja praegune. [B. Alver, *Eluhelbed*.] — *Keel ja Kirjandus*, 1972, nr 5, lk 308–310.
- 3 "Kalevala" ungari moodi. ["Thalia" teatri külalisetendus.] — *Noorte Hääl*, 1972, 30. sept.
- 4 Pähkliotsijast. [L. Hainsalu, *Siinpool Toome voolamist*.] — *Keel ja Kirjandus*, 1973, nr 2, lk 114–116.
- 5 "Oh armastus, sina kallis magus mesi. . ." [Lavakompositsioon rahvalauludega Noorsooteatris.] — *Noorte Hääl*, 1973, 10. juuni.
- 6 Ühe pildi ees. [V. Luik, *Pildi sisse minek*.] — *Sirp ja Vasar*, 1973, 30. nov.
- 7 Põhjaveest ja pinnaveest. [L. Hainsalu, *Põhjavesi*.] — *Looming*, 1974, nr 8, lk 1396–1399.
- 8 Umimetsade luule. [A. Pervik, *Umimetsades*.] — *Keel ja Kirjandus*, 1978, nr 9, lk 557–560.
- 9 "Olen otsinud inimese häält". [Luule esitamisest folk-laulu laadis.] — *Teatrimärkmik 1976–77*. Tallinn, 1979, lk 206–214.
- 10 Kuidas mängida "Kalevalat"? ["Kalevala" Draamateatris.] — *Õhtuleht*, 1980, 8. aprill.

- 11 "Eesti ballaadid "Estonia" laval. — *Teatrimärkmik* 1980. Tallinn, 1983, lk 145–150.
- 12 Kullervo — eeposes ja lavateoses. [Draamateatris.] — *Noorte Hää*, 1986, 6. veebr.
- 13 Folkloristi mõtteid Runneli "Lauluraamatust". — *Looming*, 1987, nr 8, lk 1137–1140.

RUTH MIROV (sünd. 1928), lõpetas 1947 Nõmme gümnaasiumi (Tallinna 10. keskkooli), õppis Tartu ülikoolis eesti filoloogiat ja lõpetas 1969 Tallinna Pedagoogikainstituudi. A-st 1956 on töötanud Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektoris. A-st 1993 *mag. phil.* Tartu ülikoolis kaitstud dissertatsiooniga "Eepose-igatsus", mis on ka siinse artikli aluseks.

ANDRES TOLTS. Variatsioonid. I

LODDFAFNIRI LAUL

Tõlkinud Tõnno Jonuks

SAATEKS

“Loddfafniri¹ laul” on *Vanema Edda* tarkusõpetuslaulu “Haava-maal”² osa. Sisuliselt moodustab ta omaette terviku spetsiaalse pealkirjaga “Loddfafnirmâl”.

“Loddfafniri laul” sisaldab elutarkust ja õpetussõnu, mida Odin oma kaitsealusele, rändajale ning moosekandile Loddfafnirile Urdri allikalt ette loeb. Tänu Urdri allikale saab laul erilise pühitsuse, sest Urdri allika juures oli “jumalatel nende asjade otsustamise paik” (vrd *Noorem Edda*, “Gylfaginning” XV).

Laul annab õpetusi mitmelt elualalt. On reegleid naiste ja meestega suhtlemiseks, ent ka lahingu ja muude situatsioonide tarbeks. Sealjuures on tähtsustatud mõõdukat ettevaatlikkust, tähelepanu on pööratud külaliste vastuvõtmisele ja viisakale käitumisele võõraste ning vanemate inimestega.

“Loddfafniri laul” on tõlgitud Hermann Lüningi väljaandest *Die Edda* (1859) nagu ka eestikeelsed *Vanem Edda* ja “Odini ruunilaul”. Nii tõlke kui ka kommentaaride puhul on esmatähtsaks peetud sisulist arusaadavust. Tõlke stroofid 1–11 on tõlkinud **Rein Sepp**, kelle mälestuseks ja 75. sünniaastapäeva tähistuseks on valminud käesolev tõlge.

Tõlkija tänab Tartu Ülikooli usuteaduskonna õppejõudu doktor Tarmo Kulmarit täpsustavate ja suunavate märkuste eest kommentaarides.

LODDFAFNIRI LAUL

Aeg on lausuda
rääkija istmelt³,
Urdri allikalt⁴;
nägin ja vaikisin,
nägin ja mõtlesin,
kuulasin inimsoo kõnet.

Kuulsin ruunides öeldut
ja jumalate kohtust,
ei vaikitud lõikamisest
ei mõistmisest hoopis.⁵
Õilsa koja kohta
Ülla tare seest,
kuulsin kõneldavat nõnda:

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
ära tõuse öösel,
kui teateid ei ihka
või kui vaenlast ei valva sa väljas.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
tundija naise rinnal ära maga,⁶
muidu kõidab ta su liikmed.

Ta teeb su nii ära,
et sa enam ei märka
ei thingi,⁷ ei valdjate kõnet,
ei taha sa süüa, ei meeste seltsi,
rahutult otsid sa und.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
teise naist
ära peibuta
kallimaks endale.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
kui himu on sõita
üle mäe või kaugemale,
siis valva, et leiba sul jaguks.

Kurjale mehele
ära teadust anna,
kui halba aimad;
sest kuri mees
sinu siiruse vastu
sama mõõduga iial ei mõõda.

Hukku toob —
kord nägin üht meest —
õela naise sõna,
tige keel surma tõi talle
ja tööpoolest tõelise vea eest.

Tead, kui sul on sõber,
kes usaldust väärrib,
siis mine tihti ta juurde;
sest tihnik kasvab
ja kõrge rohi
teel, mida keegi ei käi.⁸

Loddfafniri laul

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
silmast silma
kõnele toreda mehega,
võlusõnu pea meeles⁹
nii kaua, kuni elad.

Oma sõbrale
ära iialgi
murra antud sõna:
mure sõõb südame seest,
kui ei ole sul kedagi,
kellele avada end.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
lubadust murda
ka kellegagi tülinas olles
võib vaid rumalaim ahv.

Halvalt mehelt
ära iialgi
paremat tasu oota;
vahva kiituse kaudu
saad kuulsuse kirkama.

Sõprus siis seguneb,
kui igaüks ütleb,
mis on tal mõtteis;
mis tavalisem veel
kui kõhkvel olla:
pole sõber see,
kes meeldivat vaid räägib.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
kolme sõna tülis¹⁰
ei tohi sa väeti olla,
muidu jõude jääb hää
ja võimust saab kuri.

Kui kingsepp oled,
ära odasid valmista
ei teistele ega endale:
kui king ei sobi
või oda on kõver,
ei soovi siis keegi sulle õnne.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
kus leiad, et kurja sulle tehtud,¹¹
siis nimeta seda halvaks
ja oma vaenlasele ära anna rahu.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
õnnetuse üle
ära iial rõõmusta,
õnnest alati olgu hea sul meel.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
lahingukäras ära pilku tõsta —
tihti kultideks¹²
muutusid inimlapsed,
nõnda nõidust suudad ära hoida.¹³

Kui sa head naist soovid,
räägi nelja silma all¹⁴
ja kõnele sõprusest;
tema ilu talle nimeta
ja luba, et
ära ei tüdi sa iial.

Ettevaatlik palun sul olla,
kuid mitte üleliia;
õlle juures ära valvsust kaota,
samuti kui oled koos teise naisega,
ja kaitse end alati petiste vastu.

Sa vaata, et
iial ei pilget, ei lõõpivat naeru
saaks kaela su külaline või kerjus:
sageli täpselt ei teata,
kes istub majas,
kust suguvõsast ta pärit.

Pahe ja voores
elavad inimesel
kõrvuti rinnus;
ükski pole nii hea,
et viga talle ei järgne,
ükski nii halb, et millekski ei kõlba.

Kui kulupea¹⁶ kõneleb,
ära iial naera —
tihti on hea, kui vanad lausuvad:
sageli ka kortsus nahast¹⁷
tuleb mõistlikku sõna,
sellest, mis nahkade vahel ripub¹⁸
ja nahatükkide,
ja siia-sinna libedikuga kõlgub.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
külalist kohe ära põhjama hakka,
ära aja teda välja punutud uksest,
kingi seda, millest tal puudus.

Tugev on puu,¹⁹
mida keerama pead,
et ust avada kõigile;
andi annad
või nõuti seda —
toob kahju too seltskond.

Annan nõu sulle, Loddfafnir,
et võtaksid kuulda,
tuleb kasuks, kui võtad:
kus iial satud õlut jooma,
palu ikka maalt jõudu,
sest maa võtab vastu joobumuse,²⁰
aga tuli on haiguse vastu²¹
ja tamm kõhuhädade,²²
viljapea nõiduse ära ajab²³
ja majavaim majatüli,
vaenu puhul tuleb kuud appi kutsuda,²⁴
hammustust parandab karv,
aga ruunid on ebaõnne vastu;
maa võtab joogi endale.

SELGITUSI

1. Loddfafnir on *Vanemas Eddas* vähe esinev tegelaskuju. Pais-tab, et ta on rändav moosekant, kes on Odini kaitsealune ning kellele Odin annab õpetusi edasiseks eluks. Loddfafniri nime võib siduda sõnaga *lód* 'vili, saak', ka *ljódr* 'inimesed, kogukond'. Siitkaudu on Loddfafnir seotud viljakuse, taimekasvu ja inimühiskonna kaitsja, jumalus Lodurriiga (Simek 1984: 234). Sijmons soovib seob nime lõunagermaani sõnaga *loddare* 'moosekant, veiderdaja' (Sijmons, Gering 1927: 132). Nime teist poolt seostatakse mao Faafniri nimega, mis tähendab 'embaja, kinni hoidja'. Sijmonsi variandi järgi tähendaks Loddfafnir 'seda, kes tembutamisega kütkestab'. Siitkaudu tekivad kaused seosed vembumees-jumala Lokiga.

2. Vt *Vanem Edda*. Tallinn, 1970, lk 81–91.

3. Arvatavasti esinesid lugejad või lauljad rahvale istudes. Sama võib arvata ka preestrite ja ennustajate kohta. Võimalik, et olid isegi spetsiaalsed istmed (Sijmons, Gering 1927: 131).

4. Et antud laulus asub "rääkija iste" püha Urdri allika ääres, on see tõendiks, et rääkija on Odin ise. Urdri allikas kui elutarkuse võrdkuju, on kohati edasi kandunud ka kristlikusse luulesse (samas).

5. Siinkohal mõeldakse ruunide lõikamist ja neist arusaamist ehk kirjutamist ja lugemist. Algselt oli "ruun" puhtmaagilise tähendusega. Seetõttu tähistab ta ka 'saladust, teadmist', ning siin — teate edasiandmist ja sellest arusaamist. (Ruunide kohta vt lähemalt Simek 1984: 333–335 ja Döbler 1992: 234–236.)

6. Ka "Sigrdriifa ütlemissed" 26 hoiatab Sigrdriifa Sigvördrit nõidnaise juurde ööbijäämise eest.

7. *Thing* oli germaani ühiskonnas vabade meeste seadustandev ja kohutmoistev koosolek. Erilise tähtsuse saavutas see *Allthingi* nime all ('kõigi *thing*') Islandil (Simek 1984: 386).

8. Vrd "Haavamaali" stroofiga 43. See, et korratatakse ühe ja sama sisuga stroofi mitu korda, näitab, et "Loddfafniri laulul" on olnud teine koostaja kui ülejäänud "Haavamaalil". Kuid *Vanem Edda* on üldise arvamuse järgi üles kirjutatud Islandi õpetlase Saemundar inn frodi (1056–1133) poolt (Simek 1984: 231).

9. Võlusõnade all peetakse siin silmas kunsti olla populaarne ja saavutada soosingut. Seda stroofi võib võrrelda "Sigrdriifa ütlemissellega" 5, kus sõpru küll pigem võlukunstiga saadakse.

10. Kolme halva sõna pärast ei tohi veel meeleskindlust kaotada ja tigidaks saada, muidu saab inimeses ülekaalu kurjem pool, mis pidevalt võitleb parema poolega, ja inimene hakkab kurja tegema.

11. "Kuri" tähendab siin otseselt õelust, tigidust. Seda tuleb nime-tada õige nimega ja ei tohi nõrkusest või argusest vastasele halastada. Islandi vanasõna ütleb: kui halastad vaenlasele, tood endale õnnetuse lähemale (Sijmons, Gering 1927: 137).

12. Sõna *goltr*, mis siin tähendab 'kulti', on mujal seotud mõistega "hullumeelsus". Arvatavasti on see seotud iiri *geilt* 'iga, mis tähendabki hullumeelsust. Hiljem tekkis nende sõnade vahel millegipärast ühen-dus (võib-olla väljend "hull nagu siga"). Samuti on siin püütud leida seost Piibliga, kus Jeesus ajab kurjad vaimud seestunutest seakarja sisse, vt Mt 8:28jj, Lk 8:26jj (Sijmons, Gering 1927: 137).

13. Lüning arvab, et võrdlus "hullude sigade" ja sõjameeste vahel on toodud selleks, et hoiatada lahingus vastasele silma vaatamise eest. See-läbi pääseks mõjule vastase kuri nõidus, mis teeb võitleja araks ja paneb ta lahinguväljalt põgenema. Kuid niikaua, kuni pole olnud silmsidet, ei pääse nõidus mõjule (Lüning 1859: 286).

14. Väljendit "nelja silma all rääkima" võib mõista ka kui "salajases armusuhtes olema".

15. Vrd "Haavamaal" 30. Ei või iial teada, kas lihtsa välimuse taga ei ole mitte mõni suursugune isand või koguni jumal (vrd "Grimniri lugu"). Paralleelidena võib tuua Kreekast loo, kus Tantalos solvab oma jumalikke külalisi, pakkudes neile oma poja liha süüa (Hamilton 1975: 236), ja vastupidise näite, kuidas Philemon ja Baucis võõrustavad ju-malaid ja neile selle eest rikkalikult tasutakse (samas: 104).

16. Arvatavasti ei ole "kulupea" tavaline rändlaulik või näitleja, vaid keegi auväärse ameti pidaja. Näiteks preester või keegi teine salapärase teadmistega isik.

17. Tegemist on keningiga, otsetõlkes 'kare, kortsu kuivanud nahk-kott', millega võrreldakse vana inimese suud.

18. Siin kasutatakse sõna "nahk" juba tema õiges tähenduses. Sij-mons peab kogu järgnevat koostaja poolt välja mõeldud koomiliseks vahepalaks, mis näitab koostaja sõnaosavust kasutada üht sõna kening-gina mitmes tähenduses. Arvatavasti mõeldakse siin pööningule või mujale kuivama riputatud nahku, mille hulgas on ka mõni libemagu ehk libedik, mida kasutatakse juustu valmistamiseks.

19. Puu all mõeldakse siin kas posti, millel uks pöörab, või riivi, mis ust kinni hoiab, et kutsumata külalisi palju sisse ei saaks ning nad maja tühjaks ei kannaks. Ei ole ju palju talusid, mis suudaksid kõiki külalisi võõrustada ja neile veel ka kingitusi teha.

20. Maa all mõeldakse teatud ravivat savimulla liiki. See oli tuntud laialdasel alal Vahemerest Põhja-Euroopani. Eriti kasutati seda verejooksu peatamiseks. Sel mullal usuti olevat ka maagiline jõud kurjade jõudude vastu (Sijmons, Gering 1927: 142).

21. Laialdaselt on levinud soovitus põletada kõik haigele kuuluvad riided ja esemed, sest tulel usuti olevat puhastav vägi.

22. Ka keskaja meditsiiniraamatutes soovitatakse kasutada tammekoort ja -tõrusid kõhutõbede, eriti düsenteeria vastu (samas).

23. Paralleele viljapea kasutamise kohta nõiduse vastu on teada Saksamaalt, Norrast, Rootsist jm (samas).

24. Laialt on tuntud ka kuu mõju haigusele, nõidusele jmt.

Kirjandus

- D ö b l e r, Hansferdinand 1992. *Die Germanen*. München: Gondrom Verlag
- H a m i l t o n, Edith 1975. *Antiikmütoloogia*. Tallinn: Eesti Raamat
- L ü n i n g, Hermann 1859. *Die Edda: Eine Sammlung altnordischer Götter- und Heldenlieder. Urschrift. Mit erklärenden Anmerkungen, Glossar und Einleitung, altnordischer Mythologie und Grammatik, herausgegeben von Hermann Lüning*. Zürich: Verlag von Meyer und Zeller.
- S e p p, Rein 1970. *Vanem Edda*. Tõlkinud Rein Sepp. Tallinn: Eesti Raamat
- S e p p, Rein 1990. *Noorem Edda: Valik tekste*. Tõlkinud Rein Sepp. Tallinn: Eesti Raamat
- S i j m o n s, Bruno, Hugo G e r i n g 1927. *Die Lieder der Edda*. Dritter Band: Kommentar. Erste Hälfte: Götterlieder. Buchhandlung des Waisenhauses Halle (Saale).
- S i m e k, Rudolf 1984. *Lexikon der Germanischen Mythologie*. Stuttgart: Kröner.

- Simrock, Karl 1988. Die Edda: Göttersagen, Heldensagen und Spruch weisheiten der Germanen. Berlin: Verlag Neues Leben
- Steblin-Kamenskij, Mihail 1963. = Стеблин-Каменский, Михаил. Комментарии. — “Старшая Эдда”: Древнеисландские песни о богах и героях. Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР

TÕNNO JONUKS (sünd. 1974. a) õpib Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna II kursusel ajalugu.

MIKS EDU — MIKS LUHTUMINE?

Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Eestis ja Leedus 1943. a

Hain Rebas

PROBLEEMIASETUS

Lähtepunkt

Eesti Vabariigi 25. aastapäeva paiku 1943 ilmutasid Saksa okupatsioonivõimud Baltikumis initsiatiivi, pakkudes kohalikele rahvas-tele täiesti uudset võimalust nende ajaloos — oma *Waffen-SS*'i leegionide loomist. Neid oli Saksa *Heeresgruppe Nord*'i 18. armee juhataja kindral v. Kuchler tegelikult juba ammu nõudnud (Myllyniemi 1973: 231; Isberg 1992: 88). Saksa *Wehrmacht* oli vahepeal Stalingradi ja El Alameini lahingute ning Atlandi allveelaevasõja tõttu oluliselt nõrgenenud. Ka Leningradi piiramisel jäi 1943. a alguses edu saavutamata. Just sellepärast pakuti nüüd eestlastele, lätlastele ja leedulastele üpris reaalsena tunduvat šanssi moodustada relvastatud rahvusüksusi.

Süvendatud ja laiendatud versioon 1995. a 9. mail Välisministeeriumi ja Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi avalikul seminaril Tallinna Maarjamäe lossis peetud ettekandest. Tänu dr. Vello Helgile Kopenhaagenis ja Hannes Walterile Tallinnas väärtusliku kriitika eest!

Eesti andis märtsis-aprillis N. Liidu mobilisatsioonist alles jäänud 1919.–1924. aastakäikudest umbes 5300 meest Eesti SS-Leegioni ja 6800 abiteenistustesse. Sügisel mobiliseeriti lisaks 3375 meest. Kokku võeti 1943. a jooksul 8600 eestlast *Waffen-SS*'i ridadesse (Myllyniemi 1973: 233). Kas seda on vähe või palju, arvestades eesti rahva üldarvu, juba kaks ja pool aastat kestnud punast ning pruuni okupatsiooni ja mõeldes kasvõi tänapäeva Eesti riigikaitse hapravõitu jõule, selle üle oskab iga lugeja ise järele mõelda.

Samaaegselt võttis *Waffen-SS* Lätis vastu tervelt 17 900 meest Läti SS-Leegioni ja lisaks saadi veel 13 400 meest abiteenistustesse (Myllyniemi 1973: 233). Seda on üldkokkuvõttes kindlasti rohkem kui Eestis, ükskõik kuidas me võrdarvusid seame (vrd aga Myllyniemi 1973: 38).

Ent Leedus valitses teine meeleolu. Seal boikoteeriti peaaegu täielikult kõiki sakslaste mobilisatsioonikatseid. Kuigi Leedu Omavalitsus seisis vormiliselt ja sisuliselt sakslaste teenistuses, nagu ka Eesti ja Läti vastavad ametkonnad, keeldus Leedu poliitiline juhtkond kategooriliselt alla kirjutamast sakslaste mobilisatsioonikäskudele. Üle terve maa saadi esimesel nädalal kokku vaid 286 meest. Nädal hiljem lõpetas SSi ja politsei ülem Leedus Wysocki selle värbamiskampaania kui lootusetu (Suziedelis 1990: 33–52).

Põhiküsimus

Meid huvitavad just need enam kui märkimisväärsed erinevused eestlaste (lätlaste) ja leedulaste suhtumises Saksa võimudesse 1943. aastal. Millest need erinevused tulenesid?

Keskmine perspektiiv

Oli ju kolme Baltikumi rahva saatus muidu üpris sarnane. Nende üle valitsesid 1930. aastate lõpus rohkem või vähem autoritaarsed,

kuid välispoliitiliselt neutraalsed režiimid¹. Neil olid Saksa-
maaga värsked mittekallaletungilepingud 1939. aastast (Ahmann
1989), millest hoolimata Saksamaa võttis Leedul märtsis 1939
Klaipeda (Meemeli) ning sügisel toodi kõiki kolme riiki Molo-
tov—Ribbentropi pakti salaklauslite põhjal sisse N. Liidu sõja-
väebaasid². Võõrvägede hulka täiendati järk-järgult, kuni nende
kohalolekust tulenes 1940. a suvel N. Liidu ultimaatum, inva-
sioon³, okupatsioon ja anneksioon. Järgnes totaalne terror, mis
kulmineerus 1941. a juuni massilistes küüditamistes⁴ ja rahvus-
vahelist õigust eiravates mobilisatsioonides⁵. Kokku kaotasid
Balti riigid esimese okupatsiooniaasta vältel üle 300 000 inime-
se. Neist oli Eesti Vabariigi kodanikke umbes 60 000, Leedu
Vabariigi kodanikke peaaegu 150 000 (Meyer 1989: 37).

1941. a juunist-juulist alates okupeeris kolme Balti riiki rah-
vussotsialistlik Saksamaa. 1943. a kevadel olid Eesti, Läti
ja Leedu koos Valgevenega juba mõnda aega kuulunud Saksa
Reichskommissariat Ostland'i koosseisu. Seda balti päritoluga
rassiideoloogi ja Saksa Riigi *Ostminister* (ehk "*Chaostminister*")
Alfred Rosenbergi (Bollmus 1990: 223–235) vaimusünnitist üri-
tas Riias *Generalplan Ost*'i järgi rakendada juhm ja pedantlik riig-
ikomisar Hinrich Lohse⁶. Samuti nagu baltisakslased 1918. aas-
tal, olevat ta unistanud uuest Balti hertsogiriigist, ja võib arvata,
kellega hertsogi hiilgavas rollis (Angelus 1956: 98). Berliinist
saadud juhtnööride kohaselt püüdis ta oma kindralkomissariaati

---

¹Eesti ja Läti proklameerisid uusi neutraliteediseadusi detsembris
1938, Leedu järgnes jaanuaris 1939.

²Oktoobri keskel 1939 oli Eestis 25 000, Lätis 30 000 ja Leedus
20 000 raskelt relvastatud punaarmeelest.

³Eestisse tungis veel 90 000 punaarmeelest (Rebas 1991: 40).

⁴Ööl vastu 14. juunit 1941 võeti oma kodudest kinni ja saadeti
loomavagunites ida poole 10 205 Eesti, 15 081 Läti ja 34 000 Leedu
kodanikku; Eestist küüditati sealhulgas umbes 400 juuti, mis tähendab
umbes kümnekordset üleesindatust.

⁵1941. a juunis mobiliseeriti Eestis 33 000 meest Punaarmeesse,
vt Salo 1989.

⁶Flensburgi ülikooli juures kirjutab Uwe Danker parajasti (1995)
Lohse biograafiat.

juhtida saksastamise (*eindeutschen*), koloniseerimise ja lõpliku Kolmandasse Riiki annekteerimise poole. Nn ebasobivad rahvuslikud elemendid tuli sealjuures likvideerida, ei muud midagi. Lohset abistasid ja esindasid kindralkomissarid Litzmann Tallinnas, Drechsler Riias ja von Renteln Kaunases.

Järelikult oli eestlastel ja leedulastel keskmises perspektiivis üsna sarnane minevik. Kuid oli ka erinevusi. Hitlerlik Saksamaa oli kevadel 1939 annekteerinud Leedult Meemeli (Klaipeda) linna ja piirkonna, mille leedulased 1923. a olid jõuga omastanud, ja 1939. a sügisel oli Stalini Nõukogude Liit Poola vallutatud idaaladest Leedule nagu tasuta tagastanud Leedu ajaloolise pealinna Vilniuse. Võib arvata, et need käigud mõjutasid Leedu avalikku arvamust vähemalt ajavahemikul 1939–1940 saksavaenulikkuse ja venesõbralikkuse suunas. Kas need mõjud ka 1943. a kevadel vähemalt teatud ringkondades püsisid? Ent vaevalt võime neid pidada 1943. a mobilisatsiooni vältimise otsustavateks teguriteks. Kuid lisaajendeiks olid nad kindlasti, nagu aimatavasti ähvardava Leningradi rinde lähedus eestlastelegi.

Nagu teame, Eestiga naabersuurvõimud säärast vahetuskaupa ei sobitanud. Niisiis tuleb meil Eesti osas eeldada palju neutraalsemat välispoliitilist hoiakut kuni 1940. a saatusriikka suveni.

Kordame täpsustades: kuidas võisid ikkagi eestlased ja leedulased, kellel oli üldiselt nii sarnane minevik keskmises ajaloolises perspektiivis, välja arvatud Meemel—Vilniuse vahetuskaup, suhtuda nii erinevalt 1943. a Saksa mobilisatsioonikatsetesse?⁷ Kas tuleb otsustavaid tegureid otsida rohkem lühikeses ja/või pikas perspektiivis? Või peituvad need eestlaste ja leedulaste teistsuguses suhtumises sakslastesse, või hoopis okupantide erihoiakutes Eesti ja Leedu pärismaalaste suhtes?

---

⁷Edaspidi jäetakse Läti võrdlusest välja.

Allikad ja kirjandus

Sellele küsimusele vastamiseks leiame arhiivmaterjali peamiselt Saksamaa *Bundesarchiv*'ist⁸, mis asub Koblenzis, ja välisministeeriumi (*Auswärtiges Amt*) poliitilisest arhiivist Bonnisis. Neid arhiivaale on Baltikumi osas siiani kõige tõhusamalt kasutanud Sepo Myllyniemi oma juba klassikaliseks saanud väitekirjas (1973: 298jj) ja Rudolf Hilbrecht (minu juhendamisel valminud magistritöö 1993)⁹. Kuid Tim Mulliganil (1990) on õnnestunud oluliselt täiendada Myllyniemi ja *Bundesarchiv*'i fondide loetelu Saksa arhiivaalide põhjal, mis Teise maailmasõja lõpus jäid ameeriklaste kätte. Selgub, et see, kes tahab tõsiselt tegelda Saksa okupatsiooniga Baltikumis, peab sõitma pikemaks ajaks ka Washingtoni. Seal asub USA *National Archives* rikkalike fondidega, mis täiendavad Saksamaal olevaid materjale. Et neis oleks kergem orienteeruda, on ameeriklased avaldanud koguni kaks ametlikku juhust¹⁰. Patricia Grimstead (1981) annab laia ja pädeva ülevaate Venemaa, Valgevene ja Baltikumi arhiivide koosseisust. Eesti okupatsiooni puudutavate arhiivmaterjalide, trükitud ürikutekogude ning rahvusvahelise ja eestikeelse teadusliku kirjanduse kommenteeritud andmestik avaldati Saksamaal 1991. a (Rebas 1991). Eesti tänapäeva arhiivindusest on rahvusvahelises ulatuses kättesaadavalt kirjutatud Peep Pillak (1994).

---

⁸Baltikumi saatuse uurimist tuleks alustada juhendiga *BA Findbuch: R 6, Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete* (Koblenz, 1983).

⁹Suvesemestril 1992 juhendasin nn *Hauptseminar*'i teemal *Das Baltikum während des Zweiten Weltkrieges*, millele järgnes ekskursioon Eestisse ja kaks magistritööd käsitletud teemaderingist; Hilbrechti töö baseerub omakorda *Bundesarchiv*'i (Koblenz) ürikutesarjal *Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, Signatur R 6, Reichssicherheits-hauptamt, Signatur R 58, Handakten Lohse, Signatur R 90, Nürnbergi protsessi materjalidel ning Soome ja eksiilbalti teadlaste Läänes avaldatud töödel; vt Quellenverzeichnis.*

¹⁰*Guides to the German Records Microfilmed at Alexandria* (ilma väljaandmisaasta ja -kohata) ning *Supplement to the Guide to Captured German Documents. Washington D.C.: National Archives and Records Service.*

Mitmel omavahel seotud põhjusel on vähe mõtet otsida suu-remat ajaloolist tõde Saksa okupatsiooni kohta Nõukogude Eesti ajalookirjandusest (*Saksa...* 1947; Larin 1962; *Eesti NSV...* 1971: 524–563; *Eesti...* 1971, 1977; Raud 1979; Raid 1980; Kahk, Siilivask 1985: 122–141; siia võiks lisada apokrüüfilise ja anonüümse *Eesti riik...* 1966–1972, vihikud XII–XV). Neist põhjustest silmapaistvamad on nn parteilaste ja parteiajaloolaste võhiklus ja poliitikaanlus. Teadaolevalt oli neil kuni 1980. aastate lõpuni uusima ajaloo uurimise ja avaldamise monopol. Paguluses ilmunud tööd on üldiselt asjalikumad, kuid neis kaldutakse vältima teatud pingeteemasid, nagu näiteks kollaboratsioon sakslastega ja Eesti juutide saatus (*Eesti riik...* 1954–1962; Uustalu 1970). Tuleb märkida, et paguluses ilmunust on rahvusvaheliselt kättesaadav vaid üks-ainus tagasihoidlik kirjutis Eesti rahvuslikust vastupanust Saksa okupantidele (Uustalu 1976), kuna Leedu teadlased S. Suziedelis, A. Gureckas, Z. Ivinskis, D. Kaszeta, M. Mackevicius on olnud aktiivsed selle teema käsitlejad. Juba see kvantitatiivne erinevus annab piisavalt alust järelemõtlemiseks.

Põhjust filosoferimiseks ajaloo sihtide, meetodite ja tehni-ka üle annab ka Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi ja Eesti Filmiarhiivi poolt 1995. a 9. maiks valminud videofilm “Eesti Teises maailmasõjas”, mille peamiseks autoriks oli kaitseministeeriumi ametnik ja EASSi liige T. Noormets. Vaatamata tõhusale ainesele, mitmele õnnestunud kaadrile ja esitusele ei vasta filmi Hitleri-Saksamaa-suunaline ja kergelt militaristlik tendents mitte kuidagi tänapäeva Euroopa ja eriti mitte Saksamaa ajalooteadusli-kule (ja poliitilisele!) tasemele (vrd näiteks artiklitega koguteoses *Gehorsam...* 1995).

Täiendatuna meie poliitikute, teadlaste, ajakirjanike ja sõja-meeste mälestustega ning nüüdsel postsovetlikul ajal kasutamist leidvate balti arhiivimaterjalidega, on Saksa okupatsioon Eestis, s.t seda käsitlevad tolleaegsed materjalid (“*Überreste*”) Saksa-maa ja USA arhiivides, jäänud peaaegu neitsilikuks tööpõlluks. Saksa okupatsioonist on küll räägitud, aga üldiselt on seda laia teemaderingi uuritud ebapiisavalt ja pealiskaudselt.

Teedrajavateks töödeks tuleb pidada Seppo Myllyniemi ik-ka veel paikapidavat saksakeelset väitekirja (1973), Romualdas

Misiunase ja Rein Taagepera ingliskeelset Baltikumi võrdlevat ajalugu (1983), John Hideni ja Patrick Salmoni väga britipärase Baltikumi XX sajandi ajalugu (1991) ja eestirootsi ajaloolase Alvin Isbergi monograafiat Saksa okupatsioonist (1992). Viimane autor on kasutanud hulganisti ka Eesti Riigiarhiivi toimetatud ning juhtivate pagulaspoliitikute materjale Balti Arhiivist Stockholmis, ent võinuks veidi rohkem nimetada Myllyniemi põhjapanevat tööd (Isberg 1992: 172–173).

Nende asjalike autorite eeskujul tuleks teemaga tegelda süsteemikindlalt, allikakriitiliselt ja loomulikult rahvusvahelisel tasemel. Eesti ajaloolaste inspireerimine selleks ongi käesoleva käe-
harjutuse peamine eesmärk. Ka Vello Helk, teenekas ajaloolane ja arhivaar Kopenhaagenis, soovitab (1994: 191): “Saksa okupatsiooni aeg nõuab põhjalikumat analüüsi, eriti pärast N. Liidu okupatsiooni lõpetamist [---]” Juba 40 aastat tagasi (1955: 11) kirjutas hästi informeeritud rahvaluuleteadlane Oskar Loorits Uppsalas: “Ainult ühekülgse ja ilustatud pildi maalimine ebameeldivate faktide taktikalise unustamisega on arusaadav [---] kuid see on hädadahtlik tee ja kohustab meid valvsuselle, et ei korduks peata elu ega defetismi, mis nii kipitavalt ja valusasti iseloomustab meie okupatsiooniaja kaht esimest perioodi.”¹¹

SAKSA OKUPATSIOON LEEDUS JA EESTIS: LÜHIPERSPEKTIIV

Eelnevast selgub, et keskmine ajalooline perspektiiv ei toonud selgitust Eesti—Leedu poliitilisele lahknemisele Saksa 1943. a mobilisatsioonide suhtes. Proovime siis lühemat perspektiivi, seades luubi alla Saksamaa tegeliku poliitika Baltikumis alates 1941. a suvest. Millised võimalikud erinevused võisid vaid pooleteise aasta jooksul tekkida Eestis ja Leedus ajaloolastele tuttavates demograafia, majanduse, ühiskonna, poliitika, ideoloogia, kultuuri, hariduse, kiriku- ja riigikaitse valdkondades? Rakendades probleemi täielikumaks haaramiseks ka prantsuse ajaloolaste *An-*

¹¹ Relvaromantikaküllast anonüümtööd “1944” (autor Mart Laar) tuleks tugevasti kohendada, täpsustada, laiendada.

nales-koolkonna pikka seletusperspektiivi (*la longue durée*), tuleb küsida, kas Saksa okupatsioonivägedesse tööpoolest suhtuti Leedus ja Eestis juunis-juulis 1941 samamoodi, olgugi et, nagu juba mainitud, keskmise perspektiivi analoogiaid leidus piisavalt? Ning kuidas mõjutas leedulasi 1939. a Meemeli—Vilniuse vahe-
tuskaup?

Rahvastik

Kas ja kuidas kallutasid põhjapanevad demograafilised muudatused Eestis ja Leedus Saksa okupatsiooni ajal pärisrahvaste suhtumist okupantidesse? Kõne all on rohkem *Shoa* ehk *Holocaust* kui baltisakslaste ümberasumine *Heim ins Reich*.

Baltikumis elas enne Teist maailmasõda sakslaste toleaegeisel andmeil kokku 260 000 juuti, neist suurem osa Leedus. Vilniuses oli juute 55 000, Kaunases 27 000 ja Riias 43 500 (Hilberg 1982: 209jj). Eestis registreeriti 1934. aastal kokku 4434 juudi soost ja juudi usku Eesti Vabariigi kodanikku ehk 0,4% elanikkonnast. Neist elas üle poole Tallinnas. Leedus moodustasid juudid aastail 1923 ja 1929, s.t ammu enne Vilniuse tagasisaamist 1939. a sügisel, ametlikult 7,6% rahvastikust, Saksa hilisematel mitteametlikel andmetel kuni 12% (Rauch 1977: 88; *Die Völker...* 1942: 67).

1941./1942. a talvel, pärast vaid pool aastat kestnud okupatsiooni, meldis RSHA *Einsatzgruppe A*¹², et Eestis on hukatud ligikaudu 2000 juuti, aga Leedus täpselt 136 421. See tähendas Leedus umbes kaks tuhat hukkamist kuus, mis on kokku 70 korda rohkem kui Eestis. Lätis surmati samal ajal juute 70 000 ja Valgevenes 41 000, *Ostland*'is kokku umbes 250 000 hinge (Hilberg 1982: 276), märkimisväärne saavutus igati. Üks mainekas Šveitsi uurimisinstituut on kokku arvanud, et sakslaste kolme-nelja-

¹²*Einsatzgruppe A* (sügisel 1941 kokku umbes tuhat meest) oli *Reichssicherheitshauptamt*'i (RSHA), mille ülemaks oli Reinhard Heydrich, osa ja töötas *Ostland*'is koos *Heeresgruppe Nord*'iga. *Einsatzgruppe A* põhjapoolsemat osa, *Sonderkommando 1 a*, juhatas (Ober)Sturmbannführer Dr. Martin Sandberger, hilisem *Sicherheitsdienst*'i (SD) ülem Eestis (Deschner 1990).

aastase okupatsiooni ajal kaotas Eesti tapmiste ja küüditamiste arvel kokku 10 000 inimest, Läti 90 000, ent Leedu 200 000! See on igal juhul 50 000 hukkunu võrra rohkem kui Nõukogude Liidu esimese okupatsiooni aastal. Leedus tapetuist pidi järelikult olema umbes 60 000 mittejuuti, seega peamiselt leedulast (Meyer 1989: 37).

Kas säärane kiire, täpne ja massiline mõrvatöö eriti Leedu Vabariigi elanikkonna kallal võis mõjutada leedulasi suhtuma negatiivsemalt Saksa okupatsioonivõimudesse kui eestlasi, kes, nagu näha, pääsesid suhteliselt kergemalt?

Säilinud allikmaterjal seda kahjuks ei kinnita (Hilbrecht 1993; vt ka Hiden, Salmon 1991, kus leidub selle teema detailne käsitlus). Välja arvatud mõni üksik sakslaste poolt registreeritud lendleht ja perifeerne märgukiri, paistab, nagu oleks Leedu poliitiline juhtkond suhtunud ükskõikselt oma juutkonna hävitamise. On aga andmeid, ja sugugi mitte ainult sovetlikest allikaist, mis näitavad, et Leedu Aktivistide Rinde esindajad (LAF, *Lietuvu Aktyvistu Frontas*, loodi juba juunis 1941, et ennetada sakslaste okupatsiooni) tegutsesid vahetevahel ka juutide vastu. Näiteks nõudis Kaunase komandant kolonel Bobelis kohe pärast sõja puhkemist suvel 1941 juutide kodanikeõiguste kaotamist. Ja Vilniuse linnakomitee kohustas juba 1941. a 4. juulil linna juute avalikult kandma diskrimineerivat kollast Taaveti tähte. Pealegi pandi neile millegipärast peale õine linnakeeld. Kaunase Saksa linnakomissari Crameri juudivastased aktsioonid 1941. a sügisel tuginesid omakorda endise linnapea korraldusele nr 15 10. juulist 1941, s.t ajast, kui linn oli veel Leedu võimude halduses. Saksa *Ostministerium*'i *Oberregierungsrat* Dr. Labs raporteeris *Reichskommissar* von Rentelnile, et Leedu võimud olevat ise nõudnud kohalikele juutidele kollase tähe kandmist. Ja 1941. a septembris läkitas Leedu Aktivistide Rinne von Rentelnile 15-leheküljelise kriitilise märgukirja, kus olid loetletud kõikvõimalikud okupatsiooniga kaasnevad väärnähtused. Mitte ühegi reaga pole seal viidatud Leedu juutide massilisele tapmisele¹³.

¹³Vt Bundesarchiv: Handakten Lohse R 90/122. Hilbrecht 1993. *Journal of Baltic Studies*, Vol. XXVI/2 sisaldab üht USA raportit Leedust

Seega peame loobuma kujutlusest, et Leedu juutide kollektiivne saatus oleks mõjutanud Leedu rahvuslikku juhtkonda suhtuma negatiivselt Saksa okupatsioonivõimusesse.

Kuid samas pole ka teada, et Saksa okupatsiooni aegsed Eesti ametlikud ja mitteametlikud organid oleksid Eesti Vabariigi juudisoost või -usku kodanike kaitseks välja astunud. Seda teemat pole mainimisväärselt käsitletud ka paguluses varasemates Eesti ajaloo väljaannetes.¹⁴ Täiesti usaldusväärsed saksapoolsed andmed kinnitavad, et ka mõne hea eestlase käed said nendes operatsioonides üsna veriseks.¹⁵ Nukralt mõjuvad tagantjärele Eugenia Gurin-Loovi (1994) avaldatud dokumendid Eesti juutide hävitamisest. Piinlik, kuid mitte eriti üllatav on lugeda Eesti Vabastamise Komitee ehk ametlikult *Estnische Befreiungskomitee*, s.o Hjalmar Mäe, Harri Rütmani, Aksel Kristiani, Aleksander Massaka ja Valter Kotsari Berliinis koostatud ja 22. juunil 1941 (operatsioon *Barbarossa* esimene päev) Saksa välisministeeriumile üle antud sihiasetusi ehk *Bekanntgabe*'sid. Selle 11 punktis pakutakse järgmist lahendust juudiküsimusele Eestis:

"Sofortige Isolation aller Juden in Isolationslagern und Konfiskation ihres Vermögens." (Kangeris 1994: 182.)*

Seletusi samal teemal läkitas toosama vapsliku tagapõhjaja komitee ka "Saksa Rahva Juhile ja Suur-Saksamaa Riigi Kants-

---

1941. a märtsis, mis kinnitab leedulaste juudivaenulisust, sest juute peeti reectureiks. Selle äärmiselt valusa probleemi lahkamine kuulub mujale.

¹⁴Vt näiteks Ojamaa, Varmas, Varmas 1946: 394–418; Parijõgi, Algma, Koit 1954: 337 on neid vähemalt nimetatud; Uustalu 1970: 329 arvab vaid ebamääraselt/optimistlikult: *"Even acts of genocide which took place on the territories of the former Baltic republics, in all probability without their knowledge [---]"*; Raun 1987: 157] käsitleb seda lugu siiski soliidsemalt.

¹⁵Hilbrecht 1993: 225 süüdistab, et Omakaitse töötas RSHA *Ein-satzgruppe A Sonderkommando I a* käsilaseks Eesti juutide likvideerimisel, viidates dokumendile RSHA IV-A-1, *Ereignismeldung USSR Nr. 111 (50 Kopien)*, 12. Okt. 1941, NO-3155.

**"Kõigi juutide viivitamatu isoleerimine isolatsioonilaagritesse ja nende varanduse konfiskeerimine." *Toim.*

lerile". Mõlemad kirjutised asuvad ka tänapäeval *Auswärtiges Amt*'i arhiivis. Tsiteerigem täpselt, et asi oleks selge:

"Bevor das kleine estnische Kulturvolk vollständig den niedrigsten Treiben der Juden und unkultureller asiatischer Sondertruppen aufgeopfert wird, richten wir einen dringenden Appell an Sie, Herr Führer, und bitten durch deutsche Waffen dieser Schandtät ein Ende zu bereiten und asiatische und mittelalterliche Zustände aus arischem und kulturellem Europa zu verbannen." (Kangeris 1994: 182.)*

Järelikult ei etendanud Baltikumi *Holocaust* ja nimetatud demograafilised (ning usulised ja kultuurilised) muudatused märkimisväärset osa Eesti ja Leedu avaliku arvamise kujundamisel Saksa ülemvõimu vastu. Millest see ebasolidaarsus ja kaastunde puudumine võis oleneda peale hirmu ja omakasupüüdluse, on omaette küsimus (Rebas 1991). Aga sellega pole vähemalt Läänes olnud kerge elada neil, kes on tundnud siirast uhkust Eesti 1925. a rahvusvähemuste kultuurautonoomia üle.

Miljonite juutide süstemaatiline tapmine oli sünkroniseeritud Saksamaa juhtkonna plaanides (*Generalplan Ost* ja sellele 1943. aastal järgnenud *Generalsiedlungsplan*) kõige toorema jõu, s.t massiliste küüditamiste ja rahvamõrvade abil Ida-Euroopa ja Venemaa, esialgu Uuralini ning siis ka tohutu Siberi ümberkujundamiseks Saksamaa poolt kasutatavaks ja eksploateeritavaks koloniaalalaks. Sel puhul soovitas 1942. a veebruaris Berliini *Rasse- und Siedlungshauptamt*'i (Rassi- ja Asustamisameti) peaesindaja *Standartenführer* prof. B. K. Schulz (kellel ilmselt klassikalist haridust jätkus) jagada osad järgmiselt: antiigiaegse Sparta eeskujul tuleb sakslasi vaadelda kui spartiaate, s.t kui härraseid, eestlasi ja lätlasi kui perioikuid, s.t kui poliitiliste õigusteta liht-

---

*"Enne kui väike eesti kultuurrahvas tuuakse täielikult ohvriks juutide ja asiaatlike kultuuritute eriuksuste alatuimatele tegudele, pöördume tungiva abipalvega Teie poole, härra Juht, ning anume, et Saksa relvade abiga tehtaks lõpp neile häbitegudele ja peletataks aarialikust ning kultuursest Euroopast välja aasialikud ja keskaegsed olud." *Toim.*

rahvast, ja venelasi kui heloote, s.t kui tööorje¹⁶. 1943. a alguses arutati RSHAs üksikasjalisemalt kolme miljoni baltlase tulevast sundümbervasustamist itta ehk konkreetset 50% Baltikumi rahvastiku väljasaatmist (Madajczyk 1994). — Ja kuhu? — Eks ikka just vallutatavale “külmale maale”. Seda ettevõtmist takistasid (esialgu) otsustavad kaotused Stalingradi ja Kurski all. Kuid kuus aastat hiljem (1949) sai sellest operatsioonist teise juhtkonna eestvedamisel siiski asja.

Ühiskond

Üldiselt taaskehtestasid sakslased Eestis, Lätis ja Leedus iseisvusaegsed seadused. Rahvuslippe ja -hümne lubati kasutada. Seaduste täitmist võis aga okupatsioonivõim ise jälgida, ehkki ei pruukinud. Tüüpiline Saksa okupatsioonile kogu Euroopas oli massiline Saksa sõjatööstusse tööle värbamine ja pärastpoole sundimine, peamiselt ikka “sunniviisil vabatahtlikult” Saksamaale. Nii leiab S. Myllyniemi, et erakordselt suur arv Saksamaale viidud leedu töölisi mõjutas oluliselt meeleolusid Leedus (Myllyniemi 1973: 138). Siin pole kahtlust. Ja R. Hilbrechti (1993) andmeil oli 1943. a alguseks pool 30 000-st Saksamaale viidud baltlasest leedulased, mis näitab selget üleesindatust. Juba 1941. a suvel oli 16 000 leedulast registreerunud SD poolt juhitud abipolitseisse (*Schutzmannschaften* ja *Hilfspolizei*). Samas meldis end kohe 15 000 leedulast sakslaste Ida-Preisimaale põllutööle. Tööpuudus oli suur. Kuid neile selgus kiiresti, et sakslaste lubadusi ei maksa uskuda ega usaldada, sest neid koheldi pehmetl õeldes halvasti. Kuude kaupa peeti neid ilma puhkusega, ka üle kokkulepitud aja jne (Hilbrecht 1993). 1942. a kevadel käituti tuhandete leedu vabatahtlike *Transporthelfer*'itega umbes sama toorelt. Neid hoiti kasarmutes, ka neid ei lastud kokkulepitud ajal koju jne. Aga eestlastegagi käidi Ida-Preisimaal ümber samasugusel moel, nagu üks kindralkomissar Litzmanni saadetud uurimiskomisjon 4. XII 1942 selgitas (Hilbrecht 1993; Horm 1944:

¹⁶Dr. E. Wetzeli salajane aruanne *Ostministerium*'is 4. II 1942 aset leidnud koosoleku kohta. Vt *Vom Generalplan...* 1994: 38–41 (Dok. Nr. 9).

75). Seal suhtuti kõigisse (mittesakslastest) tööteenistuslastesse ilmselt ühtmoodi.

21. märtsil 1942 anti Berliinis Tüüringi *Gauleiter* Fritz Sauckele tiitel *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz* (GBA) ning koos sellega kõrgeim vastutus miljonite töökäte värbamise eest Saksa sõjatööstusse. Juba 1942. a jooksul vedas Sauckel kokku 2,7 miljonit välismaalast Saksa tööteenistusse (Becker 1990: 240). Tööstus juhindus omakorda Hermann Göringi neliaastakutest (Kube 1990). 1942. a juulis nõudis Sauckel Leedust 30 000 töölist ja tõstis 1943. aastaks selle arvu 37 500-ni (Hilbrecht 1993). Enam polnud isegi mitte näilise vabatahtlikkusest juttugi. Töölisi korjati süstemaatiliste ja tooreste haarangute, nn Sauckeli-aktsioonide käigus. Terved külad piirati ümber ja kammiti läbi. Sõduritele juhuslikult kättejäänud inimesed toimetati ilma pike-mata Saksamaa hiigelvabrikutesse rügama ja virelema.

Olgu peale, et leedulased moodustasid 1943. a poole Baltikumi päritoluga töölistest Saksa sõjatööstuses ja et Baltikumi töölistega käidi Saksamaal üldse jõhkralt ümber. Loomulikult halvendas see vahekorda sakslastega. Kuid nn Sauckeli-aktsioone viidi suuremas mastaabis läbi ka Lätis. Et aga toosama Läti, nagu mäletame, suutis 1943. a mobilisatsioonidesse anda koguni 17 900 + 13 400 meest, siis ei saa me pidada Saksa sõjatööstusse värbamist ja robustseid Sauckeli-aktsioone põhi-, vaid üksnes lisategureiks leedulaste hoidumisel mobilisatsioonist.

Poliitika

Igähele on selge, et sakslaste ametlik poliitika mõjutas nende suhteid baltlastega. Aga kuidas? Ja milles seisnes võimalik vahe sakslaste suhetes eestlaste ja leedulastega?

Tähtis erinevus ilmnes otsekohe sakslaste "Operatsioon Barbarossa" teostamise ja Baltikumi uue okupatsiooni alguses. Sakslaste pealetung itta käivitati 22. juuni hommikul 1941. Samaaegselt puhkes Leedus avalik, juba pool aastat ettevalmistatud ülestõus kohalike punaste vastu. Juba järgmisel päeval, 23. juunil, võtsid leedu rahvuslikud jõud üle Kaunase linna. Vabastatud raadiosaatja kaudu teatati uue demokraatliku ja tsentristliku Ajutise Valit-

suse moodustamisest. Selle juhiks sai endine Leedu suursaadik Berliinis kolonel Kazys Škirpa. Kuulutati lootusrikkalt riiklikku taassündi. Loomulikult ei sobinud see julge pealehakkamine sakslastele. See oli ju kaudselt ka nende vastu suunatud. Küllap oli leedu rahval veel selgesti meeles Meemeli jõuga ülevõtmise sakslaste poolt 1939. a kevadel.

Juba 25. juulil loodi Leedus Saksa tsiviiladministratsioon ja Leedu Ajutine Valitsus saadeti 8. augustil laiali. Protestina avaldas Leedu Aktivistide Rinne (LAF) septembris oma juba mainitud kriitilise märgukirja. Ka LAF keelustati, ja tema esimees Leonas Prapuolensis arreteeriti. Nii tekkis leedulastel poliitiline märter ja hästi motiveeritud aktiivne põrandaalune poliitiline vastupanuliikumine.

Oma üldiselt õnnestunud 1941. a suve ülestõusuga, mille puhul kanti raskeid inimkaotusi, jõudsid leedulased ennetada Saksa okupatsiooni. See oli ka nende eesmärk. Et seejärel viia läbi Berliinis ettevalmistatud idapoliitikat Leedus, pidid Saksa võimurid leedulastelt kõigepealt midagi väga tähtsat ära võtma, nimelt vabaduse ja demokraatiale suunatud iseseisvuse. Selle poolest erines Leedu saatuse selgesti Eesti omast.

Sest nagu teame, ei tegutsenud Eesti poliitikud 1941. a suvel kaugeltki nii sihikindlalt ja efektiivselt kui nende Leedu kolleegid, kuigi neile anti saatuse poolt rohkem aega reageerimiseks. Eri-nevalt Leedust ei olnud Eestis üldist ülestõusu ette valmistatud. See tegematajätmise näib heitvat varju vastutavate poliitikute ja sõjaväelaste meelsusele ja professionaalsusele¹⁷. Ka Leedus ju küüditati ja sundmobiliseeriti. Eestil ei võinud olla halvemaid eeldusi ülestõusuks kui Leedul.

Lõunapoolne Tartu vabastati 10.–11. juulil kohaliku hästiorganiseeritud ülestõusu käigus üliõpilaste, “linnpartisanide” ja *Wehrmacht*’i eelüksuste poolt. Eestlaste juhtideks olid haritlased

¹⁷Ka hiljem, aastail 1943 ja 1944, ei olnud “meie allesjäänud poliitiline juhtkond seni midagi teinud ootamatute sündmuste puhuks”, nagu väidab Elmar Tambek (1964: 318). Sealsamas väidab ta, et “ei ole kuulnud, et Vab. Presidendi asetäitja prof. Uluots oleks astunud mingeid samme maa kaitseks”.

ja reservohvitserid, kellega mõne päeva pärast liitusid kaadriohvitserid kapten Karl Talpak ja major Friedrich Kurg. Juba 13. juulil olid linnapea ja maavanem oma ametites ennistatud, päev hiljem määrati major Kurg vabastatud Eesti alade partisanide üldjuhiks (*Eesti riik...* 1958: 17). Augusti lõpuks likvideeriti Eesti mandril viimased hävituspataljonlaste ja punaarmeealaste vastupanupesad, saartel oktoobris. Juuli lõpupoole pidi leedulaste (ja ukrainlaste¹⁸) vabadusvõitluse saatust jälginud eestlastel olema päris selge, et sakslased pole huvitatud mingist Eesti Vabariigi taastamisest. Kuid midagi pidi ju siiski nagu tehtama.

29. juulil peeti Tartu Raekoja platsil Lõuna-Eesti partisanide ja Omakaitse võiduparaad. Samal päeval läkitas viimane Eesti Vabariigi peaminister Jüri Uluots sakslastele poliitilise märgukirja *Memorandum zur Lage Estlands*. Tartu linna välikomandandi Gosebruchi ja *Heeresgruppe Nord*'i ülemjuhataja von Kückleri staabi kaudu Viljandis pidi see toimetatama sinna, kuhu tarvis¹⁹. Uluots tugines esimese Nõukogude okupatsiooni üle elanud kõrgemate riigiametnike ja akadeemiliste haritlaste grupile (Nikolai Kaasik, Alfred Maurer, Juhan Vasar, Edgar Kant, Adolf Perandi, Hans Kauri jt) Tartus. Sideotsimine Riigivolikogu ja Riiginõukogu saadikutega mujal olevat ebaõnnestunud lahingutegevuse tõttu. Memorandumi tõlkis saksa keelde kirjanik Karl August Hindrey.

Märgukirja sisu oli aga Eesti Vabariigi järjepidevuse vaatevinklist üsna vesine. Täpne S. Myllyniemi (1973: 85) peab selle tooni "ettevaatlikuks ja selgelt saksasõbralikuks". Toivo Raun (1987: 162) nimetab seda "veeprooviks (*test the waters*) sakslastega". Isegi Uluotsale ustav professor Edgar Kant, kes võttis osa märgukirja koostamisest, arvas (1958), et "lähenemine peaküsimustele memorandumil lõplikus sõnastuses võib tänapäeval näida liigagi ettevaatlik ja diplomaatiline". A. Isberg (1992: 32) aga ütleb, et Uluotsa grupil puudunuvat vajalik poliitiline

---

¹⁸Ukraina kiirelt loodud demokraatlik Ajutine Valitsus toimetati kähku Sachsenhauseni koonduslaagrisse.

¹⁹Memorandumi eestikeelne tekst on toodud artiklis Kant 1958.

vaist (*Begabung*). Seda näitavat nende abitu tegevus (*unbeholfe-
nen Handlungen*).

Huvitaval kombel ei nõudnudki Uluots, kes siinpuhul esimest korda implitsiitselt astus välja riigipea järjepidajana, Eesti iseseisvuse taastamist. Pigem toonitas ta sujuva koostöö vajadust Suur-Saksamaaga, "mis soodustaks Eesti rahva sisetamist Euroopa poliitilisse ja majanduslikku uskorraldusse". Koostööd Suur-Saksaga vajati ka ühise idavaenlase vastu. Selleks paluti ühe Eesti "sõjalise keskuse" rajamist ja Eesti reorganiseeritud relvaüksuste korraldusse varustamist, nimelt võitlusteks "rööbiti" Saksa sõjaväega, muide ka Venemaal. Ning lõpuks taotleti mingi ebamääraselt fikseeritud "omamaise valitsus-keskuse" loomist, kas või Uluotsa endaga eesotsas. See pidi juhtima kommunaalsete administratiivorganite tööd sakslaste poolt vallutatud/vabastatud aladel²⁰. Oldi teiste sõnadega valmis moodustama riigikest "omamaise valitsuskeskusega" Suur-Saksamaa "Uues Euroopas".

Vaevalt et säärane märgukiri Saksa välisministeeriumis respekti äratas. Sellele vaatamata on tegemist mitmeti huvitava dokumendiga. Tuleb muidugi küsida, miks ei kuulutanud peaminister presidendi ülesannetes, nii nagu 1937. a põhiseadus igati lubas (§ 46) ning koguni moraalselt kohustas, välja taastatud Eesti Vabariiki? Nimelt just nii, nagu tegid leedulased ja lätlased ning nagu toimiti Eestis kahe okupatsiooni vahel 24. veebruaril 1918 ja ka hiljem, septembris 1944. Ning miks ei teinud ta seda juba esimesel võimalusel, s.o paar nädalat varem? Nende küsimuste üle on omal ajal kindlasti palju arutatud ja vaieldud, viimati on neid käsitlenud A. Isberg (1992: 31jj, 41jj), põgusalt V. Helk (1994: 184jj) ja V. Siska (1994: 6–7). Professor Uluots silmapaistva õigusajaloolasena loomulikult teadis, et Eesti Vabariik ei olnud

²⁰Uluotsa memorandumini originaal asub *Auswärtiges Amt*'i arhiivis Bonnias (Pol. Abt. XIII 23.34–40). Kant 1958: 15jj, Myllyniemi 1973: 84jj, Hiden, Salmon 1991: 121 ja Vahre 1994: 184–185 väidavad ekslikult, nagu oleks Uluots taotlenud konkreetset iseseisvust; õpikus Laur, Pajur, Tannberg 1995, II: 101jj jätavad autorid eesti noorsoole terve selle loo nimetamata. Üldse panevad taastatud Eesti Vabariigis *Anno Domini* 1995 autorite selleteemalised raskuspunktid ja hinnangud 1941. a sündmuste kohta pehmelt öeldes imestama.

lakanud eksisteerimast *de jure*. Tema kandvaim komponent, vabariigi kodanikkond, ju püsis.

Uluotsa tagasihoidlikkuse seletuseks tuleks oletada mitmetahulisi taktikalisi ja strateegilisi kaalutlusi eesti rahva hüvanguks. Selles Uluotsa põhihoiakus pole põhjust raasugi kahelda. Ent autoritaarse põhiseaduse ja pidevate eriolukordade tõttu oli Eesti Vabariigi viimane juhtkond juba aastaid eemaldunud rahvast ja laiarindelisest siseopositsioonist nii keskel kui ka vasakul ja paremal. Kahtlemata oldi võõrdunud ka Põhjala naaberriikidest ja Lääne demokraatiatest, kuigi vähemalt Päts, Piip ja Laidoner vahetevahel armastasid rääkida oma "Inglise orientatsioonist".

Olgu nüüd kõige sellega ükskõik kuidas, sest pool sajandit hiljem pole kuigi raske targemana esineda, kuid 1941. a suvel näeme, kuidas laias ulatuses rahvas, s.t eesti naised ja mehed, hakkas spontaanselt ja jõuliselt punasele okupandile vastu ja üritas kõikjal taastada endist, tähendab vabariigiaegset korda. Igal juhul ei tahtnud ega teinud seda poliitikud. Ei imponeeri Berliinis juunis (Mäe & Co.) ega Tartus juulis (Uluots & Co.) kokkutulnud Eesti poliitikute stiil ega tase. Kuid rahva vastuhakk pidi jääma improviseerituks ja stiihiliseks. Nagu ikka. Puudus organisatsioon, varustus ja side. Puudus plaan ning juhtimine. Riigipea kontinuiteedi kandja professor Uluots ilmunud oma redupaigast välja alles Tartu lahingute teise nädala alguses, nagu mäletab Richard Ränk. Viivitus on enam kui märkimisväärne. Poeg Erik Uluots mäletab (1995), et "perekonnal tuli läbi teha Tartu lahingu päevad ja ööd sõjasuvel 1941 põlevate majade ja lõhkevate mürskude vahel". R. Ränga mälestuste põhjal astunud Uluots alles 18. või 19. juulil ühendusse Lõuna-Eesti partisanide üldjuhtidega (Kant 1958: 8). Juba viis päeva varem olid Tartu linnapea ja maavanem ametisse seatud. Uluotsa endise õpilase ja kolleegina tundis Ränk teda hästi. Ta polnud Uluotsa kunagi näinud nii "tundeelamuslikuna" kui koos linna tegelike vabastajatega.

Aga ehk oli Uluotsa mitte liiga väljakutsuv memorandum antud olukorras ikkagi kõige otstarbekam samm? Hoiti ju niimoodi jõudu edaspidiseks. Ei joostud peaga vastu müüri. Ei ohustatud Eesti poliitikuid, kellele oleks võinud osaks saada ukrainlaste kurb

saatus, nimelt saksa KZ. Kindlasti pidi vanemaid Eesti poliitikuud ka tulevikus vaja minema. . .

Muidugi ei vastanud sakslased ametlikult Uluotsa memorandumile. Erakulleri kaudu tehti seda augusti keskel küll ebaametlikult ja vastus oli selge ei, nagu võiski ette arvata. Või kas taotles Uluots ikkagi liiga vähe ja liiga hilja? — Ürgvana riigimehetarkus ütleb, et mida vähem aktuaalset informatsiooni, seda enam tuleb käituda kindlate põhimõtete, näiteks põhiseadusliku ja rahvusvaheliselt tunnustatud Eesti Vabariigi järjepidevuse mõtte järgi.

Kuid Eestis toimiti suvel 1941 ka teisiti. Vist ainuke, kes Eestis riigimehe tasemel esines, oli Saksa ametlike *Ereignismeldung*'ite põhjal *ein Oberst namens Koern*. Kolonel Viktor Koern oli 1939. aastal määratud Narva sõjaväeringkonna ülemaks, hiljem läkitatud Pärnusse (Limberg 1980: 201). Keset lahinguid taastas ta seal juba 3. juulil kommunistide poolt keelatud Kaitseliidu põhjal Omakaitse. 9. juulil tegi ta Pärnu Omakaitse ülemana avalike plakatite abil teatavaks, et tema on kuni edaspidise otsuse ni Eesti Vabariigi volinik Pärnus (Kant 1958: 8, 11; Peetre 1958: 38). Sellena määras ta korra loomiseks ametisse ajutise politseiülema, ajutise maavalitsuse, linnapea jne. Nii sai kiirelt loodud turvalisus ja kord, mida ka *Wehrmacht*'i kohalik komandant tunnistas vastuvõetavaks. Järgmiseks Koerni sammuks pidi olema ühenduse loomine professor Uluotsaga Tartus, kus viimane elas Õpetaja tänav 12. Leedu rahvuslaste eeskujul tuli Koerni meelest kohe panna ametisse Eesti Ajutine Valitsus. Aga tema autoretk Tartusse ebaõnnestus pideva lahingutegevuse tõttu. Pikassilla sild oli purustatud. "Vabariigi Valitsus tuleb kohapeal moodustada," teatas kolonel naastes. Sakslased, s.t peamiselt nende julgeolekuteenistus (SD), seda mõtet ei aktsepteerinud (Isberg 1992: 35). Pärast teravat kokkupõrget Pärnu Saksa komandandiga teatanud kolonel otsekoheselt oma meelele, et "kõik on p-s", ja sõitnud Audru lahingu eesliinile, kus langes 19. juulil (EM 40 vom 1.8.41, Bundesarchiv: RSHA R 58/215; Hilbrecht 1993; Peetre 1958: 9–11).

Muide, et meil ajaline perspektiiv püsiks selgena: professor Uluots olevat jõudnud Tartus alles samal (või eelneval) päeval

võtta ühendust linna vabastajatega. Kui Koern olekski jõudnud mõni päev varem Tartusse, poleks tema sõidust suurt kasu olnud.

Samas olid sakslased võtnud õpetust oma raskustest leedulastega ja püüdsid ajada asju Eestis sujuvamalt. Saksamaalt toodi Eestisse saksasõbralik, osav ja Litzmanniga koostööaldis “triumviraat” Mäe, Angelus ja Wendt. Nende ümber moodustati 15. septembril kindral von Roques’i otsusega Eesti “Omavalitsus”. Sellelaolist sammu oli oma allkirjaga mõni nädal tagasi toetanud mõni Eesti poliitik nagu Jüri Uluots ning Lõuna-Eesti maavanemad ja linnapead. Alla kirjutamast keeldusid aga näiteks Oskar Loorits ja Johan Kõpp (Isberg 1992: 42–43). Alles 5. detsembril andis *Wehrmacht* Eesti haldamise *Ostminister* Rosenbergi tungival nõudmisel NSDAP tsiviiladministratsioonile üle. Ka see viivitus võis eestlastele tunduda positiivsena. Eestit hakati tegelikult valitsema Rosenbergi 1942. a 7. märtsi salajaste juhtnõõride alusel (Angelus 1956: 347–350).

Et eesti rahvuslased eesotsas viimase peaministriga eriti valjuhäälselt midagi ei nõudnud, polnud Saksa võimudel põhjust ka nende tegevust eriti takistada. Järjest raporteerisid Berliini eesti rahva meeleoludest alguses *Einsatzgruppe A* ja *Wehrmacht*’i vastuluure, 1. maist 1942 alates aga iga nädal julgeolekupolitsei ja SD (Isberg 1992: 45). Need *Ereignismeldung*’id on tänaseni kenakesti arhiveeritud ja annavad täpse ülevaate sellest, mida Saksa võimud mainimisväärseks pidasid (Bundesarchiv: R 58, Reichsicherheitshauptamt (RSE-IA), 222-224, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten). Loomulikult olid “rahvuslased” pideva SD järelevalve all. Samas oli toosama Tartu SD, näiteks üliõpilasliidri Karl Auna ja Lembit Kriisa kaudu, s.o rahvuslastega vaimselt seotud nooremate meeste grupi pideva huvi orbiidis (Karl Auna suuline teade 1987; Lembit Kriisa suuline teade 1995²¹). Nii pidasid vanemad rahvuslased vaikselt ühendust ka “Omavalitsu-

---

²¹ Kriisa töötas SD Tartu 3. osakonnas. Sõja lõpu elas ta üle Stutthofi koonduslaagris Danzigi lähedal; Tambek 1964: 201 vihjab ka võimalusele, et “kurikuulus” Ervin Viks pidanud eestipoolse SD ülesandel “sakslastel silma peal”.

se” direktorite Angeluse ja Wendtiga, Aktuaalse Ajaloo Arhiivi²² tegelastega ning, nagu öeldud, selle noorematest tartlastest koosneva nn “rahvuspoliitilise rühmaga” (Uustalu 1976: 209).

See rühm oli tekkinud spontaanselt juba punase okupatsiooni aastal. Keskuseks oli Eesti Tervishoiu Muuseum Kindral Põdra tänaval, otse NKVD Tartu osakonna vastas. Tuumikuks oli Eesti vanima organisatsiooni Eesti Üliõpilaste Seltsi viimane, 1940. a I semestri eestseisus (esimees Karl Aun, kirjatöimetaja Lembit Kriisa, laekur Harald Tammur). Tervishoiu Muuseumist koordineeriti suurel määral Tartu ülestõusu 10. juulil 1941 (Aun 1957: 41jj; Koskel 1957: 50jj; Talpak 1957: 103). Juhtivalt tegutsesid Karl Aun, Aleksander Koskel, Harald Tammur, Lembit Kriisa, esimene partisanide üldjuht Olev Reintalu ja hiljem, sakslaste ajal, ka Arno Raag, kõik Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmed (Raag 1974: 155jj, 185jj). Ei Karl Aun ega Aleksander Koskel ei nimeta oma pikemates kirjutistes (1957), et neil oleks juuli algul 1941 tulnud mõttesse astuda ühendusse Eesti viimase peaministriga, kes elas sealsamas Tartus, kuid oli redus. Ei mäleta säärast mõtet ka Lembit Kriisa (suuline teade 1995). Noormeeste vanem kaasvilistlane ja endine Ühendatud Põllumeeste Erakonna peasekretär Ilmar Raamot, keda septembris 1942 äsja saksa politseiteenistusest Ukrainast üle Saksamaa naasnuna ilmselt ei usaldatud, kahtlustab vihjetega koguni boheemlikku Reintalut sakslastega topeltmängus (Raamot 1991: 318jj). Samas organiseerisid kirjanik Arvo Mägi jt ühendusi Soomega, kuhu ka legendaarseks saanud kapten Karl Talpak Tartu horisondilt kadus (Raag 1974: 156, 158). Raamot kohanud Werneri kohvikus ka tuttavaid endisi poliitikuid, nagu Johannes Sikkar jt, kuid üritas sellest poliitiliselt “naiivsest ja segasest seltskonnast võimalikult ruttu” lahkuda. Seda, et kuuldavasti olid professor Uluotsal poliitilised seisukohad septembris 1942 veel “väljakujunemata”, pidas Raamot tema puhul “normaalseks” (Raamot 1991: 322jj). Üliõpilase Heikki Leesmenti kaudu, kes kuulus korp! Rotaliasse, hakkas nn “rahvuspoliitiline

²²Aktuaalse Ajaloo Arhiiv andis ajaloolase Juhan Libe juhendeil ja endise välisministeeriumi ametniku Karl Pärli teostusel välja koguteose *Eesti rahva kannatuste aasta*, I–II (Tallinn, 1943; kordustrükk Tallinn, 1995). Ka töötas seal mõnda aega õigusajaloolane Ilmar Arens.

rühm" alles hiljem ühendust pidama tuntud rotaaluse professor Uluotsaga, kes hea meelega kogus enda ümber teisi ustavaid konvendikaaslasi nagu Johannes Klesment jt (Isberg 1992: 106jj; Balti Arhiiv Stockholmis: A. Warma Arhiiv: A. Rei A. Warmale 26. XI 1943).

Kokkuvõttes ei saa öelda, et need teisitimõtlejate grupid Tartus 1942. aastal sakslaste vaatevinklist kuigi aktiivsed oleksid olnud. Üksainus kord pidas SD Eestis terve 1942. a jooksul vajalikuks raporteerida Berliini ühest pörandaalusest lendlehest Eestis (Bundesarchiv: RSHA 58/698: Mbo 15 vom 7.8.42; Hilbrecht 1993). Üldiselt olid saksa spetsialistide sõnusti meeleolud Eestis hoopis positiivsemad kui Lätis ja Leedus. Ka pälvis eestlaste haridustase ja nende "puhtatõuline välimus" (*reinrassisches Aussehen*) jälgijate sümpatiseerivat tähelepanu (Isberg 1992: 45). Alles 1943. a alguses, seoses plaanidega luua rahvuslikke SS-leegione, tekkis SD *Meldung*'itesse viiteid rahvuslikele saksavastastele meeleoludele eriti Tartu üliõpilas- ja nn anglofiilsetes ringkondades. See nimetus on oluliselt samastatav nn "rahvuspoliitilise rühmaga" (vt ka Uustalu 1974: 208jj).

Järgnevatest läbirääkimistest sakslaste ja "rahvuslike ringkondade" vahel prof. Uluotsa juhtimisel aastail 1943–1944 on kirjutanud Mart Laar (1989) ja Arno Susi (1990). Kuid see on jälle teine lugu. Igatahes levitas Tartu piirkonnakomissar Kurt Meenen 1943. a jõulude paiku eestlaste kohta järgmist:

Von einer politischen Reife des Volkes und seiner Führerschaft ist nicht zu sprechen, ihre Gedankenspanne ist über das Niveau der Selbständigkeitserörterungen nicht hinausgegangen und im Blickwinkel kleinstaatlicher Verblendung haften geblieben. (Hilbrecht 1993.)*

See oli muidugi rahvussotsialistlikust vaatevinklist hävitav hinnang. Tagantjärele on seda kahtlemata hea lugeda. Ilus on ka vaadata Tartu 25. juuli 1942 paraadifotot, kus mõned saksa sõjaväelased tervitavad sõjaväelikult, teised koos Hjalmar Mäega rõhutatult hitlerlikult. Nende keskel esimeses reas seisab heledas

---

*"Rahva ja tema juhtkonna poliitilisest küpsusest pole midagi rääkida, nende mõttepingutused ei ulatu kõrgemale iseseisvuskalutluste tasandist ning on jäänud pisiriikliku sõgeduse kütkeisse." *Toim.*

ülikonnas Tartu linnapea Paul Keerdoja, E. V. järjepidevuse mõttes soliidses valvelseisakus, käed rahulikult kõrval (*Eesti riik...* 1959: 143; Taylor 1986: 144).

Eelnevast peaks selguma, et siin käsitletud poliitilises sektoris leiame olulise vahe Eesti ja Leedu suhetes Saksa okupantidega. Eestlaste kaotus, nõrdimus ja valu ei võinud olla ja ei olnudki, nagu me Uluotsa memorandumist ja saksa luureraportitest näeme, nii otsustav kui leedulastel.

*Majandus*²³

Leedu sõjajärgne saksa minoriteet elas põhiliselt Ida-Preisimaa piirialadel. Seal asusid nad sügisel 1939, kokku 50 167 hinge, ümber nn Warthegausse, alale, mille sakslased olid paar kuud varem Poolalt sõjalise jõuga üle võtnud. Neist viibis 1. märtsil 1942 ikka veel 32 689 inimest laagrites. Kaugemale nad ei olnud omadega jõudnud.

Aga juba 1941. a sügisel oli *SS-Reichsführer* Heinrich Himmler, kes peale kõige muu kandis tiitlit *Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums* (RKF), lasknud luua Vilniuses ümberasunud Leedu sakslaste organiseeritud naasmist ettevalmistava ametkonna (Ackermann 1990). Neid oli Himmleri meelest sinna hädasti vaja, et parajasti loodavat *Generalplan Ost*'i jälgides "germaniseerida" nn nõrga saksastumise määraga leedu rahvast (*Vom Generalplan...* 1994: VII). Sakslaste ettekujutuste kohaselt tahteti saksa nn *Siedlungsstützpunkt*'ide kaudu ka tõhustada Leedu põllumajandust. Vaid 25–30 protsenti leedulastest oli sakslaste meelest *eindeutschungsfähig*.

Seda on märksa vähem kui eestlastel ja lätlastel, kui välja arvata enam kui pool miljonit latgalli Ida-Lätis, keda peeti saksa ideoloogide ja rassiteadlaste poolt üldiselt sama alaarenenuks kui leedulasi. Tundub koguni, nagu oleks vana tallinlane Alfred Rosenberg isiklikult soosinud eestlasi. Tema esimene abikaasa olnud muide ilus eestlanna, kes surnud tiisikusse Saksamaal (Angelus

²³Faktid ja argumentatsioon tuginevad oluliselt S. Myllyniemi dissertatsioonile ja R. Hilbrechti magistr tööle.

1956: 25). Oma mälestuste kohaselt suutnud Hjalmar Mäe ajaloolase Juhan Libe abiga leidlikult veenda vastloodud, kuid pisut lihtsameelset "Rassi ja Asustamise Peaametit" Eestis ning isegi Himmlerit ennast, eesti rahva tõulises ning koguni keelelises (!) germaanluses (Mäe 1993: 166jj, 184). Rosenberg külastas oma vana sünnilinna okupatsiooni aegu vaid üksainus kord 1942. aastal, energiline Himmler aga "vist" ametlikult 9 ja mitteametlikult 18 korda (Angelus 1956: 30; Tambek 1964: 305jj). Järelikult oli Eestil Suur-Saksamaa plaanides küllaltki tähtis osa.

Leedulaste assimilatsiooni kiirendamiseks ja Leedu lõplikuks annekteerimiseks hakkas Himmler juunis 1942 leedusaksa talupoegi Leetu tagasi saatma. 1942. a sügiseks oli neist juba 16 786 inimest kohale jõudnud, 1943. a lõpuks peaaegu 30 000. Probleem tekkis sellest, et neile ei antud kasutada mitte ainult Leedu hävitatud juutkonna ja väljatõrjutud poolakate pärandit linnades ja suuremates asulates, vaid neile jagati ka põliste leedulaste kulul maid ja talusid (*Vom Generalplan...* 1994: 471jj). Üldiselt pidid naasnud sakslaste talud olema neli korda suuremad kui põlisrahval. See nõue ja praktika tõi enesestmõistetavalt leedulastele suurt majanduslikku kahju ja tekitas paksu verd Leedu—Saksa suhetes. Andmeid leedulaste protestide kohta leidub ohtrasti. Näiteks nõuti 9. novembril 1942 maade tagastamist leedu talupoegadele isegi von Rentelni juures.

Kindlasti tõlgendas Leedu poliitiline juhtkond sakslaste organiseeritud repatrieerimist kui nende maa germaanlaste poolt läbi viidava lõppkoloniseerimise esimest konkreetset faasi. Ja selles oli neil õigus, sest just nii mõtleski Heinrich Himmler. Kahtlemata tekitas tema operatsioon Leedus vastumeelt ja vastupanu leedulaste seas. See huvitab meid eriliselt, sest Leedu sakslaste tagasitoomine Leetu oli unikaalne nähtus. Nimelt jäeti Eesti ja Läti baltisakslased Warthegaus üldiselt rahule, vaid mõni üksik nn ekspert toodi tagasi. "Omavalitsuse" juht H. Mäe peab seda oma teeneks. Tema suutnud isiklikult Himmlerit veenda (Tambek 1964: 166). Peeti ju iseäranis eestlasi saksastamiskõlblikuks. Berliinis 1942. a välja antud ametlikus juhises *Ostrau*'i rahvaste kohta kirjutatakse eestlastest kiitvalt:

[---] ein kriegerisches und seetüchtiges Volk [---] Frühe Verbindungen zu Skandinavien, nordische und deutsche Einflüsse im Lande selbst trugen in das estnische Volk starke germanische Bluteinschläge hinein [---] (*Die Völker...* 1942: 77.)*

Erinevalt Eestist lisas Leedu sakslaste tagasitoimetamine 1943. a mobilisatsioonist keeldumisele värvi ja talupoeglikku temperamenti ehk lihtsamast ja täpsemast sõnastusest: leedu maamehe viha.

Pole mingit kahtlust, et terves *Reichskommissariat Ostland*'is teostati üheaegselt kurnavat, osalt laastavate sõjaaegsete hindade²⁴ ja vääringute poliitikat²⁵ koos relvajõul rajaneva rekvireerimismajandusega²⁶. Eraomandit üldiselt ei tagastatud. Privileegeeritud Saksa firmad, nn *Ost-Gesellschaft*'id ja *G.m.b.H.*-d, koorisid jõudumööda tööstust. Seda sakslaste seas levinud mentaliteeti kirjeldab oma mälestustes efektiivselt Oskar Angelus peatükides "Võta, mis saad!" ja "Saksa kolhoosid" (Angelus 1956: 296jj, 304jj). Neist kõige kahjulikum oli *Landbewirtschaftungsgesellschaft Ostland m.b.H.* Muidugi ekspluateerisid sakslased süstemaatiliselt kõiki oma äsja vallutatud alasid ja inimesi. Röövmajandust Baltikumis on ideoloogilise innu ja järjekindlusega uurinud DDRi ajaloolane Roswitha Czollek (1970: 45–67, 1974). Üksikasjalikult on Saksa okupatsiooni aegset Eesti majandust kirjeldanud Harald Nurk (1959).

Alvin Isberg (1992: 59jj, 70jj) pealkirjastab oma monograafias vastavad peatükid "Omavalitsuse võimetus majandusajast" ja "Majanduslik-ühiskondlik hädaolukord okupatsioonivõimu rüüstimispoliitika tulemusena".

Neisse aspektidesse pole aga siin eriti põhjust süveneda, sest Eesti ja Leedu tulemused polnudki kuigi erinevad. Igatahes olid

---

*"[---] sõjakas ja merd sõitev rahvas [---] Varajased sidemed Skandinaaviaga, kohapealsed põhjamaised ja saksa mõjud tõid eesti rahvasse tugevaid germaani vere lisandeid [---]" *Toim.*

²⁴Näiteks maksti eesti talunikele 40% vähem kui head dotatsiooni saavatele Ida-Preisi (saksa!) talunikele.

²⁵Ametlikult vahetati üks Saksa mark kümne rubla vastu.

²⁶Kuni märtsini 1943 olid Saksa võimud "rekvireerinud" agraarsest Leedust näiteks 76 000 tööhobust.

eestlased lätlastest kaks ja leedukatest neli korda usinamad, kui 1942. a talvel Saksa võimud organiseerisid metallikorjamise aktiivseid (Myllyniemi 1973: 140).

Näib nagu kohelnuksid Saksa okupatsioonivõimud peale germaanlastest norralaste ja eriti alistunud taanlaste ka eestlasi paremini kui mitut teist vallutatud rahvast. Märkimisväärne on siinpuhul Saksa "musterokupatsiooni" Taani asehalduri dr. Werner Besti ja dr. Mäe isiklik tutvus või koguni sõprus, nagu väidab H. Mäe (1993: 168, 183, 192–193, 232, 240; vt ka Werner 1990: 13–25). Loeme Mäe mälestustest, et ta külastas Besti nii Berliinis kui ka Taanis. Kas Taani sõidust asja sai, on aga kaheldav (Vello Helk Hain Rebasele 28. IX 1995). Best oli juba 1941. a juunis olnud positiivselt häälestatud Eesti autonoomia suhtes (Isberg 1992: 129). Okupeeritud Taani teedeminister Gunnar Larsen saadeti Saksa—Taanis delegatsiooni eesotsas kevadel 1942 ametlikult Baltikumi majanduslikku koostööd otsima (Helk 1988: 148–150). Pool aastat varem, juba oktoobris 1941, oli Taani välisminister ja hilisem peaminister Erik Scavenius instrueerinud oma saadikut Berliinis ja andnud temale põhimõttelise lähtekoha: "Taanis ei suutu [...] negatiivse pealtvaatajana tänapäeva eepohhi loovatesse sündmustesse, vaid on [...] valmis saksa rahvaga koos töötama uue Euroopa taasülesehitamisel." (Sjøqvist 1973: 164.) 22. oktoobril 1941 moodustati Taanis selleteemaline komisjon. 3. novembril kohtus komisjon Berliinis asjast "väga vaimustatud" *Ostminister* Rosenbergiga (Vello Helgi arhiiv Birkerødis: Gunnar Larseni päevik (fotokoopia)). Loomulikult ajendati ja toetati sellist koostööd Berliinist (Vello Helgi arhiiv Birkerødis: Dr. Th. Junckeri reisiaruanne 3. V 1942 (fotokoopia)). Esitatu põhjal võib vähemalt oletada, et Saksa okupantide kogemus Taanis veidi pehmemast haldamisest etendas konstruktiivset osa ka Eesti valitsemise puhul.

Kokkuvõttes näib esialgu siiani tuntud allikate ja kirjanduse baasil, nagu ei oleks 1943. aastaks sakslaste üldine majanduslik riisumine Baltikumis kutsunud esile määrava tähtsusega erinevust eestlaste ja leedulaste suhtumises. Võib juhtuda, et süvendatud majanduslik analüüs ja läbiuuritud Taani—Eesti suhted muudavad meie üldarusaamisi. Kindel on aga see, et 30 000 privilegeeritud

leedusakslase tagasitoomine Leetu, pealegi raskel ajal ja leedulaste kulul, halvendas rängalt leedulaste sakslaste-vastast hoiakut.

Persoonid

On loomulik, et juhtivad isikud, eriti totalitaarses süsteemis, pälvivad ka sümbolitena rahva tähelepanu. Nende kontrollitud meediumide erapoolikusele vaatamata suhtutakse alguses ikkagi, vähemalt mõningal määral, nende propageeritud süsteemi nagu neisse endisse.

Võib vabalt täheldada, et Eestil oli oma Saksa okupantide juhtkonnaga alguses õnne. Nii suhtus Tallinna välikomandant 1941. a sügisel ooberst, hiljem kindralmajor Scultetus, eestlastesse hästi. Kuni 1941. a detsembri alguseni oli Eestis Saksa põhjarinde tagala ülemjuhatajana kõrgeimaks ametikandjaks jalaväekindral Franz von Roques, kes asus oma staabiga Võrus. Ta oli üldiselt terve *Operation Barbarossa* vastu, kaitses Eesti huvisid ega salanud oma sümpaatiat Eesti autonoomia mõtte vastu (Myllyniemi 1973: 75; Isberg 1992: 54). O. Angelus (1956: 63jj) teab rääkida, et teda osaliselt ka seetõttu ei peetud Berliinis kuigi usaldatavaks. Ka v. Roques'i lähemad kaastöölised olevat suhtunud sõbralikult Eesti "Omavalitsusse".

Üsna varsti oli kogu okupeeritud Baltikumis teada, et Tallinnas 1941. a detsembris rajatud tsiviilvalitsuse ülem, idapreislasest kindralkomissar Karl Sigismund Litzmann, oli teist sorti mees kui tema kolleeg v. Renteln Kaunases. O. Angelus (1956: 71, 100, 103jj) nimetab teda suurepäraseks selge peaga inimeseks ja toob tõestuseks mitu näidet. Sama teeb ka A. Isberg (1992: 80jj). Saksa arhiivimaterjal näitab, et eestlaste kriitika 1942. a esimesel poolel käis okupantide madalamate haldusstruktuuride, mitte kindralkomissari kohta (Myllyniemi 1973: 135). Kui Litzmann okupatsiooni ikkagi piiratud raamistikus oskas koos oma abikaasaga näidata üles taktitunnet, koguni sümpaatiat eestlaste suhtes, siis v. Renteln järgis leedulaste suhtes energiliselt ja rangelt "köva käe" poliitikat. Ta ei mõelnud milleski nende soovidele järele anda ja hoopiski mitte lubada rahvuspüha, Leedu Vabariigi 25. aastapäeva tähistamist 16. veebruaril 1943. See keelustati.

Litzmann Eestis seda aga 24. veebruaril (tegelikult 21. II) lubas, *Reichskommissar* Lohse selgest keelust hoolimata. Ta pidas koguni ise päevakohase kõne. Lohse kaebas kohe Berliini, *Ostminister* Rosenbergil (Bundesarchiv: R 6/24; Myllyniemi 1973: 256). Seepeale toonitas Litzmann Balti riikide omavahelisi erinevusi ja palus *Ostministerium'*i uurida, kas Eestit ei saaks mitte otse üle viia ministeeriumi alluvusse, s.t Lohsest ja *Ostland'*ist kui süsteemist mööda minnes. Seda autonoomiale viitavat seisukohta toetasid esialgu ka *Heeresgruppe Nord* ja Himmler (Myllyniemi 1973: 256). Litzmann astus välja ka sääraсте Eestisse saabuvate sakslaste vastu, kes katsusid okupatsiooni soodustatud olustikus eestlasi koorida (Isberg 1992: 82).

Oktoobris 1943, mis ei ole küll enam meie teema, olevat Himmler lubanud Tallinnas dr. Mäele kaugeleulatuvat autonoomiat Eestile, millega isegi Hitler öeldi nõus olevat. Vastutasuks taheti Berliinis üldist kohustuslikku sõjaväeteenistust Eestis (Myllyniemi 1973: 247). Samasuguseid mõtteid lasksid Saksa võimurid lendu ka Läti kohta, aga Leedu puhul mitte kunagi. Lõpuks muutsid kuri Lohse ja arg Rosenberg Eesti "autonoomia" plaanid olematuks. Novembris loobuti neist ametlikult, viidates Hitleri ja välisminister v. Ribbentropi eitavale hoiakule (Myllyniemi 1973: 248jj). Võib-olla polnud need kunagi eriti aktuaalsed olnud. Vist kasutati neid peamiselt eestlastelt ja lätlastelt sõdurite väljameelitamiseks. Kindlasti kaotas selle läbi Himmler oma prestiiži Eestis ja Lätis. Vaevalt et ta pärast seda äpardumist Rosenbergi vähem vihkas.

Litzmann võttis vahel vaevaks liikuda ka rahva seas, külastada vabrikuid jne. Ta ei pooldanud tänavanimede hitleriseerimist. Tema suhteliselt normaalset vahekorda eestlastega pani tähele ka Taani teedeminister Gunnar Larsen, kes võttis ette ametliku reisi Leetu, Lätti ja Eestisse 1942. a aprillis²⁷. Litzmanni seisukohati kaitses Berliinis omakorda SD ülem Eestis Martin Sandberger. Just nimelt Litzmanni inimlikum lävimisstiil oli SD meelest kõige efektiivsem viis püstitatud rahvuspoliitiliste ja majanduslike sihti-

---

²⁷Muide jätnud ka H. Mäe Larsenile "väga asjaliku" mulje, sest ta kaitsnud hästi Eesti huve (Helk 1988: 149).

de saavutamiseks (Hiden, Salmon 1991: 120 annab ka positiivse pildi Litzmannist). Sedasama leidis Larsen (Helk 1988: 149). Ka Sandbergerit peeti üldiselt eestlastele sõbralikuks ja mõnel pool koguni kasulikuks (Tambek 1964: 204jj). Tambek aga "ei usu hästi juttu Litzmanni agarusest Eesti iseseisvuse taotlemisel" (1964: 307).

Von Renteln Kaunases aga ei lasknud veendunud rahvus-sotsialistina kellelgi kahelda tema üleolevas hoiakus leedulaste kui "rassiliselt vähem väärtusliku elemendi" suhtes. 1943. a mobilisatsiooni äpardumise ajas ta leedulaste madala kultuurilise taseme süüks. See olevat omakorda põhjustatud nende alaarenenud ühiskonnatunnetusest ja huvipuudusest kõigi avalike asjade vastu, s.t eeskätt muidugi Saksa tolleaegse poliitika vastu. Samas olnud leedulane koguni "virtuoos" kõiksugu näppamistes, eeliste väljanuhkimises ning avalikest kohustustest ja tööst eemaleviilimises jne (Bundesarchiv: R 6/12; Hilbrecht 1993). Paar kuud hiljem teadis v. Renteln rääkida leedulaste distsipliinitusest, nende ükskõiksusest, argusest ja laiskusest, nagu näitab R. Hilbrecht (1993). Ka Litzmann eristanud omakorda eestlasi ja leedulasi rassiliselt (Isberg 1992: 81). S. Myllyniemi (1973) on juba varem esile toonud seda, kuidas Saksa *Ostministerium*'i mõjukas Baltikumi ekspert dr. Bruno Peter Kleist²⁸ on isegi pidanud v. Rentelnit isiklikult vastutavaks Leedus kehtiva halva meeoleolu eest (Myllyniemi 1973: 236).

Siinpuhul tuleb muidugi täheldada, et just v. Rentelni konfronteeriv jõhkruus oli igati normaalne nähe Saksa okupatsiooni kõrgemate funktsionääride seas, aga mitte Litzmanni konstruktiivne leebus. Litzmanni suhtelist populaarsust, vähemalt okupatsiooni alguses, kinnitab korduvalt Eesti "Omavalitsuse" sisedirektor O. Angelus (1973: 47jj). Von Rentelni moodi olevat käitunud muide ka üldiselt passiivseks peetud kindralkomissar Drechsler Riias.

---

²⁸*Sturmbannführer, Ostministerium*'i I O (Ostland) osakonna juhataja, kirjutanud mälestused Kleist 1950. [Eesti keeles õn ilmunud teos Kleist 1952. *Toim.*]

Võime vabalt koos S. Myllyniemiga eeldada, et Eesti ja Leedu kindralkomissaride isiklik hoiak, s.t taktitunnetus *resp.* jäikus, mõjutas omalt poolt eestlaste ja leedulaste erinevat suhtumist 1943. a mobilisatsioonidesse.

Kultuuri-, haridus- ja kirikuelu

Kultuuri-, haridus- ja kirikuelus Eestis ja Leedus ei ole Saksa okupatsiooni aegsetes "normaalränkades" tingimustes näidata suuremaid lahknevusi, mis oleksid võinud konkreetsetl mõjutada erinevat suhtumist esimestesse Saksa mobilisatsioonidesse. Neid vahekordi on lähemalt uurinud H. D. Handrack (1979).

PIKK PERSPEKTIIV

Loomulikult tuleb kasutada ka pikki ajaloolisi ja geopoliitilisi perspektiive, et leida pädevaid seletusi komplitseeritud küsimustele. Siinpuhul etendab juba Eesti ja Leedu geograafiline asend oma kindlat rolli.

Keskaegne saksa *Drang nach Osten* oli märksa kergemini teostatav mööda mereteed Liivi- ja Eestimaale kui samm-sammult preislaste, poolakate ja leedulastega võideldes. Nii Riia kui ka Tallinn olid põhiliselt sakslaste linnad. Seda pole Vilnius ega Kaunas olnud kunagi.

Tõsi, seitsesada aastat baltisakslust Eestis ja Lätis ei olnud saksa ülemkihti rahva hulgas eriti populaarseks teinud. Teisest küljest oldi sakslastega harjunud, räägiti või vähemalt pursiti saksa keelt, tunti saksa kultuuri kaudu Euroopa ühiskultuuri ja seda koguni hästi. Üldiselt oli saksa keel Eesti koolides tähtsaimaks võõrkeeleks ja keskkooli lõpetanute poolt olid eestlased (ja lätlased) 1930. aastate lõpus maailmameistrid. Pealegi olid sakslased pärast 1919. a maareformi kindlasti muutunud avalikus elus tagasihoidlikumaks ja eestlased ühtlasi nende vastu leplikumaks. Pärast baltisakslaste ümberasumist 1939. a oktoobris polnud neid Eestis enam näha ega kuulda. Kõik seegi võis mõjutada positiivselt suvel 1941 vabastajana vastu võetud *Wehrmacht*'i ja tema kiiluvees saabuvate sakslaste vahekorda eestlastega. Tegelikult seisti

üksteisele lähedal, vaadati samu filme, imetleti samu näitlejannasid, lauldi samu laule ja koraale, naerdi samu anekdoote. Mõlemal pool prevaleeris Lutheri evangeelne, aktiveeriv ja isiklikule vastutusele ehitatud usk. Terve euroopalik kultuurilooline taust oli juba aastasadu, alates Hansa liidust ja Mõõgavendade ordust, tahes-tahtmata ühendanud eestlasi peamiselt just sakslastega. Nii oli ka eestlaste peamine tegevussuund muistsest iseseisvusajast saadik olnud suunatud Läänemerele ja Soome lahele.

Pärast 1935. a juuni Saksa—Inglise mereväelepingut (*Flottenabkommen*), millega inglased loobusid oma enam kui 200-aastastest tasakaalustavatest ambitsioonidest Läänemerel (Hiden, Salmon 1991: 99; Rebas 1995: 80), oli ka Eesti, nagu mitmed teisedki Läänemere riigid, oma välispoliitikas ja eriti välismajanduses pidanud lähenema Saksamaale (Rauch 1977: 190jj; Raun 1987: 125). Ja mis neil taasrelvastuva suure Nõukogude Liidu korduvate ähvarduste puhul üle jäi? Skylla paistis seekord hullemana kui Charybdis, koolera vastikumana kui katk.

Huvitav ja üldsusele vähe valgustatud fakt on see, et Balti riikide peamiseks majanduspartneriks polnud nn baaside ajal 1939–1940 Venemaa, vaid Saksamaa. Neid suhteid garanteeris Molotov—Ribbentropi pakt. Umbes 70% Balti riikide kogueksportidist (vili, või, munad, lina, puit, õli) läks 1940. a esimesel poolaastal sõdivale Saksamaale (Hiden, Salmon 1991: 115jj). On teada, et tagasi imporditi suurel määral Saksa relvastust.

Leedus oli aga rahvuslik olukord aastasadu olnud teine kui Eestis. Seal puudus saksa ülemkiht. Leedu sakslased elasid omaette Leedu lõunapiiril. Saksa keele oskus oli seega suhteliselt piiratud, seda ei läinud suurlinnades iga päev vaja. Ka abituriente oli põhiliselt agraarses Leedus märksa vähem kui Eestis ja Lätis. Mõlemad tegurid, nagu ka Leedu—Saksa Meemeli tõttu teravnendunud välispoliitilised suhted, vähendasid oluliselt leedulaste võimalikke loomulikke kontaktipindu 1941. a suvel sissemarsivate sakslastega. Leedu kuulsusrikas ajalugu oli selle asemel olnud aastasadu seotud Poolaga, ka 1410. a võidukas Tannenbergi ehk Grunwaldi lahingus just nimelt Saksa Ordu vastu. Leedu ülemkiht oli ammu poloniseeritud ja leedulaste tegevus oli suundunud hoopis itta ja kagusse kuni Moskva ja Musta mereni välja.

Lisaks sellele oli leedulastel Teise maailmasõja ajaks juba kauaegne sajatuhandeline diasporaa USAs. Leedulaste ajaloolised suhted ja ambitsioonid on järelikult olnud hoopis teistsugused kui eestlastel. Muide alles 1920. aastate alguses tuldi üldse mõttele kasutada koondmõistet "Baltikum" kolme äsja sündinud ja maailmas veel vähe tuttava "Balti vabariigi" ühisenimetusena (Rebas 1988). Vanem see sõna ei ole.

Kahtlemata avaldas Leedu rahva kollektiivne mälu, s.t mütoologia ja ajaloolised teadmised keskaegsest Leedu katoliiklikust suurvürstiriigist ning Meemeli küsimus ideoloogilist mõju 1941. a suveülestõusule ja leedulaste kavatsusele ennetada *Wehrmacht*'i saabumist taasvabastatud vabariiki.

Eristas ka geograafia. 1943. a jooksul põgenes Eestist Soome umbes 6000 inimest, enamasti mehed. Neist võeti ümmarguselt 3000 Soome sõjaväeteenistusse. Neist lõviosa moodustas hiljem jalaväerügemendi JR 200, et võidelda "Soome vabaduse ja Eesti au eest" (Pekomäe 1962; Rebas 1962; Talpak 1962; Uustalu 1977: 22). Kui lisada nende meeste arv 1943. a okupeeritud Eestis mobiliseerituile, saame kokku peaaegu sama arvu kui Lätis. Järelikult ei olnud eestlastel väiksem võitlustahe Punaarmee vastu kui lätlastel. Seda tõika kõlbab koguni kahekordselt alla kriipsutada, sest see kummutab ka Oskar Looritsa (1955) haavavat väljendust üldisest "defetismist". Kuid osa noortest eesti meestest soovis võitlusse rakenduda "viisakas", s.t poliitiliselt kompromiteerimata mundris. Nad tegid enda jaoks eksistentsiaalseid otsuseid, julgesid hoiduda kõrvale Saksa mobilisatsioonist, et põgeneda rannapaatides üle tormise mere. Nende taotluste kasuks kõneles ka suhteliselt kitsas Soome laht, s.t läänemeresoomlaste ürgne füüsiline ja hingeline lähedus üksteisele. Lätlastel ja leedulastel need eeldused alternatiivseks vastuhakuks puudusid.

Järelikult lisab ka pikk ajalooline ja geopoliitiline perspektiiv küllaltki määravaid seletustegureid 1943. a Saksa mobilisatsiooni erinevasse kulgu Eestis ja Leedus.

Kirjandus

- Acker mann, J. 1990. Heinrich Himmler — "Reichsführer SS". — *Die braune Elite*, I. 22 biographische Skizzen. Hrsg. von R. Smelser u. R. Zitelmann. Darmstadt, S. 115–133
- Ahm ann, Rolf 1989. The German Treaties with Estonia and Latvia of June 1939 — Bargaining Ploy or an Alternative for German-Soviet Understanding? — *Journal of Baltic Studies*. Vol. XX, No. 4 (Winter), pp. 337–364
- Angelus, Oskar 1956. *Tuhande valitseja maa*. Stockholm
- Angelus, Oskar 1973. Die Einsetzung der deutschen Zivilverwaltung in Estland 1941. — *Baltische Hefte*, 19
- Aun, Karl 1957. Tartu vabastamise eel. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, IV. Stokholm: EMP
- Becker, P. W. 1990. Fritz Sauckel — Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz. — *Die braune Elite*, I. 22 biographische Skizzen. Hrsg. von R. Smelser u. R. Zitelmann. Darmstadt, S. 236–245
- Bollmus, R. 1990. Alfred Rosenberg — "Chefideologe" des Nationalsozialismus? — *Die braune Elite*, I. 22 biographische Skizzen. Hrsg. von R. Smelser u. R. Zitelmann. Darmstadt, S. 223–235
- Czollek, Roswitha 1970. Zwangsarbeiten und Deportationen für die deutsche Kriegsmaschine während des Zweiten Weltkrieges. — *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, Teil II
- Czollek, Roswitha 1974. *Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken während des Zweiten Weltkrieges*. Berlin
- Deschner, G. 1990. Reinhard Heydrich — Technokrat der Sicherheit. — *Die braune Elite*, I. 22 biographische Skizzen. Hrsg. von R. Smelser u. R. Zitelmann. Darmstadt, S. 98–114
- Die Völker des Ostraumes*. 1942. Die Bücherei des Ostraumes. Berlin
- Eesti NSV ajalugu. III. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni*. 1971, Tallinn
- Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas*. 1971, 1977. I–II. Peatoim. Leonid Lentsman, Tallinn
- Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*. 1954–1962. I–X. Stockholm: EMP
- Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*. 1966–1972. XII–XV. Tallinn: Kodumaa (VEKSA)

- Gehorsam bis zum Mord? Der verschwiegene Krieg der deutschen Wehrmacht — Fakten, Analysen, Debatte.* Zeitpunkte, 1995, Nr. 3, Hamburg: Die Zeit
- Grimstead, Patricia 1981. *Archives and Manuscript Repositories in the USSR, Estonia, Latvia, Lithuania and Belorussia.* Princeton, N. J.
- Gurin-Looov, Eugenia 1994. *Suur häving. Eesti juutide katastroof. Holocaust of Estonian Jews.* Tallinn
- Handrack, H. D. 1979. *Das Reichskommissariat Ostland. Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941–1944.* Scheden
- Helk, Vello 1988. Dansk ministerbesøg i Balticum 1942. — *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia*, X, 1985–1987. Stockholm
- Helk, Vello 1994. Doktor Mäe meenutab. — *Akadeemia*, nr 1, lk 180–191
- Hiden, John, Patrick Salmon 1991. *The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century.* London, New York
- Hilberg, R. 1982. *Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte der Holocaust.* Berlin
- Hilbrecht, Rudolf 1993. Deutsche Mobilisierungsmaßnahmen in Litauen und Estland während des Zweiten Weltkriege. Kiel. (Magistritöö)
- Horm, Arvo 1944. *Estland fritt och ockuperat. En studie över landets sociala förhållanden under rysk och tysk ockupation.* Stockholm
- Isberg, Alvin 1992. Zu den Bedingungen des Befreiers. Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944. — *Studia Baltica Stockholmiensia*, 10, *Acta Universitatis Stockholmiensis*
- Kahk, Juhan, Karl Siilivask 1985. *History of the Estonian SSR.* Tallinn
- Kangeris, K. 1994. Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre "Befreiungskomitees" in Deutschland 1940/41. — *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration 1938–1945.* Herausgegeben vom Bundesarchiv. Berlin, Heidelberg, S. 165–190
- Kant, Edgar 1958. Jüri Uluotsa memorandum Eesti seisundi kohta 29. juulist 1941. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, VI. Stockholm: EMP, lk 15–18
- Kleist, Bruno Peter 1950. *Zwischen Hitler und Stalin. Aufzeichnungen.* Bonn
- Kleist, Peter 1952. *Mahamängitud võit.* Stockholm: Vaba Eesti

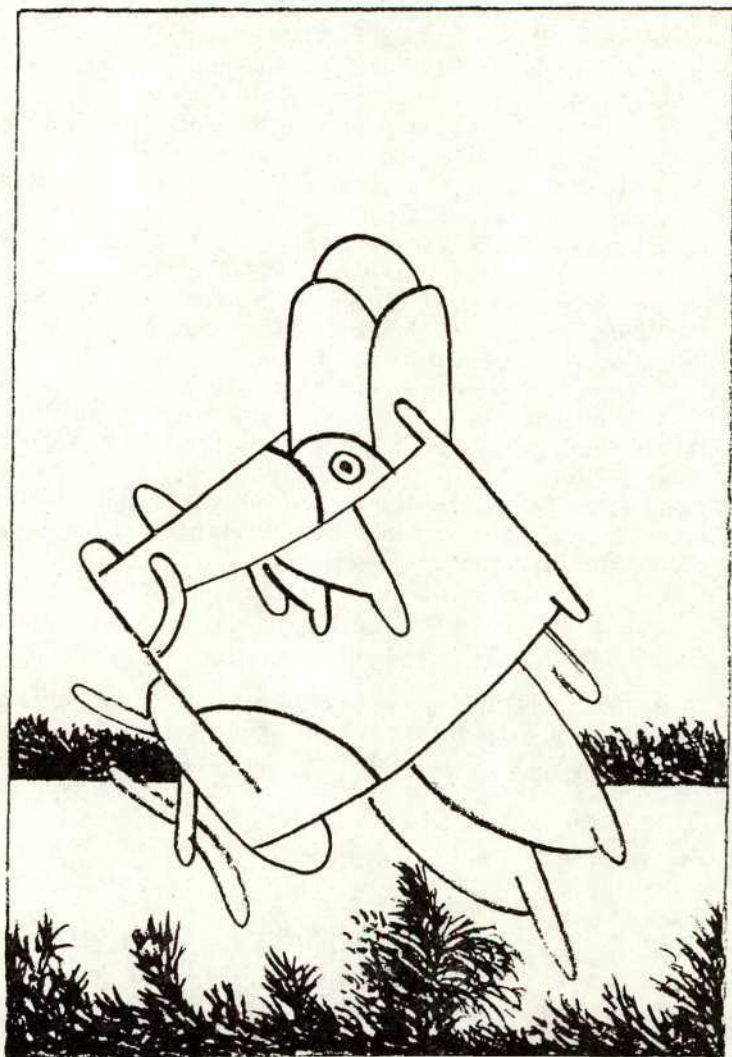
- K o s k e l, Aleksander 1957. Tartu vabastamise lahing. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, IV. Stockholm: EMP
- K u b e, A. 1990. Hermann Göring — Zweiter Mann im "Dritten Reich". — *Die braune Elite*, I. 22 biographische Skizzen. Hrsg. von R. Smelser u. R. Zitelmann. Darmstadt, S. 69–83
- L a a r, Mart 1989. Jüri Uluots aastal 1944. — *Looming*, nr 3
- L a r i n, Peeter 1962. *Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas*. Tallinn
- L a u r, Mati, Ago P a j u r, Tõnu T a n n b e r g 1995. *Eesti ajalugu*. I–II. Tallinn: Avita
- L i m b e r g, Fred 1980. *Isamaa eest*. Cardiff
- L o o r i t s, Oskar 1955. *Eesti ajaloo põhiprobleemid*. Iseseisvuslaste kirjavara II. Stockholm: Tõrvik
- M a d a j c z y k, Czeslaw 1994. Einleitung. — *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*. 1994. Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Bd. 80. Hrsg. von Cz. Madajczyk. München, New Providence, London, Paris
- M e y e r, H. 1989. Die Geschichte der baltischen Länder. — *Estland, Lettland, Litauen*, I–IV. Geschichte hrsg. vom Historiographischen Institut (Solothurn), Küsnacht-Zürich, Nr. 88
- M i s i u n a s, Romualdas, Rein T a a g e p e r a 1983. *The Years of Dependence. The Baltic States 1940–1980*. Berkeley
- M u l l i g a n, Tim 1990. Source Materials of the German Occupation of the Baltic States, 1941–44: Problems and Possibilities. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. XXI, No. 4, Winter
- M ä e, Hjalmar 1993. *Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi*. Stockholm
- M y l l y n i e m i, Seppo 1973. *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*. Helsinki
- M y l l y n i e m i, Seppo 1979. *Die baltische Krise 1938–1941*. Stuttgart
- N u r k, H. 1959. Eesti majandus saksa okupatsiooni ajal. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, VIII. Stockholm: EMP
- O j a m a a, M., A. V a r m a s, T. V a r m a s 1946. *Eesti ajalugu*. Stockholm: Eesti Raamat
- P a r i j õ g i, J., T. A l g m a, J. K o i t 1954. *Eesti ajalugu noorsoole*. Stockholm: Vaba Eesti
- P e e t r e, A. 1958. Vaba Pärnu. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, VI. Stockholm: EMP
- P e k o m ä e, Vello 1962. Soome sõjaväes. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, X. Stockholm: EMP

- P i l l a k, Peep 1994. Estonian Archives — Development up to the Present. — *Kleio. Estonian Historical Journal. Special Issue in English*, Tartu, pp. 78–80
- R a a g, Arno 1974. *Saatuslikus kolmnurgas. Mälestusi 1939–1944*. Lund: EKK
- R a a m o t, Ilmar 1991. *Mälestused*. II. Stockholm: Vaba Eesti
- R a i d, Jaroslav 1980. Eesti Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas. — *Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik*. II. Tallinn, lk 232–248
- R a u c h, Georg von 1977. *Geschichte der baltischen Staaten*. München
- R a u d, V. 1979. *Developments in Estonia 1939–1941*. Tallinn
- R a u n, Toivo Ülo 1987. *Estonia and the Estonians*. Stanford
- R e b a s, Hain 1988. Baltic Regionalism? — *Journal of Baltic Studies*, Vol. XIX, 2, Summer, pp. 101–116
- R e b a s, Hain 1991. Vor 50 Jahren und heute: Estland zwischen Deutschland und der Sowjetunion. Eine historiographisch-chronologische Einführung. — *Neutralität und totalitäre Agression. Nordeuropa im Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. von R. Bohn, J. Elvert, H. Rebas, M. Salewski. Stuttgart, S. 25–46
- R e b a s, Hain 1995. *Ryssland och Östersjön. Ryssland — ett annat Europa*. Stockholm
- R e b a s, Rain 1962. JR 200 võitlusteel. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, X. Stockholm: EMP
- S a k s a fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. 1947. Tallinn
- S a l o, Vello 1989. Population Losses in Estonia June 1940–August 1941. Vol. I. — *Studia Estonica Fennica Baltica*, Vol. IV. Toronto
- S i s k a, V. 1994. Kes oli dr. Hjalmar Mäe? — *Välis-Eesti*, Stockholm
- S j ø q v i s t, V. 1973. *Erik Scavenius. Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige. Statsminister 1942–1945*. II. 1920–1962. København
- S u s i, Arno 1990. Jüri Uluotsa katse Eesti iseseisvust taastada. — *Looming*, nr 4
- S u z i e d e l i s, S. 1990. The Military Mobilization Campaigns of 1943 and 1944 in German-Occupied Lithuania: Contrasts in Resistance and Collaboration. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. XXI, No. 4, Winter
- T a l p a k, Karl 1957. Tartumaa meeste sõjaretked. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, IV. Stockholm: EMP
- T a l p a k, Karl 1962. Mälestusi eesti rügemendi asutamisest. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, X. Stockholm: EMP
- T a m b e k, Elmar 1964. *Tõus ja mõõn. Teine raamat. Mälestusi kodumaalt. Kaks okupatsiooni*. Toronto: Orto

- Taylor, H. P. 1986. *Uniforms, Organization and History of the Waffen-SS*. Vol. 5. San José, Calif.
- Uluots, Erik 1995. Anette Uluots (järeihüüe). — *Vaba Eestlane*, 18. VII
- Uustalu, Evald 1970. Events after 1940. — *The Drama of the Baltic Peoples*. Ed. August Rei. Stockholm: Vaba Eesti
- Uustalu, Evald 1976. The National Committee of the Estonian Republic. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. VII, No. 3, pp. 209–219
- Uustalu, Evald 1977. *For Freedom Only. The Story of Estonian Volunteers in the Finnish Wars of 1940–1944*. Toronto
- Vahtre, Sulev 1994. *Eesti ajalugu: Kronoloogia*. Koostanud Sulev Vahtre. Autorid: Ain Mäesalu, Sulev Vahtre, Mati Laur, Tiit Rosenberg, Ago Pajur, Allan Liim. Tallinn: Olion
- Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*. 1994. Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Bd. 80. Hrsg. von Czeslaw Madajczyk. München, New Providence, London, Paris
- Werner, S. 1990. Werner Best — der völkische Ideologe. — *Die braune Elite*, II. 22 biographische Skizzen. Hrsg. von R. Smelser u. R. Zitlmann. Darmstadt, S. 13–25

HAIN REBAS (sünd. 1943) lõpetas Göteborgi ülikooli ajaloolasena, *cand. phil.* 1967, *dr. phil.* 1976. Göteborgi ülikooli dotsent ja Kieli *Christian-Albrechts-Universität*'i Põhjamaade ajaloo professor.

ANDRES TOLTS. Variatsioonid. II

VENEMAA KUI LÄÄNE ALATEADVUS

Boris Groys

Tõlkinud Kajar Pruul

Juba ammu on tähele pandud, et Freudi alateadvusteooria Venemaal ei kodune ning et seda asjaolu ei saa kuidagi juhuslikuks pidada, vastupidi: see võib rohkem kui miski muu heita valgust vene kultuuri sisemisele ülesehitusele (Pjatigorski 1977: 29–50). Mõnes mõttes võib öelda, et psühhoanalüüs on Läänes kõige laiemalt levinud ideoloogia. Kui patsient nimega Venemaa psühhoanalüüsist keeldub, tähendab see ju, et tema analüüsimine tootab tulla iseäranis huvitav: eks olegi psühhoanalüüsi teatavas mõttes ainukeseks objektiks just nimelt keeldumine olla analüüsitud, keeldumine oma alateadvuslikku determineeritust tunnistamast.

“Veneliku” hoiaku originaalsus, millega kokku põrgates traditsioonilised psühhoanalüütilised strateegiad purunevad, seisneb pealegi selles, et Venemaa sealjuures üldsegi ei hoi a kangekaelselt kinni oma “teadvuslikkusest”. Vastupidi, vene kultuuritraditsioon käsitleb Venemaad ennast kui alateadvust: Venemaal ei saa olla alateadvust, sest Venemaa ise ongi alateadvus. Mõistagi teostub selline eneseteadvus alateadvuse rollis vene kultuuris Freudi omadest erinevates terminites, ja seda terminoloogilist erinevust ei tohi mingil juhul alahinnata. Kuid siinkohal tahaksin esmajoonel näidata just olulist sarnasust, mis “lääne” alateadvusdiskursuse (või mitteteadvusdiskursuse) ja vene filosoofilise Venemaa-diskursuse

---

“Россия как подсознание запада.” — Борис Гройс, *Утопия и обмен*. Москва: Издательство ЗНАК, 1993, с. 245–259.

vahel valitseb. Lepin juba ette nende paratamatult õigustatud osutustega mu käsitlusviisi fragmentaarsusele ja ühekülgsusele, mis võib-olla järgnevad.

Teatavasti oli Tšaadajev see, kes Venemaa filosoofiliseks kõneaineks muutis. Tema hinnangut vene kultuuri seisundile mõisteti toona (vähemalt pealispinnalisel tasemel) — ja harilikult mõistetakse ka tänapäeval — kui poliitilist kriitikat. Ometi on see kriitika liiga radikaalne, et olla poliitiline, ja viib juba üksi selle oma radikaalsusega diskursuse uuele tasemele. Nii kirjutab Tšaadajev, et “meie”, s.t venelased, “ei kuulu mitte ühtegi inimesoo suurtest perekondadest” (Tšaadajev 1987: 36), et “me asume otsekui väljaspool aega”, “ei kuulu Itta ega Läände” (s.t asume ka väljaspool ruumi), et samuti ei ole “meil mälus kõitvaid mälestusi ega graatsilisi kujundeid” (s.t mälu ei ole, ta on välja tõrjutud, “minema pühitud”), et ajastu, millel elame “meie”, sarnaneb nendega, mis “on eelnenud meie planeedi tänapäevasele olukorrale”, ja edasi: “meil” ei ole “mitte midagi individuaalset, millele meie mõtlemine saaks toetuda”, “meil” puuduvad traditsioonid, moraal, kultuur, kohusetunne, õiglus jne. Tsitaatidega võiks jätkata, kuid kõige olulisem on neist juba selgunud: kokkukoondatuna moodustavad need osundused klassikalise alateadvusekirjelduse, nii nagu see lääne traditsioonis on edasi kandunud Schopenhauerilt Nietzsche ja Hartmanni kaudu Freudini.

Venemaa puhul, nagu Tšaadajev teda kirjeldab, ilmneb iseloomulik topeldatus. Ühelt poolt on ta maa nagu teised, oma kindla territooriumiga, ajalooa, teda asustava rahvaga jne. Teisalt aga asub Venemaa väljaspool ruumi ja aega, väljaspool mälu, õigust, ratsionaalset analüüsi jne. Venemaa “otsekui ei kuulukski inimkonna koosseisu, vaid eksisteeriks üksnes selleks, et anda maailmale mõni tähtis õppetund”, s.t Venemaa materiaalne, väline olemasolu on üksnes sümptom, ainult šiffer, mida tuleb tõlgitseda, psühhoanalüüsida. Teisisõnu: Venemaa esineb kas kui uurimisobjekt või siis kui mis tahes uurimise käest ära libisev teisepoolsus. Või siis veel teisiti öeldes: Venemaa on diferentsi valdkond, objektsust ilmutava ja varjava ambivalentse valdkond, “jälje kadumise jälje” valdkond, kui kõnelda Derrida sõnadega (s.t “kõitvate mälestuste” ja “suurte õpetuste” hävimise valdkond). Kuid Venemaa ei ole subjektsuse valdkond, ei ole subjekt, ei ole teadvus.

Venemaa ruum on ruumi kaotsimineku ruum, ruumilise määratletuse ja individuaalsuse kaotsimineku ruum. Venemaa aeg on aja kaotsimineku aeg, ajaloo, mälu ja "teadlikkuse" kaotsimineku aeg. Venemaa elab post-ajaloos (seetõttu tal ongi võimalik võtta — nagu Tšaadajev *Apoloogias* soovitab — teistelt rahvastelt üle kõik parim, kõik nende poolt ajaloos loodu; see on teema, mis viib välja Lenini, Stalini ja ka "perestroika" juurde), kuid ühtaegu elab ta ka pre-ajaloos, maailmaloomise-eelses ajas. Venemaa ei "loo" midagi, sest kreatiivsus on võimalik vaid individuaalse või kollektiivse *teadliku* kogemuse aegruumis, Venemaal aga lagunevad kõik teiste rahvaste saavutused, minetades oma selgepiirilisuse ja sattudes üksteisega meelevaldsetesse seostesse: Venemaa kui uni, kui unenäoruum ja -aeg, ent ka kui lacanliku psühhoanalüüsi valdkond, mis põhineb tähistajate vabal kombineerimisel, Venemaa kui sürrealistliku "automaatkirjutuse" praktika jne.

Niisuguse, mitteteadvuseks osutuva Venemaa suhtes esineb Tšaadajev ise euroopaliku teadvuse kandjana. Teisisõnu: "teine" ei ole Venemaa jaoks mitte alateadvus, vaid teadvus. Oma *Filosoofilises kirjas* — mis on adresseeritud naisele ja seetõttu kutsutud eelkõige ahvatlema — ei apelleeri Tšaadajev seepärast mitte varjatult erootilisele, vaid teadvusele, korrale, organiseeritusele jne. Vene intelligent ahvatleb naist eelkõige oma "teadlikkusega" ja teeb talle ettepaneku kanda vaimu-, mitte ihuvilja. Naine on vene mõtleja jaoks üksnes Venemaa petlik sümboliseerimine: ta äratab ja ühtaegu tõmbab tema erootilist energiat endale. Vene intelligent — kui "vene eurooplane" — on oma olemuselt androgüünne. Tema "venelikkus" on ühtlasi tema *anima*, tema naiselikkus. Seepärast sugenebki Tšaadajevil enesevaldamise, enesedistsiplineerimise teema, mida arendatakse küll dialoogis naisele, kuid mis lõppkokkuvõttes on sihitud naise välistamisele, seesmise eneseküllasuse saavutamisele — kujund, mis edaspidi vene kirjanduses ikka ja jälle uuesti tekib. Äärmuseni teravdatud vormis esineb see teema Vladimir Solovjovil, või Nikolai Fjodorovil — viimase unistus isesündimisest, mis lõplikult ja "kosmiliselt" kõrvaldaks naise ning ühtlasi tähendaks Venemaa triumfi Lääne üle: *eros*'t, mis on orienteeritud naisele või — see on seesama — taasloomisele kantilike "teadvuslike" ruumi- ja ajatingimuste sünnitamise kaudu, tajutakse kui spetsiifiliselt "lää-

nelikku”, ta tuleb orienteerida ümber Venemaale ja “rahvale”, et likvideerida eraldatuse, s.t individuatsiooni ruum ja aeg ning teha teoks unenäoruum ja -aeg kui lõputult kestvate ja ühtlasi samaaegsete transformatsioonide polümorfism.

Niisiis osutub, et “vene intelligent” on lõhestatud lääne teadvuseks ja vene alateadvuseks. Terviklikkuseni võib ta seepärast jõuda vaid terve oma maa enese võimusesse saamise kaudu, poliitilis-kosmilise žesti abil, millesse investeeruks kogu ta *eros*. Püüda teda sellest kõrvale juhtida “sooküsimusega”, mis vastandub “naisküsimusele”¹, saaks selles kontekstis tähendada üksnes Lääne radikaalset ekspansiooni mitte ainult tema teadvuse, vaid ka alateadvuse sfääri, mis niisuguse katse edukuse korral üksnes lõplikult kinnistaks tema fundamentaalset seesmist lõhestatust. Sellepärast ei väljendu lääne seksuaalselt orienteeritud alateadvusdiskursuse tõrjumises Venemaal mitte teadvuse võitlus alateadvusega, vaid nii-öelda ühe alateadvuse võitlus teise alateadvusega. Just selle pärast, hoolimata tolle tõrjumise kogu radikaalsusest, kodeerubki Venemaa-diskursus — mille nimel too tõrjumine toimub — nii hõlpsasti ümber kvaasierootiliseks. Nii on huvitav märkida, et Lenin vastandab intelligenti integreerumise “parteiorganisatsiooni” — läänelikule prostitueerimisele (Lenin 1957: 43), Malevitš aga, kinnitades küll, et tema musta ruutu ei õnnestu mahutada Psyche õrna naeratust või teha seda armulõbude asemeks (Malevitš 1968: 42–48), paneb omaenese tõlgendustega arvama, et tolle musta ruudu puhul pole siiski tegu mitte üksnes igasuguse objektiivsuse kadumamineku ruumiga, s.t spetsiifiliselt “vene” ruumiga, vaid ka teatava kosmilise ürgüsa mustava sügavikuga. Mis aga puutub näiteks vene sümbolismi-ajajärku, siis on ju teada, et just seda sorti ümberkodeeringud olid tema leib — kusjuures iseloomulikul viisil ühendati sel perioodil “Lääs” “Idaga” alateadvuse primaadist teadvuse kasuks loobumise tunnuse järgi (mis omistati ühtviisi nii lääne filosoofiale kui budismile), ja niiviisi osutus Venemaa taas tõrjutuks ajalootagusesse ruumi ja aega.

See omavahel konkureerivate alateadvustega konfiguratsioon ei olegi muide nii eksootiline, kui võib näida. Tšaadajevi filo-

¹“Naisküsimuse” iseärasuste kohta vt eriti Paperno 1988.

soofilised kirjad on silmanähtavalt reaktsiooniks saksa idealismi historiosoofiale, mille kohaselt maailmavaim läbib oma teel eneseteadvusele järjestikku eri etappe, millest igäüks seostub mingi kindla perioodiga eri rahvaste kultuurilises ja eriti filosoofilises arengus. Tänu sellele ideaalsele seosele saavadki need rahvad moodustada ühtse "inimkonna". Vene rahvale selles schellinglik-hegellik epopöas kohta ei leidunud. Kusjuures see ajaloolise koha puudumine osutus antud juhul lõplikuks kohtuotsuseks, sest maailmavaim oli saksa idealismis juba eneseteadvustuseni jõudnud; aeg oli pöördumatult kaotsi lastud, puudumise ruum täitmatu, Venemaa eksterritoriaalsus ja ekstemporaalsus tähendasid tema transtsendentset, eshatoloogilist lüüasaamist ja äraneeust. Sellesse avastusse Venemaast kui absoluutselt teisest, kui absoluutselt mõtlemisvälisest, kui mitteteadvuse ruumist, suhtus Tšaadajev täie filosoofilise tõsidusega.

Kuid see teise avastamine — teistsuguse kui mõistus oma täideviiduses ja eneseteadvustuses — ei tähendanud, kui asja lähemalt vaadata, mitte niivõrd kohtuotsust Venemaa üle kui mõistuse enese piiratuse ilmsikstulekut: kui mõistusel on midagi sellist, mis asub temast väljaspool, siis annab see tunnistust nii mõistuse pretensioonide alusetusest kui ka tema sõltuvusest sellest spetsiifilisest kohast, mida ta hõlmab. Osutanud, et mõistuse tegevust suunab "seesmine jõud" ja et see "liikumapanev ja elustav jõud ei pärine mõtlemisest", väidab Ivan Kirejevski: "Lääne mõtlejatel jääb see mõistuse siseolemus enamasti tabamata" (Kirejevski 1911: 263). Nii mõtestatakse Venemaa filosoofilise mõtlemise redutseerimatu heterogeensus ümber redutseerimatuks heterogeensusseks filosoofilise mõtlemise enese sees: filosoofilise mõtlemise seestmist arengut juhitakse väljastpoolt, jõu poolt, mis mõtlejal "tabamata jääb". See, mis on "seesmise sees", osutub väliseks, objektseks: "euroopaliku harituse" spetsiifiline konfiguratsioon dikteerib talle tema mõtlemise. Aga kirjeldada on seda konfiguratsiooni võimalik ainult väljastpoolt, s.t Venemaalt. "Vene harituse" eelis on asjaolus, et ta on seesama mis lääne oma, s.o kristlik, kuid ühtaegu ka teine, s.o "idalik". Tänu sellele avaneb talle "filosoofiatagune" ruum, mis on läänelikule mõistusele põhimõtteliselt kättesaamatu ja pole dialektiliselt redutseeritav ega monoloogiline, vaid heterogeenne, alateadvuslik. Siin ongi selle slavofiilide

argumendi tuum, mille ka Tšaadajev oma "Apoloogias" tegelikult üle võtab: Venemaa eeliseks ei ole mitte tema kultuuri eripära, vaid just nimelt niisuguse eripära või "ühekülgsuse" puudumine. Venemaalt vaadatuna saab nähtavaks mõistuse varjatud mehaanika, ja järelikult avaneb ka võimalus mõistust juhtida. "Vene hinge vastukajamine kogu maailmale" tähistabki seesugust omaenese teadvuse determineerimatust, mis lubab mõista ja teostada võõraste mõistuste determinatsiooni: ainult see, kellel endal hinge pole, suudab olla teiste inimhingede inseneriks.

Siin teokssaanud avastus teadvuse suhtes "välisest" ja heterogeensest kui teadvust seesmiselt determineerivast, kui alateadvuslikust, ei ole siiski päris originaalne, vaid kuulub sellesse samasse voolusängi, mis on suunanud kogu posthegellikku filosoofilist mõtet kuni tänapäevani välja. Alateadvusliku esimeste manifestatsioonidena saab nimetada Schopenhaueri "tahet", Kierkegaard'i "eksistentsi" (seal kerkib küsimus üksikindiviidi saatuses, kes samuti oli jäänud välja hegelliku süsteemi raamidest), Schellingi hilisfilosoofiat (mis otseselt mõjutas vene slavofiile) ja marksismi, kus Venemaa-rollis esines töölisklass (ka tööline polnud saanud endale kohta hegellikus süsteemis ja seepärast kuulutataksegi viimane "kodanlikuks" — samadel alustel, nagu ta slavofiilidele oli olnud "läänelik", jne). Freudi psühhoanalüüs on vaid üks seda tüüpi posthegelliku mõtlemise avaldusi ja sõltub oluliselt selle juba olemasolevatest traditsioonidest, nagu nad olid kujunenud Schopenhaueril ja Nietzschel. Järgmisteks etappideks saavad strukturalism, rassiteooria, heideggerlus, dekonstruktivism jne.

Veneliku alateadvuse-avastamise erijooneks on ennekõike asjaolu, et alateadvuse šifrina, diferentsiatsioonipaigana, kerkib siin esile maa, geograafia, ruumilis-ajaline konfiguratsioon, "kronotop". Tema korreelaadiks psüühikatasandil on teatavasti *sobornost*. *Sobornost* — see on vene vaste libiido, *eros*'e, keele, võimutahte, episteemi, klassiteadvuse, arhetüübi, *différance*'i ja *simulacre*'i jms tarvis. *Sobornost* ongi see seesmine jõud, mis annab mõistuse ilmsustele nende ilmsuse, loogilisele järeldusele tema veenvuse, empiirilistele andmetele empiirilisuse, südame argumentidele nende südamlikkuse jne. Jäädes ise varjatuks, näitab *sobornost* meie teadvusele asju sellisena, nagu nad on. Kui

moonutatud saab *sobornost*, siis ka asjad moonduvad. Kuid mõistus pole suuteline nende moonumist märkama, sest tema näeb neid sellisena, nagu nad tema ette ilmuvad: ta ise ei ole võimeline tõstma küsimust sellest jõust, mis talle asju sellisena esitab, nagu nad talle paistavad, s.t ta ei ole suuteline tõstma küsimust *sobornost*'ist.

Sobornost märgistab ära igaühe koha teiste suhtes: nagu juuba öeldud, on ta ennekõike ruumilis-ajaline kategooria. See, kes paikneb teiste suhtes "kõige õigemini", näebki asju "kõige paremini": see, kes "ei tea oma kohta", ei näe ka asju sellisena, nagu nad on. Muidugi on *sobornost*'i mõiste kirikuajaloolist päritolu ja annab tunnistust eripärasest konfiguratsioonist vene alateadvuse-käsitusel: isiksuse lõhestatuse teadvuslikuks ja alateadvuslikuks sfääriks kontseptualiseerisid varajased slavofiilid Kristuse inimliku ja Jumaliku olemuse "lahutamatus ja ühtsulamatuse" terminites (millele vastab ka kristlase kaksikolemus ühtaegu ilmaliku ja kirikliku elu osalisena), samuti Püha Kolmainuse kolme hüpostaasi üheksaamise terminites. *Sobornost* ongi see teadvuse kiriklik komponent (kehtestatud armulauasakramendiga), mis mitte- või alateadvusena määrab mõistuse "ilmalikku" seadumust. Slavofiilidel saavutab *sobornost* mõnes mõttes prioriteedi usu sisu, s.o dogmaatika ees, sest oli ju selle dogmaatika väljatöötamine kirikukogude (*sobor*'ide) ülesanne, kus end ilmutaski *sobornost* kui mõistuse ratsionaalse-eelne tõe orienteeritus. Hoolimata näivast viitamisest kiriklikule traditsioonile ei leia *sobornost* selles traditsioonis endale kindlat kohta — ja see pole juhuslik, sest tema funktsioon ongi ju hoopis selles, et "anda koht". *Sobornost* samastatakse kord Kristusega, kord Jumalaemaga, kord "Emakese-Maaga", kord Püha Vaimuga, kord müstilise "sisekirikuga", aga näiteks Vladimir Solovjovil võtab ta uue mütologeemi, Sofia kuju, kes siis omakorda astub uute samastuste mängu; sellegipoolest säilib kõigis neis samastustes esialgne diferents: *sobornost* — see on lõhe ületamine Lääne ja Ida, usu ja ateismi, venelikkuse ja euroopluse, teadvuse ja alateadvuse vahel ning seepärast on ta koht väljaspool mis tahes ruumi, k.a teoloogilise mõtte ruum. Ehk teisisõnu: tema koht on sealsamas, kus Venemaa kohtki, s.t teisepool eshatoloogiat.

Valitsev asend, mis vene mõtlemises on Venemaa-teemal — nii et mõiste “vene filosoofia” on sageli “Venemaast filosoferimise” sünonüümiks —, ei tohiks meid niisiis viia eksitusse ses suhtes, mis puudutab selle vene-filosoofilise diskursuse kuulumist euroopaliku filosoofia “peateele” tema posthegellikul, s.o postmetafüüsilisel, post-ajaloolisel, postratsionalistlikul ja postvalgustuslikul perioodil. Vene läänlased oma filosoofilise Venemaa-kriitikaga jäid ajalooliselt faasi võrra maha slavofiilide “venelikust” filosoofia-kriitikast, mis oli variant üldeuroopalikust krititsismist. Eripäraselt venelik oli selles situatsioonis ainult filosoferija enese lõhestatus n-ö etnilisel tasemel. Kui Euroopa filosoofia, juba valgustusest peale, tõstab küsimust “teisest” ja arvustab lääne kultuuri “eurotsentrismi”, siis objektiivselt teenib see “teisele”, “võõrale kultuurile” orienteeritud kriitiline käik Euroopa kultuuri enese universaliseerimist, ühesõnaga Euroopa imperialismi. Neis tingimustes osutub ainsaks, tõepoolest redutseerimatuks “teiseks” — kuivõrd ta seesmiselt lõhestab filosoferijat ennast ega allu imperialistlikule ekspansioonile — seksuaalne “teine”, libiido, erootiline võimutahe, ning seetõttu muutubki nendealane diskursus Läänes domineerivaks.

Vene intelligent on, vastupidi, ise lõhestunud “euroopalikuks teadvuseks” ja selle “vene teiseks” — esialgu on talle juba sellest ilma igasuguse libiidotagi küllalt. Rousseau andus unistustele indiaanlastest, saksa filosoofia indialastest, Gauguin polüneeslastest, Picasso aafriklastest jne, vene intelligent osutus ise Rousseau’st ja indiaanlasest, Schopenhauerist ja indialasest, Picassost ja aafriklasest koosnevaks kentauriks (mis ongi vene avangardi tegelik situatsioon ühes tema huviga ikooni, siltide, niinepuu jne vastu). Omaenese “teises” tundis venelane ära Euroopa filosoofia unistuse, iseendas — tema ideaali teostuse. Kriitilisest printsibiist “alateadvus määrab teadvuse” (või: “olemine määrab teadvuse”, “klassiinstinkt määrab teadvuse”, “rassiinstinkt määrab teadvuse” jne), mida vene intelligent kogu Euroopa modernismiajastu mõtlemisega jagas, tegi ta loomulikult järelduse: “Venemaa (kui alateadvus) määrab Euroopa (kui teadvuse)”, või täpsemini: “Venemaa peab määrama Lääne.” Freudi järgi pidi psühhoanalüütilise ravi tulemusena *id*’i, s.t alateadvuse kohale asuma *ego*. Marxile tähendab proletariaadi võit ühtlasi se-

da, et võidab “pea pealt jalgadele asetatud” saksa idealism, mis on nüüd saanud “klassiteadvuseks” ja astunud “ebateadliku” kodanliku “kaubafetišismi” asemele. Kui tänapäeva postmodernistlik, poststrukturealistlik mõte näeb siin “fallokraatia” ja imperialismi kombinatsiooni ning räägib “teise redutseerimatust heterogeensusest”, mida pole ei seksuaalselt ega revolutsiooniliselt võimalik “vallata”, siis saab see “teine” siin “absoluutselt teiseks”, osutub kättesaamatus kauguses olevaks: objekt varjub objektsuse taha, olemine libiseb käest, muutub põhimõttelisel kätte- või arusaamatuks. Just sellesama absoluutse eemaloleku tõttu saab objekt, olemine, naine jms ühtlasi absoluutse võimu *ego* üle, dekonstrueerib *ego*, saab talle “absoluutselt lähedaseks”, teda intiimselt määravaks.

Venemaa, vastupidi, esines vene filosoofias algusest peale kui võidutsev, määrav alge: kui objekt, olemine, naine vms, mis haarab oma võimusesse Euroopa ülbe *ego*. Ent probleem on siin selles, et niisugune nägemus Venemaast on võimalik üksnes Euroopa filosoofia perspektiivist: “teise”, s.o Venemaa võit Lääne üle on võimalik üksnes pärast vene intelligentsi, s.t lääneliku printsiibi, lääne “teadlikkuse” sisevõitu Venemaal enesel — kui selle tagajärg. Venemaa vastas Lääne ekspansionismile eneseokupatsiooni, enesekolonisatsiooni, eneseeuropisatsiooni strateegiaga. Postmodernistliku paradigma tingimustes on see strateegia juba ette läbikukkumisele määratud: vene intelligents osutub olevat läinud kaotsi “teises”, s.o Venemaal, ilma vähimagi võimaluseta teda enda valdusse saada. Praegune meeltesegadus vene intelligentsi seas tuleb sellest, et Lääs on juba lüüa saanud, et metafüüsika on juba dekonstrueeritud, et teadvus on juba lahustunud mitteteadvuslikus — ja sealjuures jälle sai Lääs hakkama ilma Venemaata. Praegu teatud mõttes kordub algne konfiguratsioon, mille omal ajal tõi esile Tšaadajev: Venemaa pole saanud endale oma osa Lääne post-ajaloos, niisama nagu ta polnud saanud seda ka Lääne ajaloos. Võimalik, et nüüd tulevad siin ilmsiks postmodernistliku mõtlemise piirid, nii nagu varem olid paljastunud ajaloolise mõtlemise piirid: kui toona sattus kahtluse alla ajalooaimu universaalsus, kuivõrd ta ei hõlmanud Venemaad, siis nüüd on võimalik selsamal alusel panna kahtluse alla postmodernse lõpmatu ja rahuldamatu iha universaalsus, *eros*’e universaalsus,

kuivõrd teda konstitueeriv diferents, mis teeb võimalikuks valdamise ja naudingu, põrkab oma piiridele vene indiferentsuses, mis võtab mõtte nii ühelt kui teiselt.

Igatahes puudutab too praegu Lääne filosoofias toimuv "eros" e kriis" või "alateadvuse kriis", mis väljendub nende tähenduste "paranoidaalses" kasvus, otseselt ka "vene ideed". Viimase kuuluvus alateadvusliku tunge sfääri (postmodernistlikus tõlgenduses: niisuguse tunge sfääri, mis on kaotanud oma objekti) sai vene filosoofiale enesele selgeks juba hiljemalt Vladimir Solovjovi teose *Lääne filosoofia kriis* (1874) kaudu. See teos alustab vene idee arengus uut etappi, mil too idee astub samastumiste- ja eristumistemängu teiste Euroopa mitteteadvusdiskursustega. Solovjovi töö põhipaatoseks on sünteesotsing slavofiilide *sobornost'* i ja Schopenhaueri õpilase Eduard von Hartmanni "mitteteadvuse filosoofia" vahel. Solovjovi jaoks osutub Schopenhaueri ja Hartmanni "mitteteadvuslik" *sobornost'* i (või, edaspidi: Sofia) "osaliseks" või "ühekülgeks" tõlgenduseks (Solovjov 1966a: 99–100). "Vaimse" ja materiaalse maailma negatsiooni printsiibist saab mitteteadvuslik utoopilise, eshatoloogilise *eros'* e kandjaks: ta, tänapäeva keeles öelduna, "territorialiseeritakse" Venemaa-müüdi protsessis. Iseloomulik on, et "kehalist" *eros'* t ei käsita Solovjov mitte kui "kolmanda loomingut", vaid kui partneri ideaalse keha (keha, mida "tõepoolest oleks võimalik armastada") loomingut, s.t sünnitamise printsiip asendub tootmise printsiibiga, teurgiaga. Ehk, tänapäeva skeptilises keeles öelduna: reaalsus asendub *simulacre'* iga. Venemaa, tunnetades oma ruumi "tühjana", puhta mitteteadvuse ruumina, kuulutab siin oma eesmärgiks emanerida sellesse ruumi täienisti kunstlik maailm, "püüdes kinni ja minnes ette" lääne tehnilisest progressist. See tehniseeritud mitteteadvuslik ja tema manifestatsioonid saavad edaspidi keskseks vene avangardi teoorias ja praktikas, mis Malevitši suu läbi annab endast otsesõnu teada kui "mitteteadvusliku juhtimisest" (Malevitš 1980: 12; Solovjovil: "valitsemine religioosse idee kehastuste üle").

Solovjov loob alusmudeli lääne alateadvusteeooriate retseptiooniks Venemaal: kui Lääne jaoks kujutavad nad ohtu, siis Venemaale, vastupidi, töötavad nad võitu Lääne teadvuse üle. Kui Läänes on nad antireligioossed, siis Venemaal kuulutatakse nad

slavofiilse *sobornost'* vahendusel astmeteks teel õigeusu poole. Lühidalt: ületades Vene vaimse riigipiiri, muudavad nad oma märki ja suunda. Seesugust Schopenhaueri ümbertõlgendamist võib leida Tolstoil (Schopenhaueri "tahe" tõlgendatakse "positiivselt" ümber vene talupoja "mitteteadvuslikuks" eluks, milles puudub "individuaalsuseprintsip" ühes selle negatiivsete tagajärgedega), Fjodorovil (elu lakkamine tõlgendatakse "positiivselt" ümber tahete suunamiseks elult ülestõusmisele) jne. Kuid kõige viljakam oli selles kontekstis muidugi Nietzsche-retseptioon.

Nietzsche "dionüüsilist alget" mõistsid vene sümbolistid kui tunnismärki sellest, et Lääs on aktsepteerinud *sobornost'*it; kui lõpliku võidu lubadust, milles oli juba kahtlema hakatud. Mis aga puutub Nietzsche "üliinimesse", siis teda oli juba Solovjov mõistnud kui trepiastet teel Jumalinimese Kristuseni (Solovjov 1966b: 265–278). Siinkohal pole võimalik lähemalt süveneda sümbolistide poolt instseneeritud hästi tuntud, kuid vaevalt et lõpuni mõistetud — ja kas üldse lõpuni mõistetavassegi — maskikarnevali Venemaa, Kauni Daami, Sofia ja nende deemonlike ehk "lääne" teisikutega jms. On küllalt, kui öelda, et kogu see mäng oli üpris erotiseeritud ja Freudi tulek seega täiesti ette valmistatud. Ning Bahtin hakkaski teda assimileerima tollesama vene mudeli kohaselt: Freudi "teadvust" süüdistas ta selles, et too on liiga palju *teadvus*, liiga ühekülgne, poleemiline, eitav jne (Bahtin 1983: 158–162)². Bahtini enda karnevaliteooria raames interpreteeritakse see "teadvus" samal ajal "positiivselt" ümber "rahvalikuks" (s.o venelikuks) "suures aegruumis", "mitteofitsiaalseks" jne. Erootiline väljatõrjumine langeb siin ühte Euroopa kultuuri karnevali korraldava Venemaa enese poliitilise ja — veel sügavamal tasemel — ruumilis-ajalise "leitamatusega". Bahtini teooria polümorfism asub sügavamal kui tema kirjeldatav romaanipolüfonism ja selle lähtekohaks on kujutus konkureerivate alateadvusteooriate eristamatusest, mis Bahtinile avanes juba olemasoleva vene filosoofiakogemuse mõjul. Kui Bahtini järgi "ideoloogia" või teadvuse tasandil romaanitegelased näevad üksteises "teist" ja astuvad omavahel dialoogi, siis "autori"

²Alateadvust kirjeldab ta seal kui arsti teadvuse projektsiooni psühoanalüüsiseansi käigus.

kujus sulavad Bahtinil ühte *sobornost'*liku Jumalinimese, kierkegaardliku eksistentsiaalse kangelase, freudiliku psühhoanalüütiku, nietzscheliku üliinimese, marksistliku juhi-analüütiku ja manipulaatori, avangardistliku kollaažimeistri jne jooned: dialoogi nende vahel (s.o dialoogi romaanide vahel, mitte romaani *sees*) pole ega saagi olla, sest on nad ju ühe ja sama printsiibi, positiivse-na mõistetud mitteteadvusliku manifestatsioonid. Ehk teisisõnu: kõik nad on uputatud nõukogude-vene ropu poliitilise anekdoodi umbisikulisusse.

Hoolimata oma suurest tähtsusest vene kultuuris ei suutnud muidugi süntees erootiliselt alateadvusliku ja Venemaa kui alateadvusliku vahel mängida Vene ajaloos säärast rolli, nagu mängis vene-müüdi ja marksismi süntees. Fraas "olemine määrab teadvuse" on väga lähedal slavofiilse traditsiooni "religioossele realismile", mis seati vastu lääne idealismile. Kui esialgu olid Venemaa ja proletariaat veel teineteise konkurentideks, siis juba 1930. aastatel algab ajaloolise materialismi allutamine dialektilisele materialismile, s.t sotsiaalse ajaloo allutamine kosmilisele protsessile, nii nagu seda juba kas või Solovjov oli mõistnud. Samal ajal püüab ametlik ideoloogia leida vormeleid laadis: "vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik" või "parteilisus ja rahvalikkus", mille sihiks on ühitada endasse mõlemad alateadvused — proletaarne ja vene oma.

Nüüdisajal on kätte jõudnud alateadvusest mõtlemise kriis, mille vormiks on selle mõtlemise radikaliseerumine. Tänapäeva prantsuse filosoofia on summeerinud modernistliku traditsiooni vähemalt kahes mõttes: esiteks on ta leidnud võimaluse rääkida kõikidest varem omavahel konkureerinud alateadvusteooriatest ühtedes ja samades terminites, mida on võimalik ära kasutada ka Venemaa-diskursuses; ja teiseks on ta õpetanud rääkima alateadvuslikust kui absoluutselt "teisest", tunnetamatust ja redutseerimatust, mis, kui kõnelda konkreetselt freudismist, leidis väljenduse selle traditsioonilise positivistliku strateegia kriitikas Lacani, Deleuze'i ja Derrida poolt.

Ühes sellega saab sellest "teise"-diskursuse ühtsusest metafüüsilise Ühtse-diskursuse ühtsuse pärija. Venemaa erandlikku, providentsiaalset rolli on võimalik mõõnda ainult sel juhul, kui Venemaa osutub *ainsaks* mittemetafüüsiliseks alaks maailmas,

aga kogu ülejäänud ajalugu on juba integreeritud metafüüsikasse, nagu Hegel väitiski: siit tuleneb ka "vene idee" seesmine sõltuvus hegeliaanluse ühest või teisest vormist. Samasugust seesmist sõltuvust Hegelist ilmutavad ka marksism, freudism, eksistent-sialism jne, kuivõrd igäiks neist osutab üheleainsamale tsoonile, mida metafüüsika pole hõivanud (ega suudagi hõivata!). Seetõttu on loomulik ka nende teooriate omavaheline konkurents. Üheks osaks selle konkurentsi ajaloost on ka freudismi väljatõrjumine Venemaal. Ja siis, kui nende diskursuste vahel ilmneb sarnasus, annab see üksnes ettekäände selleks, et tekiks ühtne ja ainus diskursus Teisest kui "monopoloogilise" metafüüsika jällegi ainsast "teisest".

Ent säärane hüpotees teadvuse täielikust allaneelamisest "metafüüsika" või "ideoloogia" poolt näib siiski ennatlik. Individuaalse teadvuse silme ette ei kerki ju mitte intellektuaalsete ilm-suste lausväli, mida ta üksnes millestki tema enese eest varjatust liikumapanduna oleks suuteline ületama, vaid teooriate, tähelepa-nekute, tekstide, traditsioonide jms üpris katkendlik, vastuoluline või hoopiski heterogeenne hulk. Strateegiad, mida kasutatakse, et kõiges selles mitmekesisuses kuidagi orienteeruda, fikseerida seal omaenese koht, identifitseeruda selle elementidega või vastupidi, neist diferentseeruda, on samuti küllalt mitmekujulised, olgugi et võivad olla oma põhijoontes kirjeldatavad. Säärane kirjelda-mine, mis muudab individuatsiooniprotsessi mingiks mõtestatud ja teatud reeglitele allutatud strateegiaks, teeb ent mis tahes ala-teadvusteooria üleliigseks, sest kõik niisugused teooriad lähtuvad individuatsioonifaktist kui igasuguse tunnetuse ja üldse igasugu-se teadvusliku tegevuse algsest, spontaanselt, olemisse enesesse kätketud reflekteerimatust tingimusest. Areneva geenitehnoloogia ajastul paistab see sündinu prioriteet toodetu ees (ehk *eros*'e prioriteet tehnika ees) juba üsna küsitav. Kui omaenese preten-sioonide tasandil osutuvad õpetus *eros*'est ja õpetus Venemaast teineteisele vastanduvaks, siis neid sünnitanud strateegiate tasan-dil ilmutavad nad sarnasust, mis tuleneb nii vene slavofiili kui ka Viini juudi "kohatusest" Euroopas väljakujunenud kultuuri-instituutide suhtes, — sarnasust, mis kaudselt avaldus juba vene kultuuri traditsioonis eneses, nagu ülalpool sai näidatud. Et mitte kaotsi minna kultuuriinstituutide ja -nõuete vastuolulises mitme-

kesisuses, et neile mitte alluda, et mitte integreeruda neisse, et mitte osutada nende poolt pealesunnitava valiku vangiks, tuleb eelkõige vaadelda neid kui midagi ühtset: ainult niisugune vaateviis annab vaatlejale võimaluse omada "omaenese positsiooni", või "metapositsiooni", välist ja autoriteetset olemasoleva kultuuri suhtes. Just niisugune strateegiliselt formuleeritud metapositsioon, mis "ületab" kultuuri "vastuolulisuse", kuulutataksegi seejärel tema hüpostaseeritud vormis selle kultuuri "alateadvuseks", tema "teiseks", s.t kultuuri ühtsus tekib selsamal hetkel kui tema "teinegi". Ehk teisiti: "ideaalne" ja "teadvuslik" sünnivad selsamal momendil kui "materiaalne" ja "mitteteadvuslikki".

Freudi jaoks on vastuolu kõrvaldamine või ignoreerimine märkiks alateadvuse, iha dünaamika, une loogika tööst. Hegeli süsteemi — mis loodi omal ajal selleks, et lepitada suhteliselt mahajäänud Saksamaad Euroopa tsivilisatsiooniga, ja mille liikumapanevaks põhimõtteks oli vastuolude kõrvaldamine ja ületamine — võib sellest perspektiivist mõista kui reaalsuse ja une, mõtte loogika ja iha loogika, *logos'*e ja *eros'*e, teadvuse ja alateadvuse ühtelangemist: pärast Napoleoni sõdu oli Saksamaa juba ümber kujundatud, ja eesmärgiks oli nüüd see, kuidas leppida selle uue reaalsusega, ihata teda, "näha teda unes".

Aga Viini juudi Freudi jaoks oli tema šans üksnes realselt, "materiaalselt" ümberkujundatud inimkonnas. Tema enese iha materialisatsioon võis teostuda ainult siis, kui ideaalsuse ja iha kui sellise taga ilmnenuks materiaalne substraat. (Analoogilises olukorras oli ka Marx, kelle jaoks Hegeli dialektika materiaalseks substraadiks sai "töö", või proletariaat.) Freudi psühhoanalüüsis leidis vastuolu ületamise protsess selle materiaalse substraadi "libidinoosses ökonoomikas" — see laskis libiidol investeeruda märkidesse, mis näisid loogikatasandil ühtesobitamatud. Nood tavaloogetika käigus "välja tõrjutud" sünteesimõtted, nood otsekui loogiliselt organiseeritud tsivilisatsiooni heitmed pidi psühhoanalüüsi käigus, "ülekanDEMehhanismi" vahendusel, transporteeritama arsti teadvusse, või kui täpsem olla: üle kantama arsti isiksusse endasse, tema enese materiaalsusse, et leida seal neile lahendus, — protseduur, millel põhines arsti võim patsiendi üle. Välja tõrjutu, välja heidetu ruum (asjata ei paiguta Freudist mõjustatud Duchamp kunsti ruumi "tsivilisatsiooni rämpsü",

alustades seda iseloomulikul moel pissuaarist) saab siin sakraalse ohvri ruumi analoogiks: arsti mõistus saavutab kontrolli maailma üle ainult siis, kui ta keha saab võõra iha kehaks, libidinoosete muundumiste toimumise ruumiks, "teise alateadvuse" ruumiks.

Seesama Hegeli dialektika materialiseerimise teema on algusest peale lummanud vene filosoofiat. Juba esimesed slavofiilid kirjeldavad vene õigeuskku lääne katoliikluse ja lääne protestantismi vahelise vastuolu kõrvaldamise terminites, s.o kui kohta, kus materialiseerub (lääne) Kiriku varjatud paradoksaalne ühtsus, ja ületatakse "mõistuslik", loogiline kaksikjaotus, või kui omamoodi kristluse ööd, mis peab üle minema igaveseks päevaks. Ideaalse sünteesist kui spetsiifiliselt venelikust ideest räägib Solovjov ja tema jälgedes varieerib seda ideed ühes või teises vormis kogu vene religioosse taassünni liikumine, kusjuures paljudel (näiteks Merežkovskil ja Rozanovil) kaasneb sellega teatava kosmilise abielu ootus vaimu (mehelik, euroopalik printsii) ja ihu (naiselik, venelik printsii) vahel. Venemaa osutub sealjuures lääne *eros*'e ja tema — lääne loogilise tsivilisatsiooni poolt väljatõrjutud — viimse sünteesi kohta käivate fantasmide realiseerumise kohaks. "Vene mõtte" vaatlemine eespool esitatud "strateegilise analüüsi" perspektiivis lubab niisiis täpsustada selle Venemaa poolt esindatava alateadvuse iseloomu — see on *võõras*, lääne alateadvus, mille ta peab oma kehas läbi elama, et saavutada võitu Lääne üle, olgu teadvuse või reaalsuse tasandil.

Seesama strateegia ilmneb ka vene marksismis. Leninile nagu slavofiilidelegi on "koodanikkuse" ja "idealismi" sümboliks "ühekülgsus", s.o järjekindel loogiline mõtlemine, mis rajaneb identsusprintsii bil ja välistatud kolmanda seadusel. Sellele, aga niisamuti hegellikule dialektikale, vastandab Lenin "elu enese dialektika". Nii hõivab vitalism, mille allikas on kahtlemata nietscheaanluses (nietscheaanluse mõju on märgata ka selles, kuidas Lenin positiivselt instrumentaliseerib "ideoloogia"-mõiste, mis klassikalises marksismis esineb puhtalt negatiivsena), enesele kohta, mis marksismis oli kuulunud "tööle": vene revolutsioon muutub kosmilise elu faktiks, mis likvideerib koodanliku, s.t positiivse loogika ülemvõimu.

Marksismi kalduvus muunduda iha keeleks kodifitseeritakse stalinlikus dialektilises materialismis selle "vastandite ühtsuse ja

võitluse seadusega". Venemaa, saanud dialektilise materialismi maaks, ilmub siin juba lõplikult ja täies hiilguses kui oneiriliste nägemuste maailm, kui peeglitagune, kui müstilis-erootilise ekstaasi ja ülipika seksuaalakti (mees- ja naisprintsibi "ühtsuse ja võitluse") ruum. Ega asjata hakata sel ajal rääkima Venemaast kui kohast, kus "on teoks saanud inimkonna iidne unistus imekaunist elust". 1930. aastatel tekkinud sotsialistliku realismi esteetika, mille juhtprintsibiiks oli "sisult sotsialistlik ja vormilt realistlik (või: rahvuslik)", kus "realismi" või "rahvuslikkuse" taandamine "vormi" tasemele annab juba piisavalt tunnistust sellest, et siin pole jutt mitte realismist kui *mimesis*'est, vaid kui kollektiivsete unenägude "realisatsioonidest", ilmutab silmanähtavat lähedust temaga peaaegu paralleelselt tekkinud sürrealismiga, maagilise realismiga jne, mis juhatavad meid taas Freudi juurde (vt lähemalt: Groys 1993). Ja Bahtini karnevaliteooria, mis ambivalentsetl kommenteerib stalinlikku kultuuri, ilmutab ühtaegu lähedust Bataille' "transgressiooni"-teooriaga, mis niisama ambivalentsetl ja ligikaudu selsamal ajal kommenteerib sürrealismi kunstipraktikat.

Ülaltoodud paralleelide valgusel osutuvad freudistlik psühhoanalüüs ja tema otsest omaksvõttu Venemaal takistanud "vene idee" taas kord üsna sarnaste strateegiate sünnitatuks. Nende strateegiate vaheline erinevus seisneb (muidugi teatud lihtsustusega) vaid selles, et "deterritorialiseeritud" juut Freudil oli võõraste väljatõrjutiste territorialiseerimiseks kasutada üksnes omaenese keha, vene filosoofial aga küllalt ulatuslik kollektiivne territoorium. Igal juhul olid need strateegiad orienteeritud "võõrale", aga mitte determineeritud mingist täiesti omast — olgu psüühilisest või rahvuslikust — algselt, mittereflektiivselt antud sisust: psüühiline ja rahvuslik esinevad siin üksnes vormi tasemel.

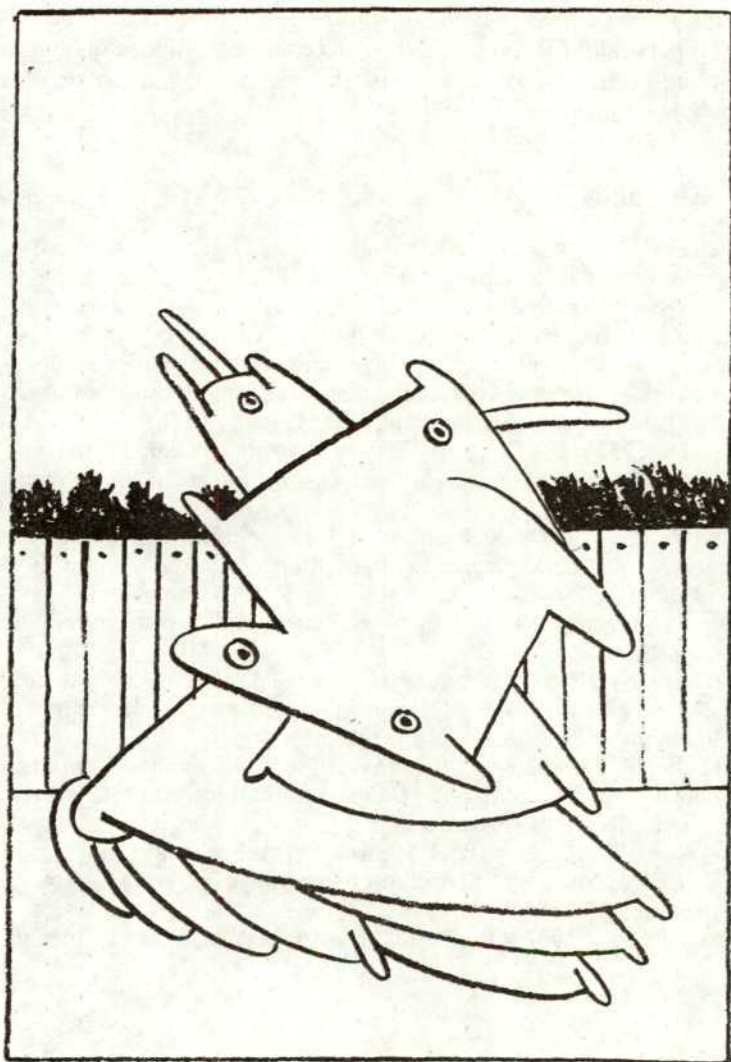
Mõlemad strateegiad on tüüpilised parvenüü käitumisele, kes taotleb edu, s.o päästa vallale seda, mis "saab" või "saanud" selle keskel, mis "olnud" või "on". Kuid üks ole parvenüü olukord küllalt universaalne. Inimene on parvenüü juba looduses — ületab ta ju opositsiooni "jumaliku ja loomaliku" vahel, ja üks ole loodus isegi parvenüü olemise korras, tahtes ületada opositsiooni

“olemise ja eimiski” vahel. Vene filosoofia probleem oli selles, et ta oli parvenüü filosoofia, kes on oma esmasünniõiguse otsinguil, ja tema probleemi lahendus seisneb selles, et säärane otsing on mis tahes filosoofia.

Kirjandus

- B a h t i n 1983 = В. Н. Волошинов [М. М. Бахтин]. *Фрейдизм*.
New York: Chalidze publications
- G r o y s 1993 = Б. Гройс. *Стиль Сталин. — Утопия и обмен*.
Москва: Издательство ЗНАК
- K i r e j e v s k i 1911 = И. В. Киреевский. О новых началах философии. — *Полное собрание сочинений в 2-х томах*. Москва, 1911. (Reprint: Gregg int. Publishers, 1970)
- L e n i n 1957 = В. И. Ленин. Партийная организация и партийная литература. — *В. И. Ленин об искусстве и литературе*. Москва
- M a l e v i t š 1968 = К. Malevich. A Letter from Malevich to Benois. — К. Malevich. *Essays on Art*. Copenhagen, vol. I, pp. 42–48
- M a l e v i t š 1980 = К. С. Малевич. Введение в теорию прибавочного элемента в живописи. — К. Malewitsch, *Die gegenstandlose Welt*. Mainz
- P a p e r n o, I. 1988. *Chernyshevsky and the Age of Realism*. Stanford
- P j a t i g o r s k i 1977 = А. Пятигорский. О психоанализе из современной России. — *Россия/Russia*. Torino
- S o l o v j o v 1966a = В. Соловьев. Кризис западной философии. — В. С. Соловьев. *Собранные сочинения в 12 томах*. Том 1. (Reprint: Bruxelles)
- S o l o v j o v 1966b = В. Соловьев. Идея сверхчеловека. — В. С. Соловьев. *Собранные сочинения в 12 томах*. Том 9. (Reprint: Bruxelles)
- T š a a d a j e v 1987 = П. Я. Чаадаев. *Статьи и письма*. Москва

BORIS GROYS (sünd. 1947 a), publitsist, kunstiteoreetik. Õppinud matemaatikat ja filosoofiat Leningradi ülikoolis. Aastail 1965–1971 teadur Moskva ülikooli struktuuraalse lingvistika osakonnas. 1981. a emigreerus SLVi. Õpetab filosoofiat Münsteri ülikoolis.

ANDRES TOLTS. Variatsioonid. III

ÜLESTÕUSMISE TUNNISTAJAD

Harri Haamer

Aga ma annan teile teada, vennad, rõõmusõnumi, mis ma teile olen kuulutanud, mille te ka vastu olete võtnud, milles te ka seisate ja mille läbi te ka õndsaks saate, kui te seda nõnda peate, mis sõnaga mina olen teile rõõmusõnumit kuulutanud, olgu siis, et te olete ilmaasjata usklikuks saanud. Sest ma olen teile kõigepealt seda andnud, mis ma ka olen saanud, et Kristus on surnud meie pattude eest kirjade järgi; ja et ta on maetud ja et ta on üles tõusnud kolmandal päeval kirjade järgi; ja et ta on ilmunud Keevale, pärast kaheteistkümnenele. Pärast ilmus ta ühel hoobil enam kui viiesajale vennale, kelle seast suurem hulk veel siit saadik elus on, aga mõned on ka magama läinud. Pärast on ta ilmunud Jakobusele, pärast kõigile apostlitele. Aga kõikide järel on ta ka minule kui enneaegsele ilmutanud. Sest mina olen apostlite seast kõige vähem, kes ei ole kõlvuline, et mind apostliks hiiütaks, seepärast et ma Jumala kogudust olen taga kiusanud. (1 Kor 15, 1–9.)

Mis see tähendab, et inimesed endistel aegadel vähem teadsid. Ega nad sellepärast vähem kahelnud kui praeguse aja inimesed. Eriti siis, kui tegemist oli üleloomulikkude asjadega. Nõnda ka Ahhaia provintsi pealinnas Korintoses, kus apostel Paulus oli asutanud Kristuse koguduse. Olgu küll, et ka selle koguduse rajamine tugines ülestõusmise tõsiasjale, siiski ka seal oli neid, kes selles ometi kahtlesid ja küsisid, kuidas on niisugune asi võimalik.

Me ei tohi unustada, et kreeka filosoofia väga palju igavese elu küsimustega tegemist tegi ja materialistliku elukäsitluse poolehoidjad kõike seda, mis pole käegakatsutav, püüdsid suunata ebatõelisuse valda.

I Ülestõusmise püha jutlus, peetud 21. aprillil 1957. aastal Tarvatu kirikus. Keeleliselt veidi redigeeritud. *Toim.*

Ülestõusmise tunnistajad

Ja nõnda sattusid sääraseid kahtlused ka ristikogudusse, olgu- gi et sel ajal selle koguduse liige oli enda teadlikult tunnistanud Kristuse ülestõusmise väe osaliseks. Ent need kahtlejad oma targutustega sünnitasid mitmesuguseid segadusi ja kõigutasid nõrgete südamate usukindlust. Üsna nõrдинult peab apostel sellele kurvale tõsiasjale korintlaste tähelepanu juhtima, et nende hulgas on neid, kes lausa avalikult püüavad väita, et ei saagi olla surnute ülestõusmist.

Kui nüüd sääraseid väiteid õigustada, siis poleks ju ka Kristus üles äratatud ja elu, mis tema ülestõusmise väest välja kasvab, oleks tühine enesepettus.

Et nüüd säärase targutajate suud sulgeda, siis apostel on valmis neile esitama tõendeid, mis ülestõusmise tõsiasja vastuvaidlematult peaksid kinnitama ka neile, kes materialistlikkude targutajate mõjutusel on kaldunud Jumala väge kahandama ja Jumala au tühistama.

Ta esitab kolm lihtsat, aga veenvat tõendit, millele vastu vaielda võiks ainult siis, kui neid salata ehk neid petiseiks tunnistada. Aga seda püüda teha ajal, mil inimesed veel üsna tõsiselt uurisid prohvetite kirju ja mil elasid alles need, kes Õnnistegijaga isiklikult olid kokku puutunud, osutus üsna raskeks, ehk koguni mõttetuks.

Ja nõnda tollest ajastust pole meil teada ühtegi tõsiselt võetavat, fakte esitavat Kristuse ülestõusmise tõsiasja ümberlökkajat. Küll on aga neid, kes oma targutustega katsusid selle jumaliku ime tühiseks seletada. Nagu seda me ka tänapäev näeme uskmatusleerist.

Aga Paulus ründab sääraseid targutajaid tõsiasjadega, mida peab uskuma.

Esiteks: Jeesuse surm ja ülestõusmine seisab jumalikus maailmalunastuse plaanis.

See, kes oli uurinud prohvetlikke ennustusi Messia saatusest Vanas Seaduses, see pidi Jesaja 53. peatükist seda selgesti välja lugema, et prohvet sääl kedagi teist ei näe *Jumalast peksetud ja vaevatud* kui maailma Õnnistegijat. Ta räägib temast, kes *on äralõigatud elavate maa pealt*, aga samas ka sellest, kes *ahastuse ja kohtu alt on ära võetud ja kelle eluiga on ära arvamata*.

Ja kelle muu kui Iisraeli Lootuse kohta on Taavet oma kullatüki laulus ennustanud (Psalm 16): *Sina ei jäta mu hinge mitte hauda ega salli, et see, kes su meelest armas, peaks kõdunemist nägema.*

Ja nõnda esitab apostel Püha Kirja kui esimese vaikiva, ent siiski veenva tunnistaja, kes kinnitab seda, et Jeesuse elus kõik on toimunud ettenägelikkuse järele.

Jumala Püha Vaim on avanud apostli mõistuse nõnda kirja tundma õppima, et ta säält tegi oma päris selged järeldused. *Kristus on surnud meie pattude eest kirjade järgi.* See tähendab — täpselt nõnda, nagu see on temast Pühas Kirjas ennustatud, on täide läinud. Ja mitte üksi surnud, vaid ka *maetud ja üles tõusnud kolmandal päeval kirjade järgi.*

Ja kui keegi nüüd peaks väitma, et see siiski nõnda pole olnud, hakkab ta vastu Püha Kirja autoriteedile. Tema teeb ennast targemaks kui Jumala Püha Vaim ja tühistab prohvetite ennustuste jumalikku päritolu.

Muidugi säärane inimene, kes Püha Kirja kui Jumala tahete avaldust eitab, ei mõista ka nendele kohtadele, mis Jeesuse surmast ja ülestõusmisest kõnelevad, omistada mingit austavat tähelepanu.

Aga kes usub piibliraamatus kokkupuutuvat Jumala töotustega ja kes sellest otsib õnnistuse teed, usaldades seda kui Jumala Sõna, see ei saa ka nende paikade juures kahelda ega kaksipidi mõelda, kus Kiri kuulutab ette Jeesuse ohvrisurma maailma pattude lunastamiseks ja tema aulist ülestõusmist.

Teise tõendi esitab apostel. Need on Jeesuse arvukad sõbrad ja poolehoidjad, kellele ta ennast on ilmutanud pärast oma ülestõusmist.

Peetrusele on ta annud ülesande hoida tema karja. Maarjat on ta nimepidi nimetanud. Kleopas oma sõbraga vestlesid temaga teel Emmausse, kui ta nende südamed süütas. Toomas on isegi oma käega tema haavu puudutanud. Ta seisis ülestõusnuna nende keskel, kui nad hirmuga ennast peitsid lukkus uste taha, kartes, et juudid neile kurja teevad. Ja nad kõik võivad tunnistada seda, kuidas nad teda tema rahutervitusest ära tundsid. Ja enam kui viissada venda, kui nad olid ühispalvele kogunenud, said õnne osaliseks teda näha endi keskel.

Ülestõusmise tunnistajad

Ja see polnud nii ammu sündinud. Paljud neist elasid veel, kes sellest võisid tunnistust anda.

Aga need olid Jeesuse sõbrad; mõni kahtleja võis siiski veel arvata, et nende tunnistus pole sellepärast pädev, kuna nad ehk viirastust temast nägid, nagu paljud unes näevad seda armsat kuju, kelle peale nad väsimatult mõtleavad.

Muidugi on säärane kahtlus iseendast üsna lapsik, sest missugune inimene mõnd viirastust nähes oleks täidetud säärase vaimustuse tulega, nagu seda Jeesuse sõbrad läbi elasid, kui nad lukkus uste tagant välja tulid ja hakkasid kohkumatult tunnistama Jeesusest.

Jumal on Jeesuse surnuist üles äratanud, selle asja tunnistajad oleme meie kõik (Ap 2, 32), räägib Peetrus kõikide jüngerite nimel Suurel Nelipühi päeval imestunud rahvale.

Mitte jüngerite vaga soov ei kujutanud Jeesust ülestõusnud Õn-
niste-gijana oma vaimusilme ees, vaid Jumala tahe oli ta hauast välja toonud ja austanud teda sellega kui surma võimuse võitjat, kes Elu Issandaks pidi saama.

Ja nõnda oli tema ülestõusmine tõsiasi, ümberlükkamatu tõsiasi, mis julgustas Jeesuse jüngerid suure eluülesande läbiviimiseks — kuulutada Jumalariigi tulemist siia maailma.

Ratsionalismi aegsed usuteadlased katsusid möödunud sajandi keskpaiku veel kord sääraseid kahtlusi elustades ülestõusmise tõsiasi muuta nägemusis tekkinud elamuseks. Aga seegi katse nurjus, sest on veel üks tõend, mille ees vaikib ka kõige kangekaelsem imede eitaja.

Viimaks on ta ka minust kui ühest enneaegselt nähtud, kirjutab apostel. Ja kes ta siis oli, kui ülendatud Issand teda Damaskuse teel peatas, hüüdes talle: *Saul, Saul, miks sa mind vaenad?*

Ta oli siis Kristuse kiriku tagakiusaja. Ta oli selle liikumise kõige ägedam vastane.

Ja nüüd kohtub vaenlane ülestõusnud Jeesusega.

See oli tohutu mõju, mida avaldas süneedriumi agendile elamus Damaskuse teel.

Süiski Jeesus elab. Ta kõnetab mind. Ja minu silmad näevad tema au. See on nüüd selge mehele, kes Suure Kohtu korraldustega on teel Damaskuse kristlasi arreteerima.

Kes läkitas Pauluse korintlaste juurde? Kas ta tuli sinna oma tahtmist mööda?

Ei, see oli käsk ülestõusnud Jeesuselt. Tema oli talle ütelnud: *Mine, ma tahan sind kaugele paganate sekka läkitada.* (Ap 22, 21.) Ja ta täitis seda käsku.

Vaenlane, kuidas võis tema midagi selletaolist korda saata? Ta pidi veenduma selles, et Jeesus tõepoolest elab. Ja veel enam ta veendus ka selles, et tema sõprade tunnistus Õnnistegija ülestõusmisest sõna-sõnalt tõele vastab. Ja vaenlane, kelles süiski oli suur austus jumaliku tõe vastu, sai Kristuse tunnistajaks.

Kord noorte inimeste seltskonnas, kus oli mõnigi pilkaja, kes pani kinnitamata südameid kaksipidi mõtlema, astus üles usklik noormees ja tunnistas: "Jeesus on tõesti üles tõusnud ja elab igavesest ajast igavesti. Kõige selgema tõendi annab sellest minu elu. Olin Jumala teotaja ja elasin pattudes. Süiski kui Kristusega kokku puutusin, muutus minu elu sedamaid."

Kõik olid vait.

Milline tunnistus see oleks maailmale Kristuse ülestõusmise väest, sinu muudetud elu, ja milline vastuvaidlematu tõend sellest, et Jeesus elab, kui sina temaga elad.

Aamen.

SAATEKS

Harri Haamer oli mees, kes uskus ülestõusmise elu ja oli selles uss kindel ka siit lahkumise hetkel. Tean seda, sest olen ikka ja jälle kuulnud teda rõhutamas, et kui meil on usk ülestõusmise ellu, süiski on meil jõudu elada. Seda oli mõnel korral nii omapärane kuulata haua kaldal, kui omaksed vaatasid alla ja nutsid lohutamatu ja tema lausunud lohutuse sõnad oleksid nagu kõrvust mööda kalmistu liiva langenud. Ei ole kerge olla ka seal see, kes ei käi teiste ette antud programmi järele, ei nuta kummuli haua kaasa, vaid näitab kindla veendumusega neile teed, kuidas nemadki oma pilgu saaksid madalusest lahti kiskuda, üles tõsta

ja jõudu saada edasimeheks. Ei ole see juhuslik, et tema Kaug-Ida vangipõlve mälestuste raamatu pealkirjaks sai *Meie elu on taevas*. See värs vältendab kogu tema elu juhtmõtet.

Elu siin maa peal, mis kestis 81 aastat ja 1 kuu oli üks omapärasemaid. Sündinud on Harri Haamer Kuressaares 8. juulil 1906. aastal ja igavikku kutsuti ta Tarvastu koguduse õpetajana 8. augustil 1987. aastal Viljandi haiglas. Arst, kes oli natuke enne lahkumishetke tema voodi ääres, ütles, et mu isa oli jutustanud talle oma elust nii erksalt, et ta ei aimanud endal surijaga tegemist olevat. See äkiline lahkumine tuli suureks üllatuseks.

Kuid ta elas jõuliselt kogu elu. Ja kogu elu ta elas teiste jaoks. Tema rõõm oli teha head teistele. See tuli ilmsiks juba noorpõlves, kui temast sai Saaremaa skautluse juhtkuju. See iseloomustab teda üliõpilaspõlves Tartus ja tema vaimulikutoos Püha kihelkonnas, Tartu Pauluse kirikus, vangilaagrites ja Tarvastus, töös, mis kestis ordinatsioonist 6. oktoobril 1929 Tallinna Piiskoplikus Toomkirikus kuni igavikku minekuni, seega 2 kuud vähem kui 58 aastat. Kuid see tuli ilmsiks ka väikesena tunduvates asjades. Ta joonistas sageli oma kirjadesse pilte. Vanematele inimestele joonistas algusesse, aga lastele ka kirja sisse. Kui me Tartust pommitamiste eest 1944. aasta märtsis Viljandisse läksime ja mul oli suur lapsehirm Vene lennukipommide ees, mis ka meie maja peale võisid langeda, siis saatis ta mulle Tartust kirja, millesse oli joonistatud ka selline pilt, kus lennuk on pommi visanud, kuid Jumala käsi on asetunud selle pommi ja maja vahele. Ma mäletan, et see joonistus, mida nii sageli vaatasin, andis mulle jõudu ja peletas hirmu. Jumal oli andnud talle joonistamisande, nagu teistelegi selles perekonnas. Muidu ei oleks sealt kolme venna hulgast üles kasvanud üks päris kunstnik, noorem vend Erik. Ja siis, kui mu isa oli juba vana mees, sõrmed podagrast konksus, ja ikka joonistas kirjadesse pilte, mõtlesin ma, et miks ta nii palju vaeva näeb. Kuid ükskord, kui ta oli üht kirja kirjutamas ja just paberinurgale pildi valmis saanud, vaatas ta seda ja küsis äkki minu käest: "Mida sa arvad, kas ta ka rõõmustab, kui seda lillekest näeb?" Teistele rõõmu tehes tohtis ta ka ise rõõmu tunda.

Meenub tema jutustustest vangipõlve ajast, et keegi oli seal kaugel küsinud tema käest: "Mis on sinu elu eesmärk?" Ta oli vastanud: "Kedagi õnnelikuks teha." See ongi võti tema elu ja elutöö mõistmiseks. Ka raamatud, mis ta on noortele ja lastele kirjutanud ja mis ilmusid juba eelmise iseseisvuse ajal, kannavad seda pitsert: *Tema käsi*, *Sinule*, *Vanaema inglilaul*, *Pilk päikesesse*, *Jeesus kutsub*, viimased kolm autori illustatsioonidega. *Ester* on novell või noorsooromaan, mis ilmus Saksa ajal ja on illustreeritud tema kunstnikust venna poolt. Kuid välja-

andmist ootab veel terve rida lasteraamatuid, mis on kirjutatud lapselaste sünnipäevadeks ja kannavad iga lapse nime. Seni on ainsana ilmunud *Naatani lood*, kuid mitte autori illustatsioonidega. Ta palus Naatanilt luba kinkida illustreeritud eksemplar oma vennale, kui ta teda esimest korda pikkade lahus oldud aastate järel taas kohtas, ja lubas Naatanile uued pildid joonistada. Kahjuks jäi see tegemata ja piltidega eksemplar on ka Rootsist Eriku asjade hulgast üles leidmata. Teistel lastel on aga oma illustreeritud raamat olemas. Peale selle on tema kirjanduslik pärand väga ulatuslik. Ta on kirjutanud mitmeid kommentaare Vana ja Uue Testamendi raamatutele, palju kirju, mis sisuliselt on artiklid; sadu jutlusi on ka üles kirjutatud ning lindile salvestatud. Siin avaldatud jutlus on tal järjekorras 95.; see on peetud Tarvastu kirikus pärast vangipõlve, kui ta oli määratud Tarvastu koguduse õpetajaks.

Temast rääkida oleks väga palju. Kuid tahan veel eriti rõhutada tema kui isa eeskujuna. Ta armastas oma perekonda väga ja on olnud suureks innustajaks kõigile oma järeltulijatele. Oma vanematelt olen õppinud seda ürgset eestlasele omast perekonna väärtustamist, mis on olnud eesti ühiskonna olemuse ja allesjäämise aluseks. See on andnud mulle selguse, milline peaks olema eesti rahva tee, et ta võiks alles jääda ja olemas olla. Tugev saab olla see perekond, kes on omavahel armastuse sidemetega ühendatud ja kes samas teab, et ta on igal päeval ja kogu olemises sõltuv oma Jumalast. Austus igal hetkel lähedal oleva Jumala vastu ja igatsus Tema järele on pühitsenud eesti perekonnaelu. Ja Jumal on olnud nii nagu armastus perekonnas, armastus on olnud inimeste vahel, seda on teatud ja selle järgi on elatud, aga sellest ei räägitud ju palju. Eestlane on elanud, aga ta pole rääkinud, et ta nüüd elab. Ta on arvestanud Jumalaga, aga ei ole seda suurehäälselt kuulutanud ega eputanud sellega. Tõelised väärtused on olnud hinges ja neid on imetletud ning neist rõõmustatud. Kuid see sisemine rõõm, mis paistab välja ilma sõnadetagi ja teeb teisi õnnelikuks, ongi tõeline väärtus. Kui me sinna tagasi jõuame, siis jääme ellu.

Eenok Haamer

PIIRITLETUD KESKAEG

Tiit Aleksejev

Teatud mõttes sarnaneb mingi ajastu piiritlemine poliitilise piiri toimimisega. Kehtestatud piire on vallutused ja rahulepingud pidevalt paigast nihutanud, samas on inimesed püüdnud kangekaelselt mingi esmase "ajaloolise piiri" juurde naasta. Piisab, kui meenutada Eestis käibel oleva viiekroonise pangatähe reever-sit, millesse kodeeritud sõnumit eestlased välismaalastele kavala naeratusega lahti mõtestavad. Ajastute määratlemisega heitlev ajaloolane jõuab varem või hiljem küsimuseni, mis on kerkinud iga piiri ületanud inimese ette — mis teeb selle nähtamatu joone ületamise nii keeruliseks? Viisad, toll, templid jt formaalsused... ning seejärel kergendustundega segatud põnevus, kui jõutakse maastikule, mis ei erine oluliselt sellest paarsada meetrit tagapool olevast.

Iga piiri aluseks on piiritsoon. Piir ei koosne mitte ühest, vaid kahest paralleelselt paiknevast joonest. Lineaarpiir liigub mööda neutraalruumi, mis võib olenevalt sellele mõjuva jõu muutustest kergesti omandada nii pluss- kui ka miinusmärgi omadused. Ilmneb uus piiri kriteerium: elastsus, paindlikkus, mis teebki tegelikult võimalikuks esmapilgul jäiga ja fikseeritud joone olemasolu.

Mööda neutraalruumi liigub ka ajalugu. Selleks et teatud ajastut piiritleda, peame aktsepteerima selle väljakasvamist eelnevast epohhist. Toimunud muutus on aset leidnud perioodil, mil kehtib ühtaegu nii vana kui ka uus. Seega on mingi epohhi piiriks vastasmõju ja selle tulemusel toimunud nihe, mis muudab kahe paralleelse joone paigutust, aga mitte toimuva iseloomu. Viimase stabiilsus annab uurijale võimaluse mudeli loomiseks.

KESKAEG KUI *FRONTERA*

Keskaja tsivilisatsiooni raames poliitilist piiri ei eksisteerinud. Keskaja puhul ei tule rääkida mitte riigi-, vaid feodaalpiirist, mis vähemalt kõrgkeskajani selgelt kuningapiiri üle domineeris. Kaasaegse, mingi poliitilise või etnilise üksuse jõul põhineva ja teatud territooriumiga kindlalt fikseeritud riigipiiri sünniks võib pidada alles 15. sajandit, mil uut tüüpi monarhia Inglismaal, Prantsusmaal ja Hispaanias end paavstikuuria ja suurfeodaalide mõjust lahti rebis ning oma valdused ümber struktureeris. Sellele eelnenud sajandite piirimudelit võib tähistada keskaegse Hispaania ajaloost pärinev mõistega *frontera*, mis markeeris kristliku ja muhameedliku tsivilisatsiooni vahele jäävat piiritsooni. Seega polnud tegu mitte lineaarpiiri, vaid koostoimevõõndiga, s.o alaga, kus erinevad mõjutegurid ristusid ja ühte sulasid ning mille tulemusena toimis kõik võõndi piirkonda jääv kiirendatud tempos. *Frontera*'t võiks võrrelda pendliga, mis võngub pidevalt ühest positsioonist teise, nii et küsimus, millisesse neist ta täpselt kuulub, muutub sisuliselt mõttetuks.

Keskaegse Euroopa ajalugu perioodil 1000–1350 võib vaadelda kui omamoodi “piiri- või piirkogemust”, nii geograafilistes kui sotsiaalsetes kategooriates. Seda ajastut piiritleb kaks suurt demograafilist tagasilööki, ta on tekkond transformatsioonijastu lõpust kriisiajastu algusesse. Seda ajastut piiritleb kaks daatumit. 11. saj. alguseks oli Euroopa, paljuski tänu uute põllukultuuride kasutuselevõtmisele, üle saanud varasemate sajandite rahvaarvu langusest. Aastaarv 1350 aga tähistab Musta Surma peamist lainet. Demograafiliselt tõi viimane endaga drastilise tagasilöögi: Euroopa rahvaarv 1430. aastal moodustas 40–50% 1290. a elanikkonnast ning 13. saj. tase saavutati alles 16. saj. keskpaigaks (Richards 1994: 15).

Demograafiliste muutuste varjus toimus perioodi alul ja lõpul kaks olulist mentaalset nihet, mida väljendasid esiteks ristiusule toetava ühiskonnaidee kinnistumine inimeste teadvuses ja teiseks katku antud hoop kiriku autoriteedile, mis laienes niihästi kogu kristliku Euroopa senisele elukorraldusele kui ka inimeste väärtushinnangutele ja maailmapildile tervikuna. Mainitud nihked markeerivad esiteks ristiusu tõdedel põhineva maailma-

korralduseide kindlustumist ja teiseks selle purunemist või vähemalt olulist teisenemist, mis viis keskaja hääbumisele ja 16. saj. reformatsioonini.

MOBIILNE KESKAEG

Ekspansioon kui "piiridele püüdmine" on tingitud nähtusest, mida võib nimetada sotsiaalseks mobiilsuseks. Selle põhjuslikeks faktoriteks on nii ajastu realiteedid kui ka parajasti kehtiv ideoloogia. Aastail 1000–1350 kandis keskaegse ühiskonna mobiilsust ideoloogiliselt gregoriaanlik kirikureform. Ka reformatsiooni all (lad. k *reformatio*) ei tuleks mõista mitte üksiksündmust, vaid eelkõige sajandeid toimivat protsessi, mille eesmärgiks oli katoliku kiriku ja sellest tulenevalt terve ühiskonna "naasmine" algse ideaalkuju juurde. Selles tähenduses on *reformatio* tõlgen-datav eelkõige rekristianiseerimisena. Nimetatud protsess kujutas piltlikult tõusvat ja langevat sinusoidi, ning "tõelise", s.o 16. sajandi reformatsiooni all tuleks mõista pigem kriisiväljendust, mis varasema, nn sujuva reformatsiooni sisuliselt purustas.

Realiteetide seisukohalt võib mobiilsust alal hoidnud teguri-na esile tuua kehtivate pärandamisnormide tulemusena tekkinud "üleliigsete inimeste", näiteks ülikusuguvõsade nooremate poegade kihi olemasolu, mida allikates tähistakse sõnaga *iuvenes*. Enamik keskaja sotsiaalseid väärtusi oli seotud maavalduse ja selle omamisega. Samas eksisteeris ühiskonnas alati märkimisväärne grupp feodaale, kes olid maavaldusest ilma jäetud ning seda mõõga abil kompenseerida püüdsid. Enamasti oli selle taga lihtsalt soov endale seisusekohast äraelamist kindlustada. On selge, et too vitaalne ja agressiivne kontingent ohustas kristliku Euroopa elukorraldust. Püüd süsteemi sisemiselt stabiliseerida, mille üheks väljundiks oli näiteks nn jumalarahu kehtestamine, mis pidi teatud ajal teatud inimestele protektsiooni kindlustama, osutus väheefektiivseks. Märksa parema resultaadi andis agressiivsuse kanaliseerimine väljapoole. Õieti toimis see iseenesest, vee äravoolu printsiibil, millest tekkis maavalduseta võitlejate näol sotsiaalne baas nii Reconquistaks, William Vallutaja Inglismaa-invasiooniks kui ka ristisõdadeks (vt Cardini 1990: 78). Äravoolu intensiivsust näitab asjaolu, et ka kõige tagasihoidlikumate

hinnangute kohaselt läks ristsõdade ajastu aastatel 1095–1291 Euroopale maksma 4–5 miljonit inimest tollasest 50-miljonilisest rahvastikust (Braudel 1995: 309). On selge, et sellise ulatusega invasioon oli ammu ületanud feodaalseisuse piirid.

Sotsiaalselt kandepinnalt oli märksa laiemaks mobiilsust tootvaks teguriks marginaliseerumine. Iga suurem ühiskondlik kataklüsm tootis juurteta inimeste kihti, viies seda sotsiaalses hierarhias järjest allapoole. Teiste sõnadega: näiteks sõdade tulemuseks ei vähenenud mobiilne ja agressiivne marginaalide grupp, vaid hoopis suurenes, kusjuures ühel hetkel asusid feodaalide kõrvale ka kolmanda seisuse esindajad ja oma maatikilt kõrvale tõrjutud talupojad. Kõik see tagas keskaja ühiskonna tsentristruktuuridest väljapoole, s.o piiridele suunatud jõu järjepidevuse. Nii olid keskaegse ühiskonna sisepiiridel asunud inimesed sageli esimesed, kes selle välispiirideni jõudsid. Sel moel hoidis katkematust reformatsiooniideest ja “üleliigsete inimeste” kontingendist jõudu ammutav keskaja tsivilisatsioon koos piiritsooni, mis oli ühtaegu nii barjääriks kui kokkupuutevööndiks teiste tsivilisatsioonidega.

TSIRKUMVALLATSIIOON

Seega võib keskaega, ja mitte ainult keskaega, mobiilsuse suunatuse seisukohalt tõlgendada piirkogemusena. Naastes 5. sajandisse selgub, et piirideni jõudmine algas sisemise kaitsepiiri loomisest, analoogselt sõjalise kampaania planeerimisega, kus invasiooni teeb võimalikuks tagala kindlustamine. See ei tähenda, et vaadeldaval perioodil oleks areng kulgenud kitselt rünnakule, pigem toimisid mõlemad protsessid üheaegselt ja pidevalt. Kui lugeda keskaega alates 11. sajandist väljapoole suunatud piirkogemuse ehk ekspansioonijastuks ja mitte ainult militaarses tähenduses ning 5.–11. sajandit kindlustumisperioodiks, siis sobib mõlemat tähistama sõjanduse sfääri kuuluv mõiste “tsirkumvallatsioon” (ladinakeelsest sõnast *circumvallare*), mis tähistab kindluse piiraja poolt rajatud välist ringkaitset kallaletungide vastu tagalast. Tsirkumvallatsiooni klassikaliseks näiteks on Caesari taktika Vercingetorixi vastu 52 a eKr Alesia all. Saades kuulda lähenevatest ja arvulises ülekaalus olevatest gallialastest, oli roomlastel kaks võimalust: kas katkestada piiramine ja astuda

ründajaile vastu, jättes seljataguse kaitseta, või muutuda Alesia vallutamise järel piirajatest piiratavateks. Caesar valis kolmanda tee, lastes püstitada kaks kontsentrilist kindlustatud vööndit, millest üks ründas Alesiat ja teine kaitses gallialaste eest. Taktika osutus edukaks.

Sisuliselt arenes sama skeemi järgi ka varakeskaegne tsivilisatsioon. Imperaator Theodosiuse surm aastal 395, mis markeerib impeeriumi lõplikku kahestumist ida- ja lääneosaks, on ühtlasi ka märgiks impeeriumi kaitsepiiride lagunemise pöördumusest. *Pax Romana* purunemisest tekkinud entroopia tõi endaga aga piiramisreisukorra nii vallutatavatele kui ka vallutajatele. Danube—Reini liinilt Lääne-Rooma riigi aladele valgunud barbarid osutusid ka ise doominoefekti käigus liikumaläinud ja samasse regioonit tunginud hõimude löögi all olevaks. Pärast hunnide lüüasaamist Chalons-sur-Marne'i all 451, mis markeerib uue tsentri sünni Gallias ja millele järgnes ajutine kindlustumisperiood, selgus Frangi riigi näite varal, et "uue", s.o end Rooma impeeriumi mantlipärijaks pidava suurriigi piiride püsivuse huvides on pidev ekspansioon ainuõige taktika, mida nii Merovingid kui ka Karolingid oskuslikult rakendasid. Esimese dünastia valitsemise ajal taaskehtestati Reini kaitsevöönd, mille Karl Suur hiljem tänapäeva Ungari aladel asunud avaaride valdusteni nihutas. Selleks et Franki riiki sisemiselt koos hoida, et vältida relvakandjate rahulolematust valitsejaga, mis kerkis esile kohe, kui viimane oma alamate maaomandiga seotud ambitsioone rahuldada ei suutnud, tuli rünnata. Sotsiaalsete sisepiiride püsivuse huvides oli impeeriumi välispiiri laiendamine hädavajalik. Välispiiri elastsus, pendli võnkumine mööda neutraalruumi, kindlustas mõlema piiri püsimise. Ekspansiooni nõrgenemine tõi kaasa Frangi riigi lagunemise ja uute piiritsoonide tekke, see aga ei muutnud nende protsesside kulgu, mis ühe või teise valduse püsivust garanteerima pidid. Esiplaanile tõuseb rünnak kui kaitse lahutamatu osa, seda nii sees- kui väljaspool teatud tüüpi sootsiumi.

March Blochi sõnade kohaselt on ründav barbaarsus tugevam kaitsele asunud tsivilisatsioonist. Seda mõtet laiendades võib väita, et ründavast barbaarsusest saab edukuse, s.o kindlustumise ja sellest tuleneva urbaniseerumise tagajärjel alati kaitsele asunud tsivilisatsioon, mille püsimine sõltub ühiskonna agressiivsema

osa organiseerimisest, selle suunamisest väljapoole. Selleks et ühiskonda stabiilsena hoida, on vaja teataval hulgal mobiilsust. Ristiusu vastu võtnud hõimudel jätkus tühteaegu mobiilsust nii normannide, araablaste ja ungarlaste invasiooni tagasitõrjumiseks kui ka katoliikluse piiride laiendamiseks. Viimase seisukohalt tähendas tsirkumvallatsioon pidevat misjonitegevust sisestruktuurides, võitlust paganlike mentaalsuste inertsusel, mis ei piirdunud kaugeltki mingi piirkonna ristiusustamisega, ja samas ideoloogilist kaitset väljastpoolt pealetungiva paganluse vastu. Kõige selle tulemuseks oli *Communitas Christi*, feodaaltsivilisatsioon, mille ideoloogia aluseks oli ristiusu õpetus ja mida hoidsid koos maaomandil põhinevad alluvussuhted. Sel moel loodud kollektiivne ringkaitse oli psühholoogiliselt ette valmistatud nii kaitseks kui ekspansiooniks.

PIIRIKONTSEPTSIOONID

Võttes ajalisteks koordinaatideks keskaja tsivilisatsiooni apogee, s.o 13. sajandi, võib eristada rohkearvulisi piiritüüpe ja piirikontseptsioone. Osa neist on ruumiliselt ja isegi territoriaalselt kergesti määratletavad ning seega ajalooteaduse seisukohalt "reaalselt eksisteerivad". Suundudes sündmuste järgnevuse ajaloo taga olevasse mentaalsuste sfääri, muutub väline fikseerimine, näiteks religioossete või antropoloogiliste piiride puhul, üha probleematisemaks.

Samas on midagi ühist nii territoriaalsete, religioossete kui antropoloogiliste piiride puhul ja see teebki võimalikuks mude-li loomise, liikudes teljel "reaalne—imaginaarne". Selleks on ühine toimimisprintsip, tsirkumvallatsioon, simultaanselt toimiv kaitse- ja ründepiir, võõnd, mis jagas ümbritseva kaheks: sise- ja välismaailmaks, kaitstavaks ja selleks, mille eest end kaitsta sooviti.

"Reaalsed" piirid

Alustades liikumist tänapäeva poliitilise piiri kujutelmale enim vastavast, s.o regioone lahutava lineaarpiiri tüübist, võib esile tuua kuningriike eristava demarkatsiooniliini. Tüüpiline näide

oleks piiritsoon Inglismaa ja Šotimaa vahel. Mainitud liin oli formeerunud sõjaliste konfliktide käigus, see on väliselt kergesti rekonstrueeritav, veel enam, 13. saj. demarkatsioonijoon langeb üldjuhul kokku tänapäeva Suurbritannia "sisepiiriga" Inglismaa ja Šotimaa vahel. Seega piir, mis eksisteeris reaalselt ja mis pidi olema kindlaks "tõkkeks", mis isoleerib barbaarset Šotimaad Inglismaast. Kõik see ei takistanud aga 13. saj. Šotimaa ülikutel Inglismaal maavaldusi omamast ja vastupidi (Barrow 1994: 13). Seega oli ka kõige jäigem piiritüüp "punktide summa, mis kuulub ühtaegu nii sise- kui ka välisruumi" (Lotman 1992c: 2023). Piirivööndis kehtisid omad reeglid ja hoolimata Inglismaa tugevast kuningavõimust (seda vähemalt ülejäänud Euroopa foonil) oli kohalikul feodaalil seal kuningast suurem sõnaõigus.

Järgnevat astet võiks tähistada pidevalt nihkuv, s.o elastse koostoime vööndi kontseptsioonile vastav piiritsoon tänapäeva Hispaania territooriumil, eelkõige tänapäeva Andaluusia aladel, mis kristlikku ja muhameedlikku tsivilisatsiooni ühtaegu ühendas ja lahutas, kujutades endast seega poliitilis-religioosset sulamit. Seega oli tegu niihästi ideoloogilise ja religioosse kui poliitilise piiriga. Tekkinud sulamit sümboliseerib Reconquista-idee, mis oli mõjutatud nii frangi vallutusest, ristisõdade ideoloogiast kui ka St. Augustinuse Püha Sõja kontseptsioonist.

Võrreldes Inglismaa ja Šotimaa vahelise piiriga oli see vöönd märksa mobiilsem, iga sõjakäik ja sellega kaasnev asustuselaine, hispaania k *re población*, nihutas seda kas kristlaste või muhameedlaste kasuks. Sealjuures ei olnud oluline mitte niivõrd viljaka maa hõivamine, vaid *frontera* kui kaitse- ja ründeinstitutsiooni tugevdamine, eriti pärast Toledo vallutamist Kastilia kuninga Alfonso VI vägede poolt 1085. aastal. *Frontera* inimasustus pidi olema võimeline pidevaks sõjategevuseks, nii kaitseks kui ka pealetungiks, ja üldjoontes jaguneski see kaheks: *caballeros* — ratsanikud, s.o need, kel oli võimalik endale rüütli varustust hankida, ning *milites* või *peones* — jalamehed, kelle hulka kuulusid ka relvastatud talupojad. Pideva mobiilsuse taga ei olnud aga pelgalt sõjalised kokkupuutepunktid, see tõi endaga ka kultuurilise vastasmõju ning kahe erineva maailma kokkupuutes tähistaski piirivöönd eelkõige dialoogi. Kõige selle tulemusena oli ka vastasmõju, mille resultaatid on hispaania kultuuris selgesti tunda, intensiivsem

kui esimese näite puhul. *Frontera* läbi sajandite ulatuv tähendus Pürenee poolsaare kultuurimaastikul on jäädvustatud Andaluusia kohanimesedes: Jimena de Frontera, Jerez de la Frontera, Arcos de la Frontera jne.

Imaginaarsed piirid

Lähtudes Chartres'i koolkonnast alguse saanud makro- ja mikro-kosmose ühtsuse kontseptsioonist, käsitati ka inimest pidevas liikumises olevana piirivööndina (vt Verbeke 1976: 204). Aquino Thomase õpetuse kohaselt saavad inimeses kokku kaks reaalsust, üks neist on spirituaalne ja teine maine ning ihulik. Inimese või inimeseks olemise unikaalsus peitub just tema ühendavas rollis, mis seob loova alge looduga. Kuna ainult inimeses on ühendunud orgaaniline, anorgaaniline ja hingelis-mõistuslik tasand, ei ole ta täielikult ei surelik ega surematu ning tema valitus seisneb liikumisvõimes — inimese ihu kuulub täielikult alamasse sfääri, samas on ta hing “kahepaikne” s.t ta võib end kohandada nii maisega, mis tähendab hierarhias allapoole langemist, kui ka jumalikuga, mis tähistab tõusu. Asudes aja ning *aevumi* piirimail, on inimesele antud võimalus rebida end lahti määratlustest “kus” ja “millal”. Selle kõige tulemusena võib ta liikuda mööda vertikaalset neutraalruumi kas üles- või allapoole ning iga tema eetiline otsus nihutab piiri kas igavikulise poole või sellest eemale. Seos tsirkumvallatsiooniga ilmneb Püha Augustinuse õpetusest, milleta ei saanud läbi ka Aquino Thomase “inimesekäsitlus” ja mille kohaselt on inimesesse kätketud piir eelkõige rindejoon — inimene on Jumala ja saatana vahelise heitluse lahinguväljaks.

See kõik viib otseselt teispoosuspiiriga seotud kontseptsioonide juurde, sest inimese tegelik paiknemine väärtusteskaalal fikseeris lõplikult alles pärast tema surma. Hilisemate sajandite sõnastuses võiks seda nimetada Swedenborgi postulaadiks: Jumal asetab igaihe paika, mis on määratud tema eelneva eluga. Samas ei olnud maisest elust lahkumine teispoosuspiiri ületamiseks hädavajalik eeltingimus, piiri võis ületada ka tänapäeva teelise kombel, kes on orientatsiooni kaotanud, hea õnne peale ühes suunas edasi läinud ja avastab üllatusega, et on sattunud teise riigi territooriumile. Keskajast pärinevate tekstide kohaselt

kehtis analoogne "piiririkkumine" ka teispoolsusesse, s.o põrgusse, paradiisi või purgatooriumi jõudmise puhul. Seda fenomeni on võimalik seletada Juri Lotmani kirjeldatud vertikaal- ja horisontaaltasapinnalisele kultuurimudelile toetudes (vt Lotman 1992b: 402). Maine ilm, mida tähistab vastavalt horisontaalne pind, ja teispoolsus, tähistatuna vertikaalse jaotusega, olid keskaja inimese jaoks teineteisest lahutatavad. Moodustub tervik, mida ühendavad teatud kokkupuutepunktid, s.o alad, kus maine taevasega eriti tihedalt kokku puutus. Enamasti olid nendeks punktideks mõne ristiusu doktriini jaoks olulise isiku surmaga seotud kohad, tavaliselt kas martüüriumi- või matusepaik. Koha sakraalsusastme üheks väljenduseks oli sinna suunatud palverännakute populaarsus. Tähtsaimaks "kokkupuutealaks" oli keskaegses kartograafias oikumeeni keskpunkti tähistav Jeruusalemm (seega telg *par excellence*), linn, mille kirjeldustes olid ühte sulanud Johannese Ilmutusraamatu Taevane Jeruusalemm ning Pühal Maal tegelikult eestleitav. Liikudes mööda horisontaalpinda, näiteks Bolognast Santiago de Compostellasse, võidi sattuda kokkupuutepunktile või -teljele, mille tulemusena leidis keskaegne autor end vertikaalpinnalt, s.o teispoolsusest.

Tegemist näib olevat küllaltki iidse ja universaalse kujutelma-ga, juba 6. saj. bütsantsi ajaloolane Caesarea Procopius kirjeldab nn hinge ülevedajaid, tänapäeva Bretagne'i territooriumil elavaid frankide alamaid, kes on aeg-ajalt sunnitud surnuid paadiga mandrilt Britanniasse toimetama, kus lahkunud endale viimse puhkepaiga leidsid (Procopius 1954: 8, 20). Nii segunesid keskaegses maailmavaates teispoolsuspiirid lahutatult geograafilistega.

Viimne piir

Seda teemat edasi arendades tekib piirikontseptsioonide puhul seos ruumiliste piiride ja maailma lõpu vahele, teiste sõnadega, piiridele jõudmine toimub hetkel, mil ka aeg täis saab. Keskaegse piiri-idee eshatoloogiline iseloom ilmneb näiteks Reconquista ajaloost. Kampanias ristimärgi all osalejate seas oli üldlevinud uskumus, mille kohaselt Antikristus ilmutab end Sevillass, ning et sellele järgneb kristliku messiaskuninga, "viimse maailmavalitseja" vägede maabumine Cadizi all. Seejärel toimub otsustav

lahing, mille tulemusena vabastatakse esmalt Granada ja seejärel terve Pürenee poolsaar. Järgnevalt vabastab messiaskuningas Jeruusalemma ja vallutab kogu maailma. Hetkel, mil sellega lõpule jõutakse, saabki maailma aeg täis. Kogu kontseptsioon on tihedalt põimunud Johannese Ilmutusraamatus kuulutatuga, ning Reconquista lõpp, piiridele jõudmine, tähistab ühtlasi maailma lõpu algust (MacKay 1994: 241).

Ristiusu mõjusfääri kuuluvate maade ajaloos on teatud kriitilise piiri ületanud konflikti ideoloogial kalduvus messianistlikuks muutuda. Ühe näitena võiks tuua Venemaa 1918–1920 kodusõja mentaalsused, kus laulud innustasid punaväelasi “viimse võitluse teele” ning iga hetk algav maailmarevolutsioon pidi töölisklassi võimu ülemaailmseks muutma. Enamlaste “viimse võitluse” idee lahterdas inimesed üsnagi ristiusu Viimsepäevakohtu kontseptsiooni sarnaselt “omadeks” ja “võõrasteks”. Teine kategooria, kodusõjas niisiis ekspluataatorid ja nende kaasajooksikud, kuulus halastamatule hävitamisele. Uues maailmas ei olnud nende jaoks kohta ette nähtud, jaotus oli lõplik ja sarnaselt Viimsepäevakohtu ideedele oli võimalus, et edasised jaotused kuulutavad võrdselt valituks nii “õiged” kui “valed”, juba eos välistatud. Viimsepäevakohtu idee tõlgendamise kategoorilises keskajal oli paljuski tingitud pidevaks sõjaseisukorraks muutunud konfliktist, tsirkumvallatsioonist. Siinkohal võib tõmmata paralleeli “rahvusvahelise imperialismi piiramisrõngas” oleva noore Nõukogude vabariigiga. Konflikt, mis oli Venemaa jaoks seoses massiliste inimkaotustega I maailmasõjas ilmselt juba aastaks 1915 kriitilise piiri ületanud, tõi endaga naasmise “iidsete väärtuste” juurde. Seetõttu olid hilisemad bolševistlikud võitlusideed tugevasti mõjustatud semiitliku traditsiooni kaudu ristiusku kandunud “messias — viimne heitlus — uus maailm”-ideest. Jääb mulje, et tegemist ei olegi niivõrd ühe hilisantiikse kujutelma elujõulisusega kui universaalse ideega, mille esilekerkimine on seotud konflikti kestvuse ja sellega, kui sügavaid mentaalseid kihte viimane mõjutab.

Ida ja lääs

13. saj. mõtleja Hugo de St. Victori sülest pärineb 4. sajandil elanud Severianuse õpetusele toetuv idee, mille kohaselt on maailma ajalugu samastatav idast läände liikumisega. Maailmariikide tsentrid nihkuvad aeglaselt lääne poole — Egiptuse varjutab Assüüria, seejärel Kreeka, mille allutab Aleksander Suure impeerium, kust maailmavõim siirdub Rooma, mille piiridest läänes asuvad keskaegsete valitsejate valdused. Tsivilisatsioon, mis liigub lääne poole, nihkub ühtlasi ka oma surma poole. Kusagil läänes asub viimne piir ja selle, geograafiliselt määratletava raja ületamine võrdub tsivilisatsiooni jaoks teispoolsuspiiri ületamisega (siinkohal tuleks märkida, et ka eespool mainitud Caesarea Procopiuse kohaselt soovisid hinged leida endale viimset puhkepaika kristliku maailma ühes läänepoolsemas paigas, s.o Britannias). Nende, nii mikro- kui ka makrostruktuurides ida-lääne teljele asetunud ideede kohaselt oli maailm oma elujõu ammendanud, ta oli jõudnud “lääne äärel” ning maailma lõpp, s.o Kristuse teine tulek, oli iga hetk kätte jõudmas.

Seda mõtteviisi on huvitav võrrelda tänapäeva sotsiaalmajanduslike teooriatega, mille kohaselt on Euroopa poliitilise domineerimise eppohh lõpule jõudnud, Ameerika Ühendriikide siseimine ühtsus on rassivastuoludest ohustatud, seoses “infoajastu” saabumisega asub inimkonna tulevik Kagu-Aasias, politoloogid hoiatavad Hiina võimsuse plahvatusliku tõusu eest jne. Kui kombineerime neid kujutelmi ikka veel päevakorras oleva tuumakatastroofi ohuga, mis on maailma lõpu kaasaegseks versiooniks, siis selgub, et lääneühiskond on endiselt ühe ja sama universaalse hirmu kütkeis. Lääs — surm; ida — pääsemine...

INIMENE, KESKKOND JA TEKST

Juri Lotmani teooria kohaselt kannab kultuuri struktuuralse opsitsiooni tulemusena tekkinud dünaamika (Lotman 1992a: 92–93). Sellest kontseptsioonist lähtudes võib väita, et keskaja nagu ka iga teise ajastu piirikontseptsioonid põhinevad inimese, keskkonna ja teksti koostoimel, nendega seotud kategooriapaaride vastasmõjul.

Piir oleks seega inimese vastasmõju keskkonna (looduse), tekstide ja teiste inimestega.

Kerkivad esile kategooriad, mille kaudu saab avada kõiki eelkirjeldatud piirikontseptsioone:

- a) inimene ja tekst, mille mõju ei olnud kaugeltki piiratud ainult "kirjatundja" versus "kirjaoskamatu" sfääriga;
- b) inimene ja inimene ehk "omad" versus "võõrad", mis toimus keskajal "katoliiklased" versus "kõik ülejäänud" kujul.
- c) inimene ja keskkond ehk "kultuurmaa" versus "tühermaa", mis seadis paika ühtaegu nii linna ja maa kui kultuuri ja kaose vahekorra.

Inimene ja tekst

Õieti põhineb kogu keskaja kirjakultuur ühelainsal tekstil, Pühakirjal. Keskaegne suuline traditsioon on medievistikas suuremalt jaolt seniajani *terra incognita*, samas ilmneb selgesti, et Pühakiri on ka seda valdkonda mõjutanud, iseasi kuidas mõjutajad ja mõjutatavad Vanas ja Uues Testamendis kajastuvat sõnumit on tõlgendanud (antud valdkonnas tuleb pöördeliseks lugeda Bologna koolkonna mikroajaloolaste uuringuid, vt näiteks Bertolotti 1991: 50–54). Seega levis Pühakiri võrdselt nii oraalses kui ka literaarses sfääris. Viimase seisukohalt oli Pühakiri eelkõige tekst, mis lihvis järgnevaid tekste, veel enam, taastootis iseend, kuna tekste, mis on loodud ühe algteksti baasil, kasutades seaduspärast metoodikat ja kindlaid reegleid, on võimalik vaadelda ühe ja sama tekstina (vt Bloom 1973: 141). Seega reglementeerib universaalne tekst järgnevaid.

Mõistagi ei piirdunud tekstoloogiline mõju ainuüksi puhtreligioosse valdkonnaga. Näitena Pühakirja tungimisest inimeste igapäevaelu argisema kihini võiks tuua Skandinaavia keskaegse tavaõiguse kodifikatsioonid. Nendes seadustekstides on rõhutatud nende põhinemist nn vanatestamentlikul õigusel, mille väliseks tähiseks on käsuõpetus. Moosesele Siinai mäel üle antud kümme käsku seoti normidega, mis olid reglementeerinud inimeste elu juba enne ristiusustamist. See avaldub selgelt 14. sajandist pärineva Upplandi kirikuõiguse eessõnas, kus on selgelt

öeldud, et kõik maised normid põhinevad otseselt taevastel seadustel: “[---] Jumal ise lõi esimese õiguse ja saatis selle oma rahvale Mooseseaga, esimese seaduseandjaga rahva ees.” (CIU: Pr1: 6.) Sellesama sajandiga dateeritud Helsinglandi kirikuõiguses on öeldud, et “õigusele rajab inimene maa” ning et “Jumal kosutas meid elamiseks õigusega, et me elaksime selle õigusega nagu need, kes end taevariigis kosutavad, nagu ustavate kristlik kogodus” (CIH: Pr1: 2). Nagu näha, tekib omapärane kontinuiteet: Jumal — Mooses — Iisrael — Svea — ja Götamaa elanikud, kes on tühtlasi ka “tõelised kristlased”. Taevane õigus kandub Jumalalt valituile ja kuna juudid lunastajat ära ei tundnud, on nende kohale asunud kristlased, isegi *Imperium Christi* perifeerias — Põhjalas.

Paganlike õigusnormide kodifitseerimisel kristlaste poolt püüti ususidemeid samastada tavaõigussidemetega, mis olid etendanud eelkristlikus Põhjalas traditsiooniliselt olulist rolli ja mille puhul oli paganlik religioon selgelt sekundaarne (Ljungberg 1938: 37). Antud kontekstis võib seadustes peegelduvat kristliku ja paganliku maailma vastasseisu, kahe kultuuri kokkupuutepinda, võrrelda märksa “reaalsema” *frontera*’ga Granadas. Piirivööndile iseloomulik dialoog on aga äratuntav isegi niivõrd formaliseeritud tekstides, nagu seda on seadused. Dialoogi väljundiks on kompromiss, antud näite varal kompromiss kristluse ja paganluse vahel, analoogselt kaasaegse riigipiiriga, mis on kompromiss ideaali ja reaalsuse, rahvusvahelise õiguse ja jõupoliitika vahel.

Just seadus, ja eelkõige Pühakirjal põhinev seadus, oli see, mis tõmbas olulise joone kristlaste ja mittekristlaste vahele (vt eelkõige Lotman 1992b: 386). Kristlased mõtestasid oma eksistentsi sõna otseses mõttes “nii nagu Jumal juhatas”, s.o vastavalt jumalikule korrapärale. Tegemist oli printsiibiga, mis takistas maailma kaosesse tagasi langemast ja moodustas sellega ringkaitse laiemas tähenduses. Nii paganlikud seadused kui ka täielik seadusetus olid *Communitas Christi* jaoks võrdsustatud kaosega, mis tähendas eelkõige seda, et kõik kristlike seaduste mõjuulatusest väljapoole jääv on kas vaenulik või sellest nii totaalset erinev, et välistas igasuguse kontakti juba eos.

Rääkides teksti ja inimeste vastasmõjust keskajal, mil 90% elanikkonnast oli kirjaoskamatu, võib taas ühe rajajoonena väl-

ja tuua 13. sajandi, mil seoses religioossuse järjekordse tõusuga kerkisid esile uued ristiusu ja kristliku ühiskonna reformimisega tegelevad liikumised. Kogu seda religioosset laineharja on võimalik jagada kaheks: esiteks liikumised, mis tunnistasid katoliku kiriku juhtivat osa ja mille reformiihalus ei olnud kiriku jaoks liiga radikaalne ning mille õpetus vormus katoliku kiriku poolt heakskiidetud kerjsumungaordude põhikirjaks. Teisele poole jäid liikumised, mis eitasid katoliku kirikut kui institutsiooni või rõhutasid selle korrumppeerumist ja mille ideede järgijad kuulutati ketseriteks. Piir ketserluse ja pühaduse vahel oli küllalt habras, nagu see ilmneb näiteks Püha Franciscuse ja Petrus Valdese näite varal. Enamasti sai määravaks kiriku tolerantsus, s.o katkematu reformatsiooniidee aktsepteerimine, valmisolek spontaanselt esilekerkinud religioosust katoliikluse kanalisse suunata. Seda sai teha aga ainult sedavõrd, kui see ei ohustanud ühiskondliku ringkaitse tugevust. Tulevaste kerjsumungaordude õpetuse aktsepteerimine tähendas olulist muutust läänekristluse ajaloos. Teist analoogset radikaalsusepuhangut ei oleks senine tsirkumvallatsioon suutnud välja kanda, ja kui see radikaalsus 15. saj. lõpul toimima hakkas, tuli katoliku kiriku ideoloogiline monopol talle ohvriks tuua.

Inimene ja inimene: "omad" ja "võõrad"

Kerjsumungaordude poolt rahvakultuuri vahendatud jumalasõna vastuvõtmine määras ära ka kristliku ühiskonna sisepiirid. Pidevast sõjaseisukorrast tulenes psühholoogiline valmisolek nii kaitseks kui rünnakuks. Seepärast kuulubki keskaja religioossuse juurde teatav sõjakus. Surve varakeskaegse tsivilisatsiooni välispiiridele tugevdas pingeid ristiusu tõdede järgimisele orienteeritud sootsiumis. Viimasest oli tingitud keskaja mentaalsustele omane selgepiiriline vaenlase stereotüüp. Negatiivne stereotüüp tekkis sellest, mis oli erinev, ja erinev oli keskaja sotsiokultuuri kontekstis eelkõige see, mis ähvardas korda ja stabiilsust, s.o kollektiivset ringkaitset. Seega loodi sisemise konsolideerumise huvides vaenlase kuju, aga mitte ainult välisohu mõttes, mida tähistati mõistega "uskmatud", ladina *infidels*. Vaenlase otsimist alustati sisestruktuuridest, ühiskonnast endast.

Katoliku kiriku universaalsus seisnes eelkõige selles, et ta oli ühtaegu nii religiooniks kui ka ideoloogiaks. Igasugune kriisi läbiteinud ideoloogia vajab aga enda püsimiseks sisemist antipoodi. Võib teha järelduse, et kunstliku kaose loomine on tõelisest kaosest või kriisist paratamatult tulenev ahelreaktsioon ja see ei ole ainult keskajale omane joon. Keskaja puhul võimendas ahelreaktsiooni asjaolu, et ajaliselt kestvuselt on 4.–8. saj. tagasilöökk ilmselt pikim läänetsivilisatsiooni ajaloos. Kaose tingimustes sai korrapära kui jumalik printsiip erilise tähenduse, ning nii joonistus eriti selge piir positiivse ja negatiivse stereotüübi vahel.

Igat tüüpi ühiskonnas on inimgrupe, kelle tegutsemisvabadust peetakse tervikule kahjulikuks. Sellele lisanduvad inimesed, kes olid ühiskonnale bioloogiliselt ohtlikud, seda eelkõige nakkushaiguste kandjatena. Tavaliseks abinõuks, et ohtu vähendada, on ohuallika isoleerimine. Ka keskajal oli teatud inimgruppide eraldamine “omad” — “võõrad” ideoloogia alusel puhtbioloogiliselt hädavajalik. Kunstliku kaose loomise ühes faasis tõmmatakse aga otsene paralleel bioloogilise ohu ja ringkaietset nõrgendava ideoloogia vahele ja nii samastatakse ketserlus nakkusohu seisukohalt sõna otseses mõttes pidalitõvega, nii nagu keskaegses meditsiinis leprat süüfilisega samastati (Moore 1974: 11). Ilmekaks näiteks “võõraste” eristamise kohta kristlikust ühiskonnast on III ja IV Lateraani kirikukogu otsused 1179. ja 1215. aastast. Järgmises faasis hakkab sisevaenlase, s.o negatiivse stereotüübi osas, toimima nn marginaalne tsükkel: erinevatel sajanditel ühiskonna välispiiridel asunud erinevatele “võõrastele” inimgruppidele (juudid, ketserid, nõiad) pannakse süüks ühtesid ja samu, oma olemuselt küllaltki stereotüüpseid patte: nakkushaiguste teadliku levitamist, seksuaalseid liialdusi, ristiusku solvavaid öiseid rituaale, laste ohverdamist, kannibalismi jne (vt Ginzburg 1993: 76). “Võõraid” loeti saatana mõju all olevaks ja nii tõi vaenlase pidev kohalolek kaasa teravdatud dualismi.

Mõnes mõttes võib keskaegset maailmavaadet võrrelda malemänguga, kus valge tähistab jumalikku ja must saatana sfääri, mänguväli on jaotunud selgelt piiritletud mustadeks ja valgeteks ruutudeks, alates maailma loomisest algab liikumine valgelt väljalt mustale, kusjuures valged alustavad ja võidavad — ajalugu järgib jumalikku kulgu ja ettemääratust. Need, kes ristiusu

õpetust omaks ei soovinud võtta, kes seda katoliku kirikuga sobimatul viisil tõlgendasid, kelle elukutse või eluviis doktriiniga liiga teravasse vastuollu läks, kuulusid musta ruutu, mis tähendas seda, et nende vastu hakkas automaatselt toimima sotsiaalne surve, mis sellised inimesed keskaegse sootsiumi piirstruktuuridesse, s.o äärealadele surus. Keskaegsesse ühiskonda said kuuluda ainult kristlased ja nagu eespoolmainitust selgus, lähenes näiteks ketseri staatus ohtlikult lindpüri omale. Mõiste "äärealad" on võrdsest kasutatav nii sotsiaalse hierarhia puhul kui ka puhtgeograafilises tähenduses. Sotsiaalselt tõrjutud inimesed tõmbusid piirkonda-desse, kus neile vaenuliku ühiskonna mõju oli minimaalne.

INIMENE JA KESKKOND

"Maa" ja "linn"

Niisiis oli keskaja sotsiokultuuris tähtsal kohal pühakirjast autoriteeditoetust leidnud "omade" ja "võõraste" vastasseis. Tegemist on kultuuri seisukohalt ühe olulisema opositsiooniga ja järgnevalt tuleks määratleda selle asukoht keskaegsel maastikul laiemalt. Üldises plaanis on esimeseks keskkonnaga seostuvaks jaotuseks maa—linn. Keskaja kontekstis kaotas antiikaegne linna ja maa vastandumine (*urbs versus rus*) kehtivuse, ehkki geograafiline järjepidevus võis asustatud punkti osas püsima jääda (Le Goff 1992: 169). Keskaegne linn oma uut tüüpi majanduse, ühiskonna ja sümbolitega oli antiikajaga võrreldes hoopis teine fenomen. Pealegi oli keskaja ühiskond eelkõige agraarühiskond, s.t elanikkonna valdav enamus tegeles otseselt põlluharimisega, mis tähendab, et linn ei olnud maast oluliselt kaugenenud ning et linn ning linnakultuur said eksisteerida ainult tänu maa ja maaharijate toetusele — nii materiaalsete kui ka inimressursside tähenduses (vt Le Goff 1991: 293). Seega pidi piirivõond kulgema kusagilt mujalt.

Selle konstateerimisest hoolimata ei ole linnakategooria ületähtsustamisest sugugi kerge vabaneda. Teatud mõttes väljendab seda ka üks keskaja levinumaid periodiseeringuid, mida seostatakse saksa humanist Cristopher Kelleri (Cellariuse) nimega. Selle järgi loetakse epohhi alguseks üht Rooma paljudest rüüstamistest

476. a koos sellega kaasnenud keisrivõimu sümbolite läkitamisega Roomast Konstantinoopolisse. Võim kandub ühest linnast teise ning antiiktsivilisatsiooni lõpp samastatakse Rooma linna "langusega", mis on juba iseenesest vaieldav. Populaarsuselt võrdse keskaja lõppdaatumina tuuakse esile Konstantinoopoli langemine 1453. Seega võiks ühe etapina vaadelda aega linna rajamisest kuni selle "languseni" ning seejärel järgmisena aega linna püsimisest kuni selle vallutamiseni Ottomani türklaste poolt. Kuna mõisteid "linn" ja "tsivilisatsioon" peetakse lahutamatuks, hakkab üks neist paratamatult teise üle domineerima.

"Maa" ja "seadus"

Keskaja kultuuris oli ilmselt märksa olulisem see piir, mis jooksis kultuurmaa ja kõnnumaa vahel. "Kultuurmaad" tuleks siinkohal laiemalt tõlgendada, s.o pigem ristiusu ja kristlikku vormi valatud seaduste mõjuulatuse kui ühe või teise piirkonna mullatüübi viljakuse seisukohalt. See ei tähenda ühe välistamist teise arvel. Agraarühiskonna tingimustes moodustus teatud regiooni tšenter sageli paika, kus tingimused olid maaharimiseks soodsamad, Põhjala puhul näiteks Upplandi ning seetõttu järgiti ka õiguslike norme ning ristiusu rituaale seal rangemalt kui piirkonnas, kus põlluharimistingimused olid vähem soodsad ja elanikkonna asustus hõredam. Kirjeldatud mõtteviisi tõttu ei vastandatud seega mitte niivõrd linna ja maad, vaid kristlike seaduste kohaselt elavate inimeste kooslust (mida võib tähistada lad. *civitas*, seda nii "linna" kui "riigi" tähenduses) ja tühermaad (lad. *vastum*) — kui korrapära ja kaost.

Seaduste järgimise lõpp kui tühermaa algus annab ka linna—maa seosele olulise nüansi, oli ju ka keskaegne linn algselt eelkõige kindlus, kust võis leida varju ümbritseva kaose eest, mida esindasid kas paganad — normannid, araablased, s.o inimesed, kel puudusid kristlikud seadused; või kurjategijad — mässajad, brigandid, s.o inimesed, kes eirasid kristlikke ühiselu norme.

Ka keskaegses Kastilias põhines *frontera* eelkõige kindlustatud punktil, hisp. k *villa*, mis oli ühtaegu kindluseks ja turuplatsiks, kontrollides ümberkaudset maa-ala, hispaania *tierra* (Jimenez 1994: 58). *Villa*'s võib näha eelkõige tšentrit, kus seadustel

põhineva elukorralduse mõju ümbritsevale perifeeriale laienes. Samas oluaks *villa* eksistents *tierra* toetuseta mõeldamatu, seda nii maksude kui ka inimressursside osas — maa ja linn ei olnud vastandatud, vaid teineteisega lahutamatu seotud, et end vajaduse korral pealetungiva paganluse, s.o seadusetuse vastu mobiliseerida.

Tühermaa kui neutraalruum

Lääne-Euroopa kontekstis oli tühermaaks eelkõige mets, eriti seoses Euroopa kliima soojenemisega aastail 500–1200, mil toimus metsamassiivide kiire laienemine (Le Goff 1992: 169). Mets oligi selleks eikellegimaaks, kus kristlike seaduste mõju oli minimaalne ja kus leidsid endale eluaseme nii lindpriid kui eremiidid. Tühermaakujutelmaga seotud ambivalentsus ilmneb selgelt Graali-tsükliga seotud legendides ning nende hilisemates töötlustes. Volfram von Eschenbachi Parzivalis on metsa kujutatud kui inimestele vaenuliku kõnnumaad, teisalt leiab Parzival just sealt lossi, kus asub graal.

Selles tähenduses on tühermaa, läänekristluse näite varal mets, tüüpiliseks neutraalruumiks, mis võib kergesti omandada nii pluss- kui ka miinusmärgi omadused — analoogselt idakristlaste kõrbega, kus eremiiti külastavad nii inglid kui deemonid. Tühermaa tähendab selles kontekstis eelkõige ekstreemsust, samas nihkub iga perifeeria ka piirivööndile lähemale.

Tühermaa kujutelmata vastandlikkuse taga peegelduvad keskaja tsivilisatsiooni algajandeid vorminud realiteedid. Ühine ringkaitse püsis eelkõige kindlalt fikseeritud sotsiaalsetel alluvussuhtel, ning seisustevahelised piirid olid keskajal seetõttu jäigad ja raskesti ületatavad (vt Geremek 1990: 347–349). Tulemuseks on stabiilsus kui omaette väärtus. Samas oli stabiilsuse ülalhoidmiseks vajalik teatav annus mobiilsust, mille kindlalt fikseeritu põhines. Tekkinud vastuolu väljendab positiivse ja negatiivse võorandumiskujutelmata samaaegne eksisteerimine, mis oli üht-aegu ka probleemi lahenduseks. Vaatleme seda lähemalt.

Must ja valge ruut: inimese asukoht ruumis

Inimese asukoht ruumis ja tema ühiskondlik positsioon olid keskajal lahutamatu seotud. Asudes teekonnale tühermaa ja kaose poole ruumiliselt, alustati samasuunalist liikumist ka sotsiaalsel skaalal. Tühermaale jõudmine tähendas eelkõige väljumist kristlike seaduste tsoonist. Samas kinnistasid needsamad seadused maaomandil põhinevaid kollektiivseid alluvussuhteid, seega inimese staatust ühiskonnas. Kerkivad esile järgmised põhikategooriad: “usk”/“seadus” — “ühiskondlik positsioon” — “keskond”/“maavaldus”. Seega: eemaldumine tsestrist tähendab ühtaegu nii ühiskonna kontrolli kui ka ringkaitse nõrgenemist. Millist tüüpi võõrandumise poole liiguti, sõltus inimese eesmärgist. Tühermaale võidi suunduda nii jumala palumiseks kui inimeste röövimiseks. Erinevus oli see, et ühel juhul liiguti ühiskonnast kaugenedes lähemale jumalale, teisel juhul kaugeneti nii ühiskonnast kui ka jumalast.

Esimesse alajaotusesse kuulunud inimesed olid aktsepteeritavad sel määral, kui võrd nende ideed valitseva ideoloogia, s.o katoliiklusega vastuollu ei sattunud. Teise kategooriasse kuulunud inimesed kuulusid hävitamisele.

Alustades valgelt väljalt, s.o positiivsest võõrandumisest, tuleb rõhutada teekonna ja eriti palverännaku tähtsust keskaja kultuuris (vt Ladner 1976: 235–237). Teeline, lad. k *viator*, või palverändur — *peregrinus* — võis juhinduda otseselt evangeelsetest sõnumist, mille kohaselt oli tegelikult tühermaaks maine ilm tervikuna, mis oli vaid peatuspaigaks teel tõelise eesmärgi, kõrgema reaalsuse poole. Selles tähenduses on teekond maise elu allegooriaks. Nimetud võõrandumisideaali kandjaks tuleks pidada eelkõige Püha Franciscust, kelle elu ja tegevuse puhul ilmneb selgelt ka piir lubatud ja lubamatu ehk “omade” ja “võõraste” vahel. Maailmast taganemine ei tohtinud olla absoluutne, see ei tohtinud eitada ühiskondlikke institutsioone tervikuna — eelkõige tuli tunnistada katoliku kiriku primaarsust, mida rõhutati selgelt ka frantsiskaanelaste tegevuspõhimõtetes. Võõrandumine ei tohtinud ületada määra, mil ta ringkaitsele oleks ohtlikuks osutunud.

Mustale väljale kuuluv, negatiivne võõrandumine osutus katoliku kiriku märkimisväärseks survevahendiks. Selleks kasutati

eelkõige ekskommunikatsiooni, mida võib vaadelda kui "omade" ja "võõraste" vahelise piiri kunstlikku nihutamist valitseva ideoloogia huvides. Nii võttis kanooniline õigus üle iidse karistusviisi: saata inimene eksiili, tühermaale, võõrandada ta ühiskondlikest sidemetest. Esmajoones tähendas maapagu, lad. k *exilium*, eemalviibimist oma maatükist, kodupiirkonnast, kodulinnast jne. Samas ei olnud see määratlus ainuüksi geograafiline. Kui ei suudetud järgida printsiipi "ole seal, kus sa olema pead", võis see tähendada "ole see, kes sa olema pead"-printsiibi rikkumist. Sellele lisaks laienes ekskommunikatsiooni mõju veel kolmandassegi sfääri: kuna inimeselt oli võetud õigus sakramentidest osa saada, siis langes ka tema võimalik staatus teispooluses.

Eskkommunikatsiooni puhul väljendub üks keskaja sotsiaalseid gravitatsiooniseadusi: mida kõrgemalt positsioonilt püüti inimest tõugata, seda väiksem oli tõenäosus, et ta ühiskonna põhja jõudis. Keskaja ajaloost on teada valitsejaid, kes suutsid ekskommunikatsiooni ja interdikti trotsida ja tekkinud kriisist kompromissi abil välja tulla. Kõrgemasse seisusesse kuulunud inimesed suutsid hoiduda võõrandumisest tingimustes, mis oleks madalama staatuse puhul otsekohe tsentrist eemaletõrjumist tähendanud.

Võib järeldada, et ühiskondlike, geograafiliste ja "teispoolsus-geograafiliste" piirikategooriate kokkupuutepind on märksa laiem, kui esmapilgul tundub. Inimene, kellele on kõrgemalt poolt antud privileeg olla mobiilne, liigub läbi neutraalruumi ja iga tema otsus viib teda kas valituse või neetuse suunas. Võime sel moel mõjutada oma hilisemat asukohta teispooluses ongi inimese valituse tunnuseks. Neutraalruum, mille pinnal otsuseid tehakse, asub maa peal ja see võib väljenduda konkreetsetes geograafilistes kategooriates. Selleks võib olla näiteks nõmm, mis on ühtlasi ka tühermaaks ja mida mööda kuningas Lear inimestest kaugemale ja Jumalale lähemale liigub. Mida kaugemale tühermaale ta jõuab, seda vähem on ta kuningas ja seda rohkem kuulub ta "valge ruudu" võõrandamisele. Keskaja ühiskonna jäigalt fikseeritud sotsiaalsed piirid pidid kattuma teatud ruumilise stabiilsusega. Üks põhjusi, miks keskaegseid meresõitjaid marginaalide hulka võib liigitada, oli nende ettearvamatu liikumisvabadus (vähemalt kaasaegsete hinnanguil), mis heitis väljakutse kohastabiilsusele. Seetõttu pidas ühiskond neid asotsiaalseks juba iseenesest. Mobiilsus viis

inimese piirivööndisse, kus senised alluvusvahekorrad oma tähtsuse kaotasid ja kus inimese edasise saatuse määras “musta ja valge välja” dualismi baasil tehtud otsus.

LÕPPSÕNA ASEMEL

Jõudes must-valgete konstateeringutega lõpusirgele, võiks kõike eelnenut kokku võtta itaalia ajaloolase Carlo Ginzburgi sõnadega: “[---] inimmoistust võib võrrelda jah—ei, kõik—mitte midagi tüüpi loogikal töötava arvutina. Reaalsust, nii nagu see keeles ja järelikul ka mõttes peegeldub, ei tõlgendata mitte järjepidevusena, vaid vastandlike kategooriate poolt määratud sfäärina [---]” (Ginzburg 1992: 76).

Võib-olla tõesti. Olles mõjutatud mineviku, sh keskaja dualistlikest mõttesüsteemidest, on lihtne jõuda järeldusele, et iga nähtus vajab vastandpoolust. Igal juhul on dualismile lihtne oma tõesid rajada, sest selle kohaselt asub tõeline süüdlane alati “teispool piiri”. Teatud mõttes sarnanebki selline lähenemine lineaarpiiri toimimisega, mille kategoorilisusele toetudes on loodud teooriaid nii pimedast kui kuldsest keskajast. Esimese kohaselt peab ajaloolane teatud sajandite uurimiseks pimeduses kobama, teise lähenemisviisi kohaselt on ta ajastu hiilgusest pimestatud. Loobudes lineaarpiirist *frontera* kasuks, asume endiselt piiritsoonis ja jaotus kaheks vööndiks ongi see, mis meid keskajast lahutab ja ühtaegu sellega ühendab. Elades maailmas, mida ühinemisloosungitest hoolimata iseloomustab üha suurem “omade” ja “võõraste” polariseeritus, on paljud keskaegsed piirkujutelmad kaasaega kandunud. Suurlinnad toodavad endiselt marginaale ja endiselt toimib linn piki keskaegset valguse-pimeduse piiri — on piirkondi, kuhu “võõrad” pärast õõ saabumist oodatud ei ole.

Keskaega vorminud ideoloogilised piirid on osutunud neid loonud tsivilisatsioonist elujõulisemaks. Islamiohu populariseerimisega on päevakorda kerkinud põlise välisvaenlase stereotüüp. Ida ja Lääne poliitiline konfrontatsioon on sajandilõpu ideoloogias asendumas kristlaste ja muhameedlaste vastasseisuga ja nendest ideoloogilistest stampidest kantud tulevikupiiri mikromudelid on Euroopas juba selgesti eristatavad.

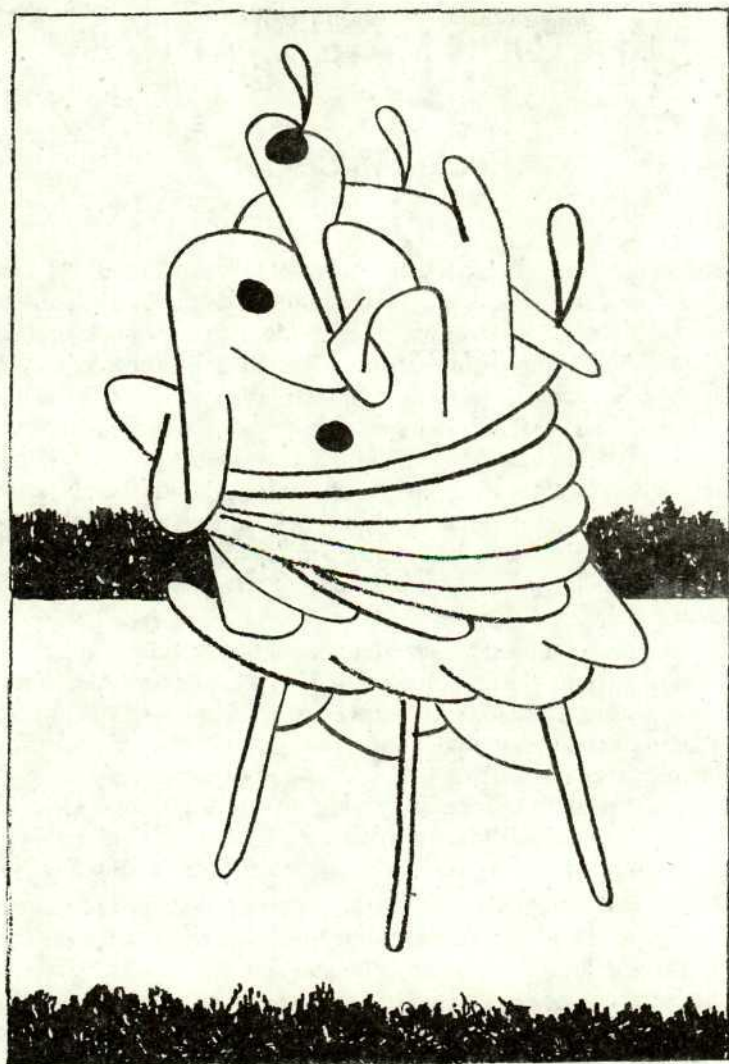
Sisestruktuuridest rääkides on jaotus "omadeks" ja "võõras-
teks" saanud seoses AIDS-i mütoloogiaga taas bioloogilise tä-
henduse. Kõik see ei tähenda elamist keskaegsetes piirides. Siiski
on need piirid samasuguseks pärandiks nagu keel, mida me räägi-
me või nagu reaalsus, mis meid ümbritseb. Seega võib Ginzbur-
gile vastu vaielda — ilmselt on järjepidevus siiski jah—ei-tüüpi
loogikast tugevam.

Kirjandus

- B a r r o w, Geoffrey 1994. *Frontier and Settlement: Which Influenced Which? England, 1100–1300.* — *Medieval Frontier Societies.* Ed. by R. Bartlett and A. MacKay. Oxford: Clarendon Press, pp. 3–23
- B e r t o l o t t i, Mauricio 1991. *The Ox's Bones and the Ox's Hide: A Popular Myth, Part Hagiography and Part Witchcraft.* — *Micro-history and the Lost People of Europe. Selections from Quaderni Storici.* Baltimore and London: The John Hopkins University Press, pp. 42–71
- B l o o m, Harald 1973. *Anxiety of Influence.* New York: Oxford University Press
- B r a u d e l, Fernand 1995. *History of Civilizations.* New York: Penguin
- C a r d i n i, Franco 1990. *The Warrior and the Knight.* — *The Medieval World.* Ed. by J. Le Goff. London: Collins and Brown
- C I U = *Corpus Iuris Sue-Gotorum Antiqui.* Vol. III: *Codex Iuris Uplandici.* Stockholm, 1837
- C I H = *Corpus Iuris Sue-Gotorum Antiqui.* Vol. VI: *Codex Iuris Hel-singici.* Lund, 1844
- G e r e m e k, Bronislaw 1990. *The Marginal Man.* — *The Medieval World.* Ed. by J. Le Goff. London: Collins and Brown
- G i n z b u r g, Carlo 1992. *Myths, Emblems, Clues.* London—Sydney: Hutchinson Radius
- G i n z b u r g, Carlo 1993. *Ecstasies: Deciphering the Witches Sab-bath.* London: Penguin Books
- J i m e n e z, Manuel González 1994. *Frontier and Settlement in the Kingdom of Castile (1085–1350).* — *Medieval Frontier Societies.* Ed. by R. Bartlett and MacKay. Oxford: Clarendon Press, pp. 49–77
- L a d n e r, Gerhart B. "Homo Viator": *Medieval Ideas on Alienation and Order.* — *Speculum*, 42
- L e G o f f, Jacques 1991. *Medieval Civilization 400–1500.* Oxford: Basil Blackwell

- Le Goff, Jacques 1992. *Medieval Imagination*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- Ljungberg, Helge 1938. *Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över nordiska religionskifter under vikinga-tiden*. Uppsala
- Lotman 1992a = Ю. М. Лотман. Динамическая модель семиотической системы. — Ю. М. Лотман. *Избранные статьи*. Т. 1. Таллинн: Александра, с. 90–101
- Lotman 1992b = Ю. М. Лотман. О метаязыке типологических описаний культуры. — Ю. М. Лотман. *Избранные статьи*. Т. 1. Таллинн: Александра, с. 386–406
- Lotman, Juri 1992c. Semiosfäärist. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2019–2043
- MacKay, Angus 1994. Religion, Culture, and Ideology on the Late Medieval Castilian-Granadan Frontier. — *Medieval Frontier Societies*. Ed. by R. Bartlett and A. MacKay. Oxford: Clarendon Press, pp. 217–245
- Moore, I. 1974. Heresy as Disease. — *The Concept of Heresy in the Middle Ages*. (Medievalia Lovaniensa, Studia IV). Leuven: Leuven University Press
- Procopius of Caesarea. 1954. *History of Wars*. Cambridge: The University of Cambridge Press
- Richards, Jeffrey. 1994. *Sex, Dissidence and Damnation: Minority Groups in the Middle Ages*. London, New York: Routledge
- Verbeke, Gerald 1976. Man as a "Frontier" according to Aquinas. — *Aquinas and His Time*. (Medievalia Lovaniensa, Studia V). Leuven University Press

ТИТ АЛЕКСЕЈЕВ (sünd. 1968) lõpetas Tartu ülikooli ajaloo-osakonna 1992. a. Lugenud Tartu ülikoolis keskaja ajalugu käsitlevaid loenguid.

ANDRES TOLTS. Variatsioonid. VI

KULTUUR MATEMAATIKAS

Peeter Mürsepp

Saksa matemaatik Felix Klein (1849–1925) on väitnud: “Tuleb püüda anda matemaatikale see seisund, mida ta väärrib ühe vanima ja õilsaima inimvaimu tegevusalana, ta on olnud suunda andvaks jõuks inimvaimu arengus — kuid haritlaste teadvuses, vähemalt Saksamaal, leiab ta kahjuks harva mõistmist.” Kleini arvates on selles süüdi “matemaatika erandlik iseloom, mis teda teistest vaimuteadustest eristab. Ka asjaolu, et ta on kõige raskemini omastatav teadus. Kes temasse tungida tahab, peab isikliku tööga samm sammult kogu selle teadusala arengut kordama. Pole ju võimalik mõnda matemaatika mõistet omandada ilma sellele eelnevaid mõisteid ja seoseid enesele selgeks tegemata.” (Klein 1979: 1.)

Esimesel pilgul tundub, et vanad kreeklased olid paremas olukorras. Peame neid ju geomeetria loojateks ja matemaatika austajateks. Teame, et Platon ei võtnud oma akadeemiasse vastu neid, kes geomeetriat ei tundnud. “Jumalad toimivad alati geomeetriliselt,” olevat ta väitnud. Lähemal süvenemisel selgub, et geomeetriavaimustus jättis ka tol ajal soovida. Oma “Seadustes” kirjutab Platon: “Kõige mõõtmisel, millel on pikkus, laius ja sügavus, osutavad kreeklased naeruväärset ning häbitavat teadmatust.”

Üsna tähelepanuväärne on täringu kahekordistamise ülesanne ehk nõndanimetatud Delose probleem. Delose linn olevat kunagi katku all kannatanud. Kodanikud küsinud oraakliilt, kuidas nuhtlusest pääseda, ja saanud vastuseks, et neil tuleb Apolloni kuubikujuline altar kahekordistada. Deloslased olid nõutud, sest ei osanud kahekordistamise geomeetrilist ülesannet lahendada ja palusid Platonilt abi. Too vastas, et Apollon polnud üldse soovinud altari kahekordistamist, vaid oli sellega tahtnud deloslastele näidata, kui vähe nad teadustest hoolivad ega pööra küllaldast tähelepanu geomeetria (Cajori 1980: 21).

Muide kuuluvad Delose probleemiga koos kolme kuulsa matemaatikaülesande hulka ka ringi kvadratuur ja nurga kolmeks-jaotamine, millega klassikaline antiikaeg pidevalt tegeles. Leiti küll mitmesuguseid meetodeid või mehaanilisi abivahendeid, kuid polnud niisugust lahendust, mida oleks saanud ideaalse sirkli ja joonlauaga konstrueerida. Platon kritiseeris kreeklasi teravalt, väites, et ülesannet lihtsustades taandatakse geomeetria sõjakunsti abiteaduse tasemele. Mida ütleks Platon tänapäeval näiteks nelja värvi probleemi lahendamise kohta arvuti abil? Ta lükkaks selle tagasi.

Olgu märgitud, et eespool mainitud kolm ülesannet kuuluvad nende probleemide hulka, mille kohta möödunud sajandil näidati, et neid ei saa põhimõtteliselt sirkli ja joonlaua abil lahendada.

Vanadelt kreeklastelt pärineb selge kujutus matemaatilise tõestuse eesmärgist ja olemusest. Küllap see on nende suurim saavutus vaimuteaduste alal. Näib, et antiikaja matemaatikaalastest teadmistest oli enamik juba egiptlastele ja babiloonlastele tuntud ja kreeklased võtsid need ainult üle. Ometi olid kreeklased vahest esimesed, kes tundsid matemaatika mõisteid abstraktsioonidena väljaspool reaalsel elu. Seetõttu olid kreeka filosoofid arvatavasti ka esimesed, kes mõistsid, et matemaatilist väidet tuleb tõestada, kui see tõene olema peab, ning et tõestama peab loogilise deduktsiooni abil kaheldamatutest põhitõdedest, aksioomidest lähtudes. Esialgu saadi matemaatika tulemusi sageli ainult induktiivselt, nii-öelda proovimise teel. Põhiliseks edusammuks oli, kui nähti, et matemaatilist teoreemi ei ole võimalik proovimise teel tõestada. Eriti, kui on mõeldavad lõpmata paljud juhud, ükskõik kas neist tuhat või miljon järele proovitakse. Nii leidub 2300 aasta vanustes Eukleidese "Elementides" väide, et on olemas lõpmata palju algarvused. Aga ikka on veel ebaselge, kas ka algarvude paare on lõpmata palju, nagu näiteks (3, 5), (5, 7), (11, 13) jne.

Kreeklastele võlgname selge ettekujutuse sellest, kuidas matemaatilisi teadmisi tuleb esitada ja kindlustada. Seda tehakse põhitõdede aksioomidena kindlaksmääramise ja mõistete defineerimise abil formuleerimise, teoreemide või vaheväidete (lemma-de) täpse esitamise kaudu, ja need väited kindlustatakse tõestustega, mis toetuvad varem tõestatule ja traditsiooniliselt lõpevad fraasiga "mida oligi tarvis tõestada (M.O.T.T.)".

Näib, et umbes tuhat aastat pärast Pythagorast oli kreeklaste matemaatiline jõud ammandatud ehk proosalisemalt väljendudes: poliitiline olukord polnud matemaatilistele teadustele enam soodne. Mõjule oli pääsenud kristlus. Filosoofiakoolid muutusid sellest suurel määral sõltuvaks. Keiser Theodosius käskis aastal 392 kõik paganlikud templid hävitada. Seda käsku täitsid kristlikud massid nii agaralt, et üks kahest suurest Aleksandria raamatukogust purustati täielikult. Pisut hiljem, aastal 415, tappis arvatavasti piiskop Kyrillose ässitusel rahvahulk Theoni paganliku tütre Hypatia (Gericke 1984: 244). Theon õpetas Aleksandria muuseumis ja andis välja nii Eukleidese "Elemendid" kui ka Ptolemαιοise "Almagesti". Hypatia oli kõrgesti haritud naine. Ta on esimene meile nimeliselt tuntud naismatemaatik. Aastal 529 lasi keiser Justinianus Platoni Akadeemia Ateenas sulgeda ja keelas filosoofia õpetamise. Viimased kreeka filosoofid põgenesid ekssiili Pärsia kuninga õukonda. Aastal 640 lasi Muhamedi järglane araablane Omar viimase Aleksandria raamatukogu hävitada sõnadega: "Raamatud sisaldavad kas seda, mis on juba olemas koraanis — siis pole mõtet neid lugeda, või nendes on koraanile vastandlikku — siis ei tohi me neid lugeda." Moritz Cantor on aga veendunud, et see on hilisem kristliku krooniku kirjapanek, sest see sobib hästi Omari teiste pahategudega. Nii olevat ta pärast Sassaniidide pealinna vallutamist kõik leitud raamatud lasknud Tigrisesse visata. Mao ja Hiina kultuurirevolutsioon tegi sedasama oma teadlaste raamatukogudega. Raamatute hävitamisega paistsid silma ka Hitleri ja Stalini režiim.

Euroopas jõudis lõpule vanaaja suur teaduslik kultuur. Tänu araablastele, Ida-Rooma riigile ja mõnele mungale Euroopas on säilinud Platoni, Eukleidese, Archimedese, Apolloniose ja Diophantose looming vähemalt osaliselt, aga mitte originaalidena. Enamik käsikirju pärineb palju hilisemast ajast. Eukleidese "Elemendid" trükiti esmakordselt 1482. aastal Veneetsias. See väljaanne on eriti väärtuslik inkunaabel. Archimedese kirjutiste esmatrükk ilmus 1503. aastal jälle Veneetsias. Apollonios avaldati esimest korda 1537. aastal. Diophantose kirjutised algebrast ja arvuteooriast Kreeka antiikaja hilisemast ajast andis 1621. aastal Pariisis välja Bachet de Méziriac. Just eriti nende autorite töödele toetudes hakkas arenema uusaja matemaatiline kultuur. Johan-

nes Kepleri, Galileo Galilei, Simon Stevini, Christiaan Huygeni, Pierre de Fermat', Blaise Pascali ja Isaac Newtoni tööd pole kreeka matemaatikata mõeldavad.

Alles möödunud sajandil saavutas moodne matemaatika kreeka matemaatika range täpsuse ja isegi ületas selle. Eelkõige on see Augustin Louis Cauchy, Peter Gustav Lejeune Dirichlet', Karl Theodor Wilhelm Weierstraßi, Julius Wilhelm Richard Dedekindi ja Georg Cantori teene. Meie sajand on toonud matemaatilise tunnetuse olemusse uue arusaamise ja matemaatilise tõe piiratud iseloomu mõistmise. Matemaatikud ei julge enam väita, et nende tunnetus oleks jõudnud absoluutse tõeseni. Seejuures on teisi tõdesid, mis seisavad võrdõiguslikuna matemaatilise tõe kõrval. Kaheksateistkümnenda sajandi suurim matemaatik Leonhard Euler jaotas meie tunnetuse piiridesse kuuluvad tõesed kolme klassi: kogemuse tõesed, mõistuse tõesed ja uskumuse tõesed. Tema arvates toetuvad kogemustõed meelemuljetele. Need on loodusteaduslikud tunnetused. Mõistuse tõesed põhinevad Euleri kohaselt õigetel otsustustel, seega süllogismidel. Nad toetuvad niisiis tõestusele matemaatilises mõttes. Lõpuks uskumuse tõesed on ajaloolised tõesed, nad tulenevad ajaloolistest pärimustest.

Euler arvas, et kolme klassi tõdesid tuleb tõestada täiesti erineval viisil. Meid veenavad nad ühesuguse jõuga, kui nad aga oma laadilt head on. Neid kolme liiki ei tohi üksteisega segi ajada, sest igaühel neist on täiesti erinev loomus. On küsitav, kas need kolm tõeklassi end alati nii puhtalt eristada lasevad, nagu Euler ja koos temaga enamik matemaatikuid võimalikuks pidas. Kindel on, et Euleri puhtusekäsku mingil juhul üldiselt ei aktsepteeritud, ka mitte filosoofide ega teoloogide hulgas. Nii kirjutas Spinoza oma "Geomeetriselt esitatud eetika" (*Ethica more geometrico demonstrata*) Eukleidese stiilis aksiomide, definitsioonide ja teoreemide abil ja Leibniz demonstreeris seda oma töös "Filosoofia printsiibid *more geometrico*" (*Prinzipien der Philosophie more geometrico*). Kuulus on püha Anselmi ontoloogiline Jumala-tõestus, mis Jumala olemasolu järeltab "suurima mõeldava" definitsioonist.¹ Tänapäeva matemaatik ütleks, et Anselm

¹Vt Canterbury Anselm "Proslogion ehk Kõnelus", *Akadeemia*, 1991, nr 9, lk 1876–1913. Toim.

toetus heakorrapostulaadile. Tähelepanuväärne on Pisa professori Grandi Jumala-tõestus, kes Jumala olemasolu järeldas lõpmatust reast $1 - 1 + 1 - 1 + \dots$, millele ta olenevalt summeerimismeetodist omistas väärtused 0 või 1:

$$(1 - 1) + (1 - 1) + \dots = 0,$$

$$1 - (1 - 1) - (1 - 1) - \dots = 1.$$

Ülemise rea summa on 0, alumisel real 1. Niisiis tekib 1 mittemillestki. Grandi arvas, et sellele vastavalt olevat Jumalal võimalik maailma luua mittemillestki, millega kõikvõimas eksistents ongi tõestatud.

Lõpuks on kõik mõistusepärased Jumala-tõestused viinud *ad absurdum*.

Ka kolleegid matemaatika ja füüsika alalt on reeglipäraselt Euleri mõistusetõdede ja kogemustõdede puhtalt üksteisest eraldamise nõuet rünnanud. Kuulus näide selle kohta on möödunud sajandil kasutatud tõestusmeetod, mille korrektsust põhjendatakse "teatud matemaatiliste objektide" olemasoluga. Objektide eksistents näib paljudel juhtudel ilmne, lähemal vaatlusel aga osutub ebakindlaks ja ka valeks. Isegi teadlased nagu Gauss, Riemann või lord Kelvin on seda meetodit lubamatul viisil rakendanud. Lubamatus seisneb eeskätt selles, et matemaatika kindlate objektide olemasolu rajatakse füüsikalisele enesestmõistetavusele. Mõtlemine näiteks elektrivälja, mis on tekitatud teatava laengujaotuse poolt. Niisuguse välja olemasolu on füüsikaline reaalsus, mida saab eksperimendiga tõestada. Teisest küljest on elektromagnetiliste nähtuste jaoks olemas suurepärase matemaatiline mudel, nn Maxwelli võrrandid. Nende võrrandite lahendid annavad kõikide mõeldavate elektromagnetiliste nähtuste matemaatilised kirjeldused, mis aga kahtlemata on kogemustõdede klassi kuuluv väide ja mida, nagu kõiki niisuguseid tõdesid, ainult pisteliselt eksperimendiga verifitseerida saab. (Muide: tänapäeval toetub füüsikaline verifikatsioon sageli ainult väga vähestele pisteproovidele, mida võib-olla ainult ühe või kahe eksperimendi puhul tehakse; mõtleme siin kallitele katseseadmetele kõrgeenergia füüsikas.) Milles on siis probleem? Peame enesele selgeks tegema, et iga matemaatiline mudel kuulub mõistuse, mitte kogemuse

valdkonda. Vastavalt sellele tuleb mudelit uurida matemaatiliste meetoditega. Eriti tuleb matemaatilise tõestuse puhul silmas pida, et mudel tõepoolest kirjeldatava nähtuse modelleerimiseks sobiks. See tähendab, et mudeli põhivõrrandid peavad olema kasutatavad kõrvaltingimuste puhul. Niisugused eksistentsiküsimused on põhjaneva matemaatilise tähendusega probleemid, mis seavad matemaatikuid sageli erakordselt raskete ülesannete ette. Kui olemasolutõestus ei ole rahuldaval viisil sooritatav, muutub kogu mudeli usutavus küsitavaks, isegi kui see tähtsatel üksikjuhtudel kasulik on olnud. Meie näite puhul tähendab see, et teatava elektrivälja eksistentsi tuleb tõestada matemaatilise mudeli raamides antud laengujaotuse puhul ja seda ei või tuletada vaieldamatust füüsikalise reaalsusest. Vastasel juhul seguneksid lubamatul viisil kogemusetõde ja mõistusetõde. Richard Courant on selle kohta ütelnud: "Empiiriline evidents ei saa iialgi matemaatilist evidentsi põhjendada ning niisama vähe tohib füüsik matemaatiku eksistentsitõestuse nõuet üleliigseks ranguseks pidada. Ainult matemaatiline eksistentsitõestus teeb kindlaks, et füüsikalise nähtuse matemaatiline kirjeldus on mõttekas."

Füüsikutel on sageli raske niisuguste matemaatiliste arutluste kasulikkust ja seaduspärasust tunnistada. Füüsikaliste teooriate matemaatiliste uuringute kohta üteldakse tihti: "Seda teadsime juba ammu." See hoiak on ka põhjuseks, et nn kaoseteooria on füüsikute seas nii suurt tähelepanu leidnud. Lühidalt, selle teooria puhul on tegemist tunnetusega, et vana põhilause "samad põhjused, samad mõjud" ei tohi üldistada väitesse "sarnased põhjused, sarnased mõjud", sest "väikesed häired" võivad teatud aja järel viia suurtele muutustele. Võrdkujuks on siin liblikas, kes Tartus sooritatud tiivalöögiga kutsus Tokios esile äikesetormi. See nn paradigmapuhetus meie maailmapildis on tegelikult vana asi ja Poincaré ning Hadamard'i saja aasta eest avaldatud tööde järel kõike muud kui üllatav. Üllatav on ainult selle tunnetamine, et ammused matemaatilised tõekspidamised alles nüüd füüsikaliselt maailmapilti tungivad. See on seletatav asjaoluga, et füüsikud asendavad sageli põhivõrrandid kõige kiiremal teel ülevaate saamiseks spetsiaalse mudelülesandega ja peavad siis selle spetsiaalse lahendi omadusi põhiülesande lahendi omadusteks. Niisugune käitumine, olgugi õigustamatu, on ometi sageli edukas. Tegeli-

kult on märkimisväärne, millised kummalised lõppjärelused on tehtud ainuüksi lineaarse võnkuja mudeli põhjal, näiteks kiirgusvalem, mis viis Max Plancki lõpuks kvantteooria avastamisele.

Pöördume tagasi Vana-Kreeka matemaatikute arusaamade juurde sellest, et matemaatika tunnetusi tuleb sobival viisil formaliseerida ja üldiselt aktsepteeritud reeglite põhjal rangete tõestustega kindlustada. Enne tõestust tuleb arusaamine, ja hea tõestus on tavaliselt pikema matemaatikaalase töö küps vili ning küllalt tihti suure esteetilise võluga. Seda kummalisem on, et mõned matemaatikud näevad vanemat laadi matemaatilises kultuuris dinosaurust, kes teeb veel ainult viimaseid tõmbulsi ja varsti välja sureb. Nii ilmus 1993. aasta oktoobris ajakirjas *Scientific American* artikkel pealkirjaga "Tõestuse surm", kus ennustatakse traditsioonilise matemaatilise kultuuri surma. Tsiteeritakse matemaatikut, kes ütles: "Usun, et lähema viiekümne aasta jooksul väheneb tõestuse tähtsus..." Mõeldud on: "Tõestused asendatakse arvutikatsetega ja matemaatiliste olukordade visualiseerimine arvutigraafikutega." Teine teadlane olevat väitnud: "Intelligentselt teostatud ja analüüsitud arvutiekspereimendid võiksid rohkem kasu tuua kui vana austusväärne skeem oletusest ja tõestusest. "Tõestustest põikpäine kinnihoidmine" takistab matemaatikutel arvutitega uuritava matemaatikaga tegelemist. Nad uuriksid ainult juba püstitatud küsimusi ja lisaksid võimsale struktuurile vaid mõned konksud."

Toodud allakäigustsenaariumi juurde võib lisada, et uue maailmavaate prohvetid kalduvad seda roosilises valguses ja kõike muud taunitavana nägema. On aga kahtlane, kas eksperimenteerivad matemaatikud suudavad tõestavaid kõrvale tõugata. Arvatavasti eksperimenteerivad ja tõestavad matemaatikud edaspidigi, aga tõestus ei kao. Matemaatilise tõe tõestus pole matemaatilise tunnetuse hoones liigne element, mille saab lihtsalt kõrvale jätta. Vastupidi, just hea tõestus on kiireim ja veenvaim tee matemaatilise tõe leidmisel. Ta on intuiitivne ja loob sillad teiste tunnetuste juurde. Kes niisuguse tõestusega hakkama saab, õpib palju enam kui ainult mõne tööga. Parimal juhul võib ta edasi minna ja isegi uusi tulemusi saada.

Teine küsimus on, kuidas matemaatika tõdesid saadakse ja kuidas matemaatika tunnetusi edasi anda. Mõlemas suunas saa-

vutavad arvutid üha suuremat tähtsust. Oma uurimuses "The psychology of invention in the mathematical field" on Jacques Hadamard arutlenud, mis soodustab matemaatikas avastuste tegemist. Ta saatis juhtivatele matemaatikutele küsitluslehed lootuses mitmesuguste vastuste põhjal kindlaks teha, milline eelharidus, töömeetodid ja igapäevased harjumused on matemaatikaalasele tööle eriti soodsad. Hadamard'i raamat on küll huvitav, kuid püstitatud küsimust ta ei lahenda. Einstein vastas näiteks, et ta uurimuse algstaadiumis ei kasuta keelt ega loogilisi sümbboleid, vaid teatud mõtteelemente, mis on osalt visuaalset, osalt muskulaarset tüüpi.

Kuidas tutvustatakse matemaatika tulemusi, kuidas õpetatakse matemaatikat? Vähe teame klassikalisest antiikajast. Näib, et matemaatikud siis samuti nagu tänapäevalgi palju reisisid, et tolle aja tähtsates matemaatikakoolides õppida. Matemaatika avastused anti peamiselt edasi suuliselt, mis oli seotud teatud salastamisega. Seda väidab Pythagoras ja tema koolkond. Saadud tulemused ja tõestused märgiti pärgamendile või papüürosele. Kirjutusruule koguti raamatukogudesse ja neid levitati ning kommenteeriti umbes nagu ajakirju, kuid mitte ühtegi originaali ei ole säilinud. Prokloselt, Ateena koolkonna ühelt viimaselt esindajalt, on meieni jõudnud Eukleidese esimese raamatu mõne osa kommentaarid ja õnnekombel ka matemaatikute nimekiri. Nii teame vähemalt antiikaja produktiivsete matemaatikute enamiku nimesid.

Muidu levitasid vanaaja inimesed oma avastusi agaralt kirjade kaudu. Nii on tuntud mitmed Archimedese kirjad, kuigi mitte originaalidena. Matemaatikat õpetati koolides, ka Platoni Akadeemias, peripateetikud olevat seda vahendanud isegi jalutades. Üksikasju me aga ei tea. Ka keskaegsete ülikoolide tegevusest ei tea me kuigi palju, välja arvatud seda, et õpetuse keskpunktis seisis Eukleides. Tema lauseid kanti tihti ette dogmaatilisel, tõestusteta. Ometi aitasid ülikooliloengud elus hoida mälestust antiigi teaduslikust vaimust, eriti matemaatikas ja astronoomias. Erilised teened on keskaja õpetlastel antiigi kirjutiste taastamisel esialgsel kujul. Nendes töödes leidub palju teravmeelsust ja tulemused väärivad tänapäeval suurimat austust.

Võtame kasvõi Archimedese kaasaegse Apolloniose Pergest koonuslõiked. Juba vanal ajal olid Apolloniose kaheksa raamatut

põhiliseks õpikuks koonuslõigetest. Kõik hilisemad matemaatikud kasutasid, tsiteerisid ja kommenteerisid neid. Ainult neli raamatut olid 17. sajandini tuntud. Ometi piisas neist, et võimaldada Kepleril matemaatilisel formuleerida oma kolm kuulsat põhjanevat taevamehaanika seadust. Need neli raamatut on säilinud kreeka keeles. Esimene tõlge ladina keelde ilmus 1537. aastal Veneetsias. 1659. aastal andis Galilei viimane õpilane Viviani välja Apolloniose taastatud viienda raamatu — imetusväärne saavutus, mis ei toetunud ühelegi Apolloniose enese kirjutisele, vaid ainult teiste autorite vihjetele. Vaid veidi hiljem said Viviani kaasaegsed teada, kui hästi tollel rekonstruktsioon õnnestunud oli, sest Firenzes avastati Apolloniose esimese seitsme raamatu tõlge araabia keelde, ja nii ilmus G. A. Borelli ladinakeelses tõlkes viies kuni seitsmes raamat juba 1661. aastal (Gow 1968: 246). Kaheksas raamat jäigi kadunuks. Kes Viviani rekonstruktsiooni ja Borelli tõlke kätte võtab, saab imetleda nende väljaannete esteetilist võlu. Hästi valitud kirjatüübid, trükitud heale paberile, mis isegi 350 aastaga pole oma värskust kaotanud, varustatud paljude ilusate joonistega. Siin on tegemist ka esimest järku trükitehnilise kultuurisaavutusega. Kui armetud on selle kõrval 19. sajandi ja tänapäevased väljaanded! Kuid ennustatakse, et varsti pole enam raamatuid vaja. Lülitame sisse oma personaalarvuti ja asume tööle. Kõigepealt loeme läbi e-posti, võib-olla leiame mõne teate oma naiselt või lastelt. Seejärel laseme silmadel üle käia saabunud preprintidest, vastame kirjade küsimustele, lahendame äriküsimusi, tellime pizza, vestleme e-posti abil kolleegidega, kirjutame arvutisse referaate ja arvamusi ning lõpuks ka oma uue töö. Lühidalt: ilus uus maailm laseb tervitada. Poliitikud on vaimustatud, sest enam pole vaja kulutada raha raamatukogudele, uus tehnika on ju peaaegu tasuta. Ometi on meeldivam hoida käes raamatut kui istuda tundide viisi vilkva arvutiekraani ees.

Kahtlemata seisavad lähemal kahel aastakümnel matemaatilise kultuuri ees suured muutused. Need muutused sunnitakse peale arvutitehnoloogia ja matemaatika enese poolt koos selle noorima võrse informaatikaga. Teisest küljest teeb matemaatilise teabe tohutu kasv ja pidev aktiivsete matemaatikute juurdetulek hädavajalikuks matemaatiliste tulemuste uue levitamise ja salvestamise viisi. Missugune muutus on aset leidnud 17. sajandiga

võrreldes, näeme sellest, et siis olid üheainsa matemaatiku käes kõik informatsioonivahetamise niidid. Nii oli frantsiskaani munk Marin Mersenne (1588–1648) peaaegu kõikide oma aja tähtsamate teadlastega kirjavahetuses ja hoolitses selle eest, et uued tulemused kiirelt leviksid. Teda peeti teadusliku Euroopa teadussekretäriks. Aastal 1635 oli ta Pariisi Teaduste Akadeemia rajajaid, et oma tööle kindlat institutsioonilist alust luua. Erinevalt 17. sajandist on tänapäeval aga rohkem matemaatikuid kui kõikidel eelnevatel sajanditel kokku. Järjest raskemaks muutub eksponentsiaalselt kuhjuvat matemaatilist teavet salvestada ja igale huvitatule õigeaegselt kättesaadavaks teha. Juurde tuleb rahamure, mille on teaduslikele raamatukogudele tekitanud raamatute ja ajakirjade tulv. Seejuures tunduvad need kulud väiksenä, võrreldes mõnede suuruurimisseadmetega, mille väärtus on kaheldav.

Matemaatikakirjanduse ostmine Saksamaa teadusraamatukogudele ei maksa aastas rohkem kui 50 miljonit marka. See on suhteliselt väike kulutus võrreldes 7,5 miljardi margaga, mis maksab iga-aastane subventsioon söekaevandusele, rääkimata juurde maksudest põllumajandusele (Hildebrandt 1994: 19). Lõpuks pole matemaatika mitte ainult kultuuri oluline osa ega selle ainuke osa, vaid ka üks tehnoloogia alustest, milleta rahvamajandus ei saa läbi. Juba aastate eest on USA Rahvuslik Uurimisnõukogu märgukirjas USA valitsusele teatanud: kõrgtehnoloogia on matemaatiline tehnoloogia. Seda imekspandavam on, kui võõrasemalikult käituvad teadusraamatukogudega Saksamaal ja mujal selle eest vastutavad poliitikud. Päris süüitud pole selles olukorras ka kolleegid teiste loodusteaduste alalt, kui nad väidavad, et nende uurimused on hiljemalt viie aasta, aga võib-olla juba viie kuu pärast vananenud ja seega väärtusetud. Matemaatika puhul see iga tahes nii ei ole. Mõõdunud aegade suurte matemaatikute tööd on tänapäeva matemaatikute töö mõõt ja inspiratsiooni allikas, mida matemaatikaraamatukogudes säilitatakse, ja need peavad olema kättesaadavad. Tuleb loota, et kogu vaimustuse juures elektroonilise andmetöötuse vastu leitakse õigeaegselt teed raamatukogude kui teaduse kindla põhialuse säilitamiseks. Felix Klein võiks siin eeskujuks olla. Igal pool, kus ta tegutses — Erlangenis, Münche-

nis, Leipziginis, Göttingenis —, seadis ta instituudi raamatukogud matemaatilise elu keskpunkti.

Meie aja teaduspoliitikuid huvitavad eeskätt need teadusharud, mis lubavad kiiret kasu. Teaduslik kultuur neid ei huvita. Alexander Humboldt on juba 1797. aastal niisuguse hoiaku kohta kirjutanud: “Ajajärgul, kus vilju oodatakse enne õitsemist, põlatakse nii mõndagi, mis vahetult ei ravi haavu, ei väeta põldu, ei pööra veskirattaid, sest unustatakse, et teadustel on oma seesmine eesmärk ja kaotatakse silmist tõeline kirjanduslik huvi tunnetuse poole püüdlemlisel. [---] Kõik on tähtis, mis teaduste piire avardab ja vaimule uusi tajuesemeid või juba tajutule uusi vahekordi pakub.”

Tuleb arvata, et sobival ajal osutuvad kõik tunnetused kasulikuks. Poolteist aastatuhat kulus, kuni Apolloniose koonuslõiked said Kepleri ja Newtoni taevamehaanika aluseks, milleta poleks praegusi kosmoselende. Pool sajandit kulus, kuni Gaussi ja Riemanni geomeetriaaavutused said üldise relatiivsusteooria tööriistaks. Hilberti arendatud spektriteooria rakendamiseks Schroedingeri kvantmehaanikas kulus kakskümmend aastat, aga seda tähelepanuväärsemad olid viljad.

Kirjandus

- Cajori, Florian 1980. *A History of Mathematics*. New York, N.Y.: Chelsea Publishing Company
- Gericke, Helmuth 1984. *Mathematik in Antike und Orient*. Berlin—Heidelberg—New York—Tokyo: Springer Verlag
- Gow, James 1968. *A Short History of Greek Mathematics*. New York, N.Y.: Chelsea Publishing Company
- Hildebrandt, Stefan 1994. *Von mathematischer Kultur*. (DMV Mitteilungen Nr. 4)
- Klein, Felix 1979. *Vorlesungen über die Entwicklung der Mathematik im 19. Jahrhundert*. Berlin—Heidelberg—New York: Springer Verlag

PEETER MÜRSEPP (sünd. 1918) lõpetas Tartu ülikooli mehaanika alal 1951. aastal. Füüsika-matemaatikakandidaat aastast 1962. On järgmiste organisatsioonide liige: *American Mathematical Society* (1978), *G. W. Leibniz-Gesellschaft* (Hannover, 1979), *Gesellschaft der Angewandten Mathematik und Mechanik* (1983), *Deutsche Mathematiker-Vereinigung* (1983), *Deutsches Museum* (München, 1984). Avaldanud 12 raamatut ja hulgaliselt mehaanika- ja teadusajaloolaseid artikleid. *Akadeemias* on varem ilmunud artiklid "Rooma paavst ja Galileo Galilei" (1993, nr 9, lk 1795–1799), "Markiis du Châtelet — andekas matemaatik ja suurmeeste lemmik" (1994, nr 6, lk 1177–1183), "Voltaire'i memuaarid: 300 aastat Voltaire'i sünnist" (1994, nr 11, lk 2358–2376), "Küberneetiline ruum" (1995, nr 8, lk 1685–1691).

SÖÖGIISU TSIVILISEERUMINE

Stephen Mennell

Tõlkinud Mari Tarvas

Ehkki Eliase uurimuse *Tsivilisatsiooni protsessist* põhjal saame mõndagi teada lauakommete kultuurseks muutumisest, s.o sellest, kuidas inimesed söid, leiame sellest artiklist üsna vähe teavet selle kohta, mida ja kui palju nad söid. Elias mainib möödaminnes kõrgkihtide üldtuntud kalduvust tarbida erinevalt talupoegadest, kelle toit koosnes peamiselt kaunviljadest ja teraviljatoodetest, meeletutes kogustes liha. Ta kirjeldab, kuidas vähehaaval tekkis piinlikustunne suurte, selgesti hoomatavate loomakerede otse söögilaual tükeldamise suhtes (Elias 1976: 157–163). Apetiidi, s.t söögiisu kohta ei saa me teada peaaegu mitte midagi. Siiski on tema teesid tsivilisatsiooniprotsessist nii suure üldistusjõuga, et on põhjust otsida söögiisu pikaajalise kultuuristumise protsessi tõendavaid andmeid. Niihästi eelmainitud artiklis kui ka uurimuses *Die höfische Gesellschaft* ja arvukates artiklites ja loengutes on Elias näidanud, kuidas kajastus tsiviliseerumisprotsess muutvas kirjandus- ja kunstimaitses. Kulinaarne kunst ei ole siin erandiks. Käesolevas artiklis ei käsitleta siiski niivõrd muutusi toidu kvaliteedis kui söögiisu kvantitatiivse reguleerimise keerukat küsimust. Kas pole nii, et kõik need pikaajalised muutused ühiskonna struktuuris, mis põhjustasid muudatusi kommetes, tunde väljendamisest ja sisemiste pingete tasakaalustamises, pidid ilmneka sedavõrd olulise vajaduse mudelites ja väljendusvormides, nagu seda on söögiisu?

Über die Zivilisierung der Eßlust. — *Zeitschrift für Soziologie*, Jg. 15, Heft 6, 6. Dezember 1986, S. 406–421.

NÄLG JA SÖÖGIISU

Olgu siinkohal meenutatud, et söögiisu pole sama mis nälg. Nälg on füüsiline tarve, mis kordub kõigil inimestel üsnagi regulaarses rütmis. Söömishäiretele spetsialiseerunud psühhoterapeut Danil Capponi sõnul on aga söögiisu

peamiselt mentaalne seisund, sisemine vaimne teadvus, mis on nälja eelsümptomiks. [...] Indiviidi söögiisu on tema soov ja kaldumus süüa, tema huvi toidu manustamise vastu. Söömine on midagi, mida inimene teeb. Isu on soov midagi teha — peamiselt on see psühholoogiline seisund (Cappon 1973: 21).

Me kipume nälga ja söögiisu nägema otseses seoses, ent tegelikult, nagu kinnitab Cappon, pole olemas lihtsat seost nende vahel. Seose nälja ja söögiisu vahel määrab see, mida mõnikord nimetatakse "apestaadiks". Toidu manustamist ei reguleeri pelgalt füsioloogiline, vaid psüühiline kontrollmehhanism. Nagu termostaati, saab ka mõne inimese apestaati füsioloogiliselt optimaalse taseme suhtes seada kõrgemale või madalamale. Liiga kõrge tase, liiga suur toidu tarbimine tähendab *bulimia* seisundit sellele tõenäoliselt järgneva ülekaaluga; liiga madal nivoo vastab *anorexia* seisundile, millest tuleneb alakaalulisuse probleem.

Apestaadi nivood ei määra selle aluseks olev toiduvajadus, vaid äärmiselt kompleksne psühholoogiline protsess, milles võib oluline osa olla sotsiaalsetel sundidel. Selles seoses on oluline inimese kujutus oma kehast, see, kuidas inimene tajub oma keha ja selle suhet sotsiaalselt aktsepteeritava või eelistatava kehaideaaliga. Tänapäeval tunnevad psühholoogid tervet hulka psüühilisi probleeme, mis võivad põhjustada patoloogilisi "toitumishäireid" ja kehakaalu, mis tugevalt hälbib tervislikust.

Kuidas aga toimub "normaalse" enamuse söögiisu reguleerimine? Kas seda saab pikemas perspektiivis uurida Eliase arendatud mudeli põhjal? Cappon vihjab, et see on võimalik, väites, et tema toitumishäiretega patsiendid on isiksusena teatavas mõttes "ebaküpsed" ja et normaalse küpsusega inimene on tänapäeval "suuteline tahtlikult muutma oma toitumisharjumusi: millal, kui kaua, mida ja kui palju ta sööb" (1973: 45). Teisisõnu väidab Cappon, et normaalne toitumisharjumus nõuab märkimisväärset enesekontrollivõimet. Kas see võime on Euroopa ühiskondades

pika aja vältel edasi arenenud ja muutunud, nagu seda enesekontrolli teiste tahkude osas on näidanud Elias?

GARGANTUA ISU

Kuulsad kesk- ja renessansiaja pidusöömingud, mis on teada kirjanduslikest allikatest (Rabelais) ja paljudest dokumentidest üle kogu Euroopa, annavad meile tollasest tüüpilisest söömisest vale mulje. Need ei puudutanud mitte ainult väikest osa ühiskonnast — isegi kui oletada, et neist söömingutest said osa ka teenrid ja kaaskondlased —, vaid peale selle on spektakulaarsete menüüde põhjal raske kindlaks teha, kui palju igaüks tegelikult söi. Nii loetletakse näiteks 1549. a Catharina di Medici auks Pariisi linna poolt antud pidusöögi menüül kakskümmend neli liiki liha (peasjalikult lindude ja teiste ulukite liha, sest lihuniku käest toodut peeti selliste tähtsate sündmuste puhul ebaväärikaks), mitut sorti kooke ja küpsiseid, pasteete ja ainult neli juurviljarooga, ent me ei tea, kui palju inimesi pidusöögist osa võttis (Franklin 1887–1902, III: 93).

Yorki peapiiskopi Nevilli ametissepühitsemise pidustustel 1467. a (*Antiquitates...* 1791: 93jj) söödi ära tuhat lammast, kaks tuhat siga, kaks tuhat hane, neli tuhat küülikut, umbes sada kala ja ulukit, arvutult linde ja tosin delfiini ja hüljest; ning kuigi me teame roogade järjestust ja isegi tähtsamate külaliste istumisjärjekorda, on teadmata, kui palju inimesi seal osales või kui pikk oli söömaaeg — võib-olla kestis see mitu päeva. Kui suur see ebamäärasus ka ei oleks, pole põhjust kahelda söögiisu suursaavutustes selliste sündmuste puhul, mis on kujukaks näiteks suurtest erinevustest toiduainete ühiskondlikus jaotatuses. Mõnikord orjasid rikkad inimesed, kes olid piisavalt vägevad, et seda endale lubada, bankettidel oma kõhtu ka üldise nälja ajal¹. Ainuüksi see tähistab Eliase käsituses ligimeste kannatustega identifitseerumise madala taseme tunnusena suhtelist madalseisu tsiviliseerumisprotsessi kõveral.

¹Üheks süüdlaseks selles oli Prantsusmaa Henri IV (Franklin 1887–1902, III: 115) ja 1558. a veebruaris andis paavst piduliku lõuna samal ajal, kui Roomas inimesed nälga surid (Weber 1973: 194).

Teisalt on need suured pidusöömingud keskaja söögiisu mudeli suunanäitajana ülimalt eksitavad. Nende sotsiaalne funktsioon oli pigem analoogiline kwakiutli-indiaanlaste potlatšitele kui hilisema aja kulinaarsele maitsele ja isule (Mennell 1985: 54–61; Codere 1950). Pealegi ei iseloomustanud nad isegi mitte ülemkihtide toitumist. Need peod olid ebaühtlase toitumise kõrgpunktideks isegi õukondlaste ja aadli jaoks. Ka nende kihtide esindajad ei söönud iga päev nii. Võimalik, et nad olid erinevalt enamikust teistest inimestest harva näljas, ent nad ei nautinud sugugi pidevalt rikkalikku valikut, mis oli pidusöögi tundemärgiks rohkemgi kui selle valmistamise keerukus.

Ka nende toitumist mõjutasid aastaegade rütm ja viljasaagi risk; nad söid “pigem palju kui hästi” (Weber 1973: 198) ning ka neile polnud tundmatud vähenõudlikkuse perioodid. Sellele toitumise hüppelisusele osutab Robert Mandrou:

Kahtlemata oli kasina toidu ja pidusöömingute vaheldumine reeglik kõigis sotsiaalsetes kihtides. Üldise toitumisega seotud ebakindluse tulemusena muutus see kõikumine rituaaliks, mille jälgi võib kohata tänaseni. Tsunftide pidustused [---] linnades ja lõikuspeod, viinamarjakoristus või mardipäev maal olid alati võimalus heaks eluks, vähemalt paariks tunnikski, loomulikult arvukate variatsioonidega. Need suured peod, mille järel enamik inimesi pidi kuude kaupa elama veest ja leivast, olid ka oma kehvuses vastukaaluks viletsusele, ja säärasena neid ka hinnati; nende seletuseks on seesama olemasolu ebakindlus. Teatud ajajärgul pole ühtlase toiduajaotamise ja kokkuhoidlikkuse voorus mõeldav, kui toiduainetega varustamine ei võimalda teatud mänguruumi. Teise faktorina tuleb nende “orgiate” seletamisel esile tõsta kõikvõimalikke ohte, mis ähvardasid viljaaitu. Mis mõtet oli soetada suuri varusid, kui järgmisel päeval võisid tulla teeröövlid või sõdurid ja selle kõik minema tassida? (Mandrou 1975: 24.)

Neile kõikumistele pidu- ja paastupäevade vahel võib leida paralleele keskaja inimese äärmisest emotsionaalsest muutlikkusest, nende võimes — nagu osutab Elias — tänapäeva eurooplasest vabamalt väljendada oma tundeid ja kiiremini äärmuste vahel pendeldada. Kui uskuda Mandroud, on ka siin tegemist samade põhjustega.

Nagu varem tegid Elias, Bloch (1961, I: 73; II: 411) ja Huizinga (1924: I peatükk), kirjeldab ka Mandrou seda üldist psüühi-

list püsimatust. Huvitaval kombel seostab ta aga seda üksnes kaudselt keskaja ja varauusaja elu ebakindlusega; suures osas taandab ta selle pigem ebaadekvaatse ja korrapäratu toitumise füsioloogilistele ilmingutele. "Krooniline alatoitus tekitas inimestes tagaetava mentaliteedi koos ebaususe, äkiliste vihapursete ja ülitundlikkusega." (Mandrou 1975: 26.) Võib-olla ei tohi selliseid toitumise otseseid mõjusid psüühikale täiesti tähele panemata jätta, ent sama vähe tohib neid üle tähtsustada. Mandrou esitus üksnes suurendab selle kompleksse põhjusliku seose keerulisust. Nagu Mandrou paastu- ja pidupäevade kõikumisi käsitades isegi selgesti märkavat näib, on märksa olulisem eksistentsi üldine etteaimamatus ja ettearvestamatus ning selle peegeldus isikutes, usus ja sotsiaalses käitumises. Keith Thomas (1971) on viidanud seosele ühelt poolt XVI ja XVII sajandi elu ohukülluse ja teiselt poolt ebaususe ja maagia ülemvõimu vahel, mis turvalisuse kasvades XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandil silmanähtavalt taandus. Kõige ulatuslikumalt on Norbert Elias jälginud suhteid isiksuse afektiivsuse ja vähehaaval kasvava sotsiaalse eksistentsi kalkuleeritavuse vahel, mille vallandasid ühiskonnastruktuuride pikaajalise muutumise protsessid.

Teoses *Tsivilisatsiooni protsessist* esitatakse sellele arengule vastav teooria riikide tekkest ja üha suuremate territooriumide sisemisest patsifitseerimisest. Elias on aga ka selgitanud, et riikide teke on ainult üks paljudest vastastikku sõltuvatest pikaajalistest ühiskondliku arengu protsessidest, mis järk-järgult suurendasid ühiskondliku elu ohutust ja ettearvestatavust. Siserahu võimaldas tööjaotuse ja turu arengut (koos sellega suurenes ühtaegu ka toiduainetega varustamise kindlus), mis omakorda rajas majandusliku aluse alluvate alade edasisele laiendamisele ja riigiaparaadisese reguleerimisvõimu suurenemisele. Teos *Tsivilisatsiooni protsessist* on ühtlasi ka uurimus viisakuskoodide ja sotsiaalse käitumise standardite muutumisest, mis kaasnesid selle protsessiga. Muu hulgas esitab Elias (1976, II: 317–319) kujuka pildi seostest, mis tema uurimuses nende kahe aspekti vahel valitsevad.

Nagu ta selgitab, oli keskajal ja on nüüdki veel liiklemine ohtlik, ent ohtude laad on muutunud. Keskaegne reisija pidi niihästi temperamendi poolest kui ka füüsiliselt suutma end kaitsta vägivaldsete rünnakute vastu. Tänapäeval on ohu allikaks peamiselt

liiklusõnnetused ja nende vältimiseks on eeskätt vaja enesekontrolli nii varjatud kui ka avaliku agressiooni väljendamisel ja tõrjumisel. Ründamishimu on aga ainult üks afektidest, mis surve kasvades allutati üha enam enesekontrollile. Mitte et keskajal oleksid tundeväljendused olnud sotsiaalselt moduleerimata või kontrollimata — ka siin pole olemas nullpunkti. Ent aegamööda muutus see kontroll tõhusamaks, ennekõike aga ühtlasemaks.

Sellisel taustal on kesk- ja varauusaja äärmuslik kõikumine õgardluse ja pealesunnitud paastumise vahel isiksusestruktuuri muude aspektide integraalne koostisosa. Nii pole see seotud mitte ainult toiduainetega varustamise ebakindluse ja etteaimamatusega, vaid ka elu üldise ebakindlusega.

NÄLJAHÄDAD JA MUUD OHUD

Tänapäevaste standarditega võrreldes oli elu kesk- ja varauusaegses Euroopas väga ebakindel. XVII sajandi keskpaigani oli meeste keskmine eluiga 29,6 aastat, isegi aadlike seas (Hollingsworth 1977). Epideemiad, sealhulgas katk ja rõuged, laastasid kõiki ühiskonnakihte. Eriti ohustatud olid muidugi need, kes kannatasid alatoitluse all, ent süüdi olid ka halvad sanitaartingimused ja puudulik hügieen, mida põhjustas tollaste meditsiiniteadmiste ja tehnoloogia küündimatus. Ohud tulenesid ka sagedastest tulekahjudest, mille tagajärgi suurendas veelgi nendega võitlemise ja kontrolli organiseerimise ebaadekvaatus (Thomas 1971: 15). Miski aga polnud sel määral seotud elu ebakindlusega kui toiduhankimise ebakindlus ja miski ei võimendanud seda rohkem kui ikaldus. Ikalduste ja näljahädade kroonikad on puudulikud ja sugugi mitte alati pole neile hõlbus jälile saada. Selge aga on see, et kogu keskaja vältel tuli peatoidusekriise väga sageli ette. Nende kordumist ei takistanud isegi mitte Mustale Surmale järgnenud laialdaste alade taasasustamine. Sellel kõnnumaade ja avarate niitude ajastul suurenes terves Euroopas oluliselt liha tootmine. Näib, et XIV sajandi lõpus ja XV sajandil oli liha osakaal ka lihtrahva toidu hulgas suur. Kindlasti oli ta osa suurem kui varem või ka järgneval XVI sajandil (vt Abel 1937 ja 1978; Stouff 1970). See karjapidamise suurenemine aga muutis elanikkonna kasvades toitumise isegi veel kehvemaks, sest ette tuli ikaldusi

nagu edaspidigi. Gouberti töö Beauvais' kohta (1960) esitab ilmeka pildi nälja levimisest XVII ja XVIII sajandil. XVII sajandi keskel oli Prantsusmaa põllumajanduses suhteliselt hea periood. See katkes XVII sajandi teisel poolel ja XVIII sajandi alguses üha sagedamini esinevate ikalduste tõttu.

Mõnikord oli toiduaineid napilt mitmel maal või isegi tervel kontinendil korraga. Tihti aga tabasid ikaldused vaid teatud territooriumi ja nad olid küllalt hullud, enne kui valitsused said suuteliseks küllaldaste varude hoidmist korraldama ning kaubandus ja transport olid nende lokaalsete hädadega võitlemiseks piisavalt arenenud. Küündimatu transpordisüsteem tähendas aga seda, et toiduaineid ei saanud kas üldse või sai üksnes suurte raskustega vedada ülejääkide piirkonnast näljahäda piirkonda. Lisaks tekitas puudus paanilisi ostupalanguid ja spekulatsiooni; järsult kerkivad hinnad ei võimaldanud vaestel inimestel osta elatusvahendeid. Varude soetamine oleks võinud ju aidata, aga XVII sajandi lõpus pidi enamik valitsusi silmitsi administratiivsete raskustega ennast lööduks tunnistama. Peale kõige muu muutus hulkurlus "tõeliseks nuhtluseks", mis rasketel aegadel suurendas ebakindlust veelgi. Lõpuks tuleb meeles pidada ka seda, et sõjadki võisid olla kunstliku näljahäda põhjuseks, nagu nt 1560. aastate ususõdade aegu Prantsusmaal.

Otsene sõltuvus ikalduste ja kasvava surevuse vahel nõrgestas XVII sajandi lõpuks vähehaaval kogu Lääne-Euroopat. Hiljem aitasid näiteks Amsterdamis suured teraviljalaod leevendada toidunappust peale Madalmaade ka naabermaade rannikualadel ja mujal, kuhu kaubateede kaudu ligi pääses. Pärast XVIII sajandi esimest aastakümnet ei muutunud ikalduste tagajärjel tekkinud toidupuudus Inglismaal enam näljahädaks. Ometi kerkisid elatusvahendite hinnad kõrgustesse ja surevus kasvas halbadel saagiaastatel endiselt märgatavalt — nagu näiteks 1720. ja 1740. aastatel. Braudeli ja Spooneri andmeil (Cambridge... 1977: 396) oli pärast 1750. aastat Lääne-Euroopas üksnes "varjatud näljahädasid" ("mis olid peaaegu talutavad") peamiselt tänu kaubanduse ja transpordiolude paranemisele. Nende edusammude tegelikke tagajärgi võib märgata sellest, et kontinendil ühtlustusid toiduainete hinnad (mida autorid on kujutanud ilmastikukaardi laadis).

Kaubanduse kasv, kuigi ta võimaldas ühe regiooni ülejääke sagedamini kui varem kasutada teiste piirkondade näljahäda leevendamiseks, jättis enamiku inimesi siiski turufluktuatsioonide meelevalla, sest ta kaldus hoidma reaalhindu madalal ja suurendama vaeste ning rikaste vahelist kuristikku.

Ehkki näljahädad vähehaaval raugesid, ei kadunud veel hirm nälja ees, mille oli sünnitanud aastasadade kogemus. Mandrou mainib, et varauusaja Euroopa üheks iseloomulikuks jooneks oli kinnisidee näljasurmast, mis varieerus vastavalt paikkonnale ja klassikuuluvusele, olles maal muidugi tugevam kui linnas, haruldasem ülemkihtidel ja hästitoidetud sõduritel, ent endiselt püsiv alamkihtides. (Mandrou 1975: 24.)

Euroopa muinasjuttudes niivõrd levinud nälgimise, laste hülgamise ja suisa kannibalismi teema on veel üheks tõendiks valdavast hirmust toiduainetepuuduse ees, mis Inglismaal ja Prantsusmaal elas edasi XVIII sajandi lõpuni ja XIX alguseni (Tilly 1975: 380–455; Thompson 1971; Cobb 1970).

VÕÕRSUNNID JA SÖÖGIISU: RIIK, KIRIK JA TOHTRID

Vaevalt sai sääraustes tingimustes keskajast kuni suhteliselt uuema ajani kontroll oma söögiisu üle enamikule eurooplastest eriti pakiliseks probleemiks olla.

Esmapilgul võib näida, nagu olnuks keskaegses ja varauusaegses Euroopas vähemalt kolm söögiisu kontrollimise sunniällikat: esmalt paastupäevade suur hulk, millest kinnipidamist ootas usklikelt katoliiklastelt kirik; teiseks luksusevastased seadused, mis näiliselt riigi huvides demonstreerisid õgardluse tõkestamist; ja viimaks, kolmandana, arstide arvamus. Mina pooldan siiski teesi, et kõik need instantsid olid ainult üheks osaks võõrsunnist (*Fremdzwang* Eliase terminoloogias) ja et see võõrsund täienes väga pikkamööda tuntava enesesunni määraga.

Paastumine

Teoreetiliselt tuli paastuda kolmel päeval nädalas — kolmapäeval, reedel ja laupäeval —, tähtsamate pühakute nimepäevade eel, kolm päeva igakordsete kvatembripäevade puhul ning kogu paastuaja jooksul peale pühapäevade. Paastumine seisnes peamiselt selles, et päevas söödi ainult üks kord ja nimelt pärast õhtupalvust. Võimalikult palju tuli tarvitada üksnes vett ja leiba, ent ka kala ja juurvili olid lubatud — kui polnud tegu just kirglike askeetidega. Vein, liha ja teised loomsed ained olid keelatud (Franklin 1887–1902, VIII: 124jj; Henisch 1976: 28–50). Aja jooksul tegi kirik ikka enam erandeid: nii lubati näiteks mune paastupäevadel. Nõuded muutusid üha vähem rangeks, põhimõtteliselt olid need käsud aga katoliiklikes maades jõus kuni XVIII sajandi lõpuni. Üldiselt eitas protestantlik kirik pärast reformatsiooni paastumist kui katoliku riituse integraalset osa. Iseloomuliku kompromissina ei kiitnud anglikaani kirik küll Elisabethi ajal paastumist kui suurejoonelist uhkeldamist heaks, ent lubas paastumist üksikisikutele omaette kui palvetamist toetavat abi. Kirik kohustus kristlasi pidama kinni seadusega määratud paastuaegadest, ent mitte usulistel, vaid poliitilistel põhjustel:

[---] kalurikülade toetamiseks rannikul ja kalurite arvu suurendamiseks teeks seda praegusel ajal iga riik, sest kalureist saavad meremehed, kes sõidavad merd, ja seeläbi oleks riigil laevastik, mis mitte üksnes ei võimalda tuua teistest maadest meelepärist kaupa, vaid on ka hädavajalikuks kaitsevahendiks vaenlase rünnaku vastu. (*Certain...* 1687: 300.)

Ent isegi seal, kus kirik pidas kinni paastukäsust — mis tähtsust sel tegelikult oli, kui palju söödi? Inimeste enamus oleks olnud õnnelik, kui nad oleksid saanud neligi korda nädalas liha süüa. Niisama vähe rikkusid paastukäsud nende rõõmu rikkalikude pidulaudade ääres, mis ülikülluse aegadel tegid tasa tavalise toidu üksluisuse ja kasinuse. Vähemus, kellele rikkalik toit polnud midagi erakorralist, võis — nagu on üksikasjaliselt näha XVII ja XVIII sajandi kokaraamatutest — isegi *jours maigres*'ide ajal külluses süüa, kusjuures ta ei rikkunud sel puhul paastukeeldu otseselt, vaid eksis üksnes selle vaimu vastu. Tegelikult näitas paastukeeldudest kinnipidamine keskajal ja varauusajal võõrsunni ja mitte enesesunni tunnuseid. Pole sama hästi kui ühtegi tõendit

selle kohta, et inimesed oleksid "sisemiselt omaks võtnud" nendes keeldudes kehastuva kontrolli; ilmselt oli väga vähe neid, kes tundsid kiriku käskude rikkudes isiklikult mingit süüd või häbi. Täie rangusega peeti ettekirjutatud paastuaegadest kindlasti kinni üksnes mõnes vaimulikus ordus. Ja sellised silmatorkavad erandid äärmuslikust abstinentsist on pigem sümptomaatilised söömiskontrolli ebauhtluse suhtes. See kontrolli üldine ebauhtlus on Eliase järgi tüüpiline väga kõrge sotsiaalse ebavõrdsuse tasemega ühiskondades ja Jack Goody (1982: 116–117) iseloomustab isearanis paastumist kui väga hierarhilise ühiskonna tundemärki. Me võime jälgida arengut söögiisu kontrollimise suunas, mis Eliase sõnusti on ühtaegu ühtlasem ja ulatuslikum — s.t, et inimesed omandavad üldjuhul võime konsistentsemaks enesevalitsemiseks ja et see enesekontroll toimib üha enam suhteliselt ühetaoliselt kõigis ühiskonnakihtides. Selle pikaajalise muutumise puhul ei näi aga kiriku õpetus etendavat mingit olulist rolli.²

Luksusevastased seadused

Võib-olla on kiriku õpetusest tähtsam see asjaolu, et hiliskeskaja Inglismaal, Prantsusmaal ja teistes maades püüdsid ilmalikud võimud piirata priiskavaid bankette, mille kohta nad kehtestasid luksusevastaseid seadusi. Et seda probleemi ei vaadeldud mitte ainult füüsilise söögiisu, vaid ka sotsiaalse uhkeldamise seisukohast, ilmneb sellest, et nende seadustega ei püütud kontrollida mitte ainult toitu, mida söödi, vaid ka inimeste riietust (vt Baldwin 1926; Boucher d'Argis 1765). Selliste seaduste kehtestamine oli arvatavasti Euroopa ühiskonna suurema avatuse tulemus. Meeletuid bankette võidi ehk veel aktsepteerida siis, kui neid korraldasid feodaalisandid, kes kas harjumusest või kohusetundest jagasid liha oma kaaskonnaga ning annetasid ülejäägid vaestele. Sääraseid pidusööminguid aga peeti kas ekstsessiks või lihtsalt ülbitsemiseks, kui seda tegid järele esilekerkivad ühiskonnakihid, kelle sotsiaalsed kohustused olid defineerimata ja kelle teenijaskond oli väikesearvuline. Luksusevastased seadused pole kunagi

---

²Üksikasjalikumat arutlust liigsöömise kohta käivatest kesk- ja varauusaegsetest usulistest seisukohtadest vt Mennell 1985: 29.

olnud eriti tõhusad. Nagu paljusid teisigi seadusi, anti neid enne XVII sajandit lühikeste ajavahemike tagant korduvalt, ilma et nad kunagi oleksid eriti tõhusalt toiminud. Valitsustel lihtsalt puudusid vahendid, et sundida neist kinni pidama. 1563. aastal anti Prantsusmaal seadus, mis keelas perekondadel isegi eraviisiliselt süüa ühel söögiajal enam kui kolm toitu: iga käigu juurde kuuluvate roogade hulk ja laad oli detailselt kindlaks määratud. Seda seadust tuli aga 1566., 1567., 1572., 1577., 1590., 1591. ja viimaks 1639. aastal ikka ja jälle uuesti kehtestada. 1541. aastal leppisid Inglismaal peapiiskop Cranmer ja tema piiskopid väga detailselt kokku eeskirjades söögikäikude ja roogade arvu suhtes, mida peapiiskopid, piiskopid, dekaanid, ülemdiakonid ja nooremad vaimulikud tohtisid süüa. Ikkagi lisab Cranmer väikese kurva memorandumi, "et neist käskudest peeti kinni kaks või kolm kuud, kuni teatud ülemeelikud isikud hülgasid nad ning jätkusid endised ekstsessid" (Cranmer 1846: 491).

Arstide arvamus

Samuti oleks söögiisu enesekontrolli osas ennatlik üle hinnata arstliku arvamuse mõju või meditsiiniliste teadmiste ratsionaliseerimist. Teose *Tsivilisatsiooni protsessist* üheks tähtsamaks sihiks on demonstreerida, "et 'ratsionaalne arusaamine' [...] pole söömise 'tsiviliseerumise' või teiste käitumismudelite mootoriks" (Elias 1976, I: 155; vt ka Goudsblom 1979). Kogu keskaja jooksul oli Salerno koolkonna mõjul eelistatav arstide arvamus, et mitme haiguse ravitsemisel on mõõdukal söömisel suur tähtsus. Arstidele olid rasvumise ohud teada, aga nad kippusid neid interpreteerima füüsilise tegevusetuse ja loiduse, mitte aga ülemäärase söömise tagajärjena *per se* (O'Hara-May 1977: 127). Ent arstlikul arvamusel on ja oli suurim mõju haigete käitumisele ning vähe on märke sellest, et nad suutnuksid kuigivõrd mõjutada normaalse terve inimese igapäevaseid toitumisharjumusi.

Ehkki meedikute sotsiaalne mõju XVIII sajandi jooksul kasvas, oleks küll liiga lihtne järgida Foucault' teese ja keskendada tähelepanu arengu dramaatilistele **pööretele**. Mõlemat — arstide võimu ja nende õpetuse uudsust sel perioodil — hinnatakse üle. Nagu näitab Jean-Paul Aron (1961: 971–977), kerkis arstlikes

ringkondades kindlasti XVIII sajandil esiplaanile *régime alimentaire* muudatus, mis leidis väljundi Rousseau teostes, kes eelistas mõõdukust ja puhtaid, segamata toite. Selle sajandi alguses propageerisid niihästi Inglismaal kui ka Prantsusmaal paljud arstid ranget dieeti kui teed tervisele (vt näiteks Cheyne 1724 ja 1733; Hecquet 1709). Jones ja Sonenscher (1983) kirjeldavad, kuidas hiljem samal sajandil põhjustas haiglate toidusedel konflikte arstide ja pöetajate vahel. Haigetalitajad mõistsid oma rolli traditsiooniliselt heategevana ning pidasid oma kohuseks hoolitseda vaeste ja väetite haigete eest — olles teadlikud, et paljude haiguste põhjuseks on korduvad toitumiskriisid. Üks Nîmes'i arst kurtis kibedasti patsientide toidu ülikülluse pärast, mis sageli nendeervenemist takistas. "Selles hospitalis pelgavad kõik, et inimesed võiksid nälga surra [...] Nad nuumavad haiged alati üle." Kolleeg naabruses asuvast Montpellier'st kirjeldas 1760. aastatel, kuidas õed ülesöötamisega põhjustasid patsiendi enneaegse surma ning "jäi mulje, nagu oleks liigsöömine haiglates peamiseks surma põhjuseks!" Iseloomulikul moel ründasid XVIII sajandil arstid Montpellier's ka ägedalt kommet tähistada pidusöögiga hospitali kaitsepühaku nimepäeva.

Siiski on problemaatiline otsida mingit seletust mõne kunstlikult isoleeritud kausaalse "faktori" abil. Figuratsioonisotsioloogiline uurimus kontrollib kõigepealt üle need probleemide liigid, millega inimesed puutuvad kokku vastastikuste sotsiaalsete sõltuvuste võrgustikus, kuhu nad on mässitud. Sel puhul on kasulik meenutada, et söögiisu ja ülirikkaliku toidu suhte probleemi XVIII sajandi Euroopas suuremal osal inimestest vaevalt küll üldse tekkis. Nende söögiisu puhul oli tungivaimaks võõrsunniks ikka veel puudus ja toiduga varustatuse korrapäratus. Vähemuse puhul, kellel see probleem juba tollal oli olemas, ilmnasid kohanemissümptomid enne igasugust arstliku arvamuse dramaatilist pööret. (Loomulikult pole mingit põhjust, mille tõttu arstide arvamus kui üks kompleksse arenguprotsessi harudest ei peaks olema ühtaegu ajend ja tulemus — mitmesugusel viisil ja protsessi eri faasides.)

KVALITEET JA KVANTITEET

Sellal kui enamikul toitu nappis ja varustatus oli peaaegu kõigi jaoks ebakindel ja korrapäratu, erinesid vägevad oma alamatest pelgalt söögi hulga poolest: “Kes vähegi sai, toppis ennast kurguni täis, kes ei saanud, üritas seda teha.” (Weber 1973: 202.)

Viiteid sellele võib leida ühes kõige põhjalikumas uurimuses hiliskeskaja toitumisest — Provence’i käsitlevas Stouffi töös. Stouff näitab, et eri kogudustes ei tarvitanud kõrgematesse seisustesse kuulujad mitte ainult proportsionaalselt rohkem liha ja teisi proteiine leiva ja veini suhtes oma alamatega võrreldes, vaid nad söid üldse rohkem. Ühe konkreetse juhtumi kohta on üldistavalt öeldud:

Vägisi tikub esile lõppjärgeldus, et aastal 1429 (ja see näib kehtivat kogu 15. sajandi kohta) oli Arles’i peapiiskopi usaldusisikute toiduratsioon mahult liiga suur, ent suhteliselt hästi tasakaalustatud. (Stouff 1970: 238.)

Tundub, et isegi XVI ja XVII sajandil olid kuulsad sööjad tuntud pigem oma võime poolest meeletuid koguseid manustada kui rafineeritud maitse poolest. Catharina di Medici oli tuntud oma söögiisu ja sagedaste seedimishäirete poolest. Louis XIV kirjutajate aruanded on kõnekaks tunnistuseks suure kuninga tohutust toidutarbimisest. Tõenäoliselt polnud see tema õukonnas erandlik. Pfalzi Liselotte (*Correspondance...* 1855) kirjeldab tihti prantsuse aadli liigsöömist — ta ei teinud sealjuures oma regendist pojale erandit. Ometi peeti juba tollal end surnuks söönud vürstinna de Berri juhtumit märgiks patoloogiliselt ebanormaalset isust.

Ehkki luksusevastased seadused jäid alati mõjuta, olid nad XVI sajandi jaoks ometi vihjeks kasvavale enesesunnile. Montaigne on nii söögiisu kui ka muude tsivilisatsiooniprotsessi tahkude osas heaks tunnistajaks. (Mennell 1981a.) Ta teatab, et ei kipu küll omaenese söömist eriti talitsema, ent ühtlasi kaebab sellesama asjaolu üle:

Kui nad jutlustavad mõõdukusest, kui toit on minu ees laual, siis raiskavad nad oma aega asjatult [---] Süüa nii aplalt, nagu mina seda teen, pole mitte ainult tervisele ja mu enda naudingule kahjulik, vaid ka ebaviisakas. Ma kiirustan nii väga, et hammustan endale sageli

keelde ja mõnikord isegi sõrme [---] Minu täitmatuse ei jäta mulle rääkimiseks üldse aega. (Montaigne 1967: 445.)

XVIII sajandi keskpaigaks näib aga äärmine õgardlus õukonnas olevat erandlik nähtus. Louis XV käitumist, kes enne jahile minekut sõi kanapoegi, lambakotlette, mune ja sinki ning jõi poolteist pudelit veini, ilma et see oleks sugugi vähendanud ta isu lõunasöögi ajal, tuleb arvatavasti pidada retsidiiviks.

Louis XIV mälestusest talletas õnnetu Louis XVI tema isu ja ainult selle. Nagu toogi ei hoolinud ta ei heast kõõgist ega maitsekusest. Tema jaoks oli oluline ainult kogus. Ta pelgas aiva, et ei saa piisavalt süüa. Ta ei söönud, vaid ta õgis ennast täis; ta langes nii madalale, et tal hakkas halb oma pulmasöögi ajal oma vanaisa [Louis XV] suureks pahameeleks. (Gottschalk 1939: 232.)

Isegi Inglismaal kirjeldati tol ajal toore õgardina kuulsat sööjat dr. Johnsoni, kelle sotsiaalne päritolu oli tunduvalt madalam. Vähe sellest, et tal polnud õrna aimugi sellest, mis on sünnis — näiteks nõudis ta eelmisest käigust üle jäänud homaarikastme vaagnat, et seda oma rosinapudingile kallata (Piozzi 1785) —, vaid oma toitu kugistas ta ka häbistaval viisil:

Niipea kui Johnson laua ääres istet võttis, oli ta täielikult hetkel toimuvast hõivatud; ta pilk näis olevat naelutatud taldrikule, ta ei kõnelnud iial sõnagi, v.a siis, kui ta viibis väga kõrges seltskonnas, ega pannud mingil moel tähele, mida teised rääkisid, kuni ta oli oma isu rahuldanud. Tema isu oli nii üüratult suur, et söömise ajal tursusid ta laubal veenid ja ta higistas tugevasti. Tundlikumates natuurides tekitab see jällestust; ka ei sobinud see kokku filosoofilise karakteriga, kes pidanuks ju paistma silma enesekontrolliga. (Boswell 1791, I: 323.)

Boswell kirjeldab veel ja see on iseloomulik,

et Johnsoni iseloomus oli kõik vägivaldne ja tormakas. Ta ei pidanud iialgi mõõtu. Ta paastus mitu päeva järjest ja mitu aastat ei joonud ta veini, ent kui ta juba veini jõi, siis ohtralt. Ta võis küll olla ilma, aga mitte mõõdukas.

Näib, et selline käitumisviis oli taandarenguks suunas, mis oli tüüpiline keskajale ja varauusajale. XVIII sajandi keskpaigas ja lõpus ei peetud peenemates ringkondades säärast käitumist enam kombekaks. Mis siis muutunud oli?

Isukuse tsiviliseerumist, kui kasutada seda mõistet, võib osalt vaadelda seoses kasvava kindlustunde, korrapärasuse, usaldata-

vuse ja mitmekesisusega toiduainetega varustamisel. Ent samuti nagu söögiisu tsiviliseerumine on seotud teiste tsivilisatsiooni-protsessi harudega, nagu näiteks lauakommete muutumisega, nii oli ka toiduga varustatuse paranemine ainult üks tunnus sotsiaalsete figuratsioonide komplekssest arenemisest, mis kõik kokku avaldasid tugevat mõju inimeste käitumisele. Toiduainetega varustamise osas võimaldasid kindlustunde kasvumist kaubanduse laienemine ja areneva kaubamajanduse kasvav tööjaotus, ent ka riikide kujunemise ja sisemise patsifitseerimise protsess. Piisas juba väikesest paranemisest, et võimukandjate väike vähemus eristuks madalamatest seisustest söökide hulga ja söömise korrapärasuse poolest. Edasised muutused selles suunas võimaldasid jõukamate tihiskonnarühmade laiadel kihtidel eliiti matkida. Samad struktuurimuutused, mis võimaldasid sotsiaalset matkimist, ühtaegu ka soodustasid seda. Pikemad sotsiaalse sõltuvuse ahelad, mis olid tekkinud seoses riikide moodustumise ja tööjaotusega, näitasid tendentsi sotsiaalse võimubilansi nihkumisele järkjärgult sotsiaalselt madalamate rühmade suunas. See põhjustas "alt" tuleva surve kasvumist ning tugevdas sotsiaalset konkurentsi. Selle arengu üheks sümptomiks olid luksusevastased seadused oma asjatu püüdega reglementeerida söögiks lubatava kogust ja viia see sõltuvusse sotsiaalsest hierarhiast.

XVI ja XVII sajandi jooksul oli ka aadlikel lõpuks puhtfüüsiliselt muutunud võimatuks veelgi rohkem süüa (vt Eli Heckscheri märkmeid rootsi aadli kohta, mida tsiteerib Glamann koguteoses *Cambridge...* 1977: 195). See on üks põhjusi kasvavatele nõuetele, mida esitati toitude peenemaks muutmiseks. Üks kaasaegne ekspert arvas:

Paljud uuringud näitavad, et nälg ja maitsevus kompenseerivad vastastikku teineteist ja summeeruvad oma toimes algebraliselt. Samu koguseid ülimateist toitu süüakse ka väiksema näljatunde puhul või isegi ilma selleta, samuti nagu maitsetut toitu näljasena. Nii on õigustatud ka oletus, et nälg suurendab maitsevust, ja ühtlasi see, et söömise põhjustamisel suurendab oma ühise toimega maitsevust näljatunnet. Selle seose tulemusena väheneb nälja kasvades kahe toiduaine maitsete erinevus. (Le Magnen 1972: 76.)

Või nagu kirjutas XIX sajandil oma klassikalises teoses dieetikat Andrew Combe:

Isu [---] on võimalik kasvatada või treenida kuni oluliste hälveteni kvantitatiivsest ja kvalitatiivsest tavastandardist [---] Kõige sagedasemaks eksituste allikaks [---], mille ohvriks oleme langenud, pidades isu ainsaks kriteeriumiks, on kahtlemata **isu ja maitse vahetamine** ja söömise jätkamine viimase rahuldamiseks veel tükk aega peale isu rahuldamisest. Tegelikult on kogu vilunud koka kunst selles, et seda meeldivat eksitust meis esile kutsuda. (Combe 1846: 29–30.)

Siit tuleneb külluseajastu rafineeritud toiduvalmistamise psühholoogiline alus. Kokkade osavusel oli veel teinegi eelis. Seda sai õgardi üleküllastatud söögiisu stimuleerimise kõrval kasutada ka lõpmatu arvu üha rafineeritumate ja isuäratavamate roogade väljamõtlemiseks ja valmistamiseks. Sellal kui kvantitatiivselt oli söömine sotsiaalse üleoleku näitajana oma võimalused ammendanud, jäid kvalitatiivsed võimalused ammendamatuks.

Nagu mitmed teisedki tsivilisatsiooniprotsessi tahud, on muutuva sotsiaalse figuratsiooni, kokakunsti arengu ja söögiisu tsiviliseerumise mudelite muutumine kõige selgemini täheldatav Prantsusmaal. Umbes François I ajal tekkis Prantsusmaal aegamööda see, mida Elias (1969) nimetab "kurtuaasseks ühiskonnaks". See protsess jätkus Henri IV ajal, kuigi katkes ususõdade aegu, ja jõudis haripunkti Louis XIV valitsusajal. Järk-järgult vähenesid vana *noblesse d'épée*, mõõga-aadli sissetulekud, nende poliitiline võim ja sotsiaalsed funktsioonid, samal ajal kerkis kodanlus ja eeskätt kodanlik *noblesse de robe*, teenistusaadel. Osa vanast aadlist saavutas positsiooni õukonnas ning muutus nõnda ülimalt sõltuvaks kuninga soosingust. Neist said tarbimiskunsti tõelised spetsialistid, kes takerdusid peente eristustunnuste süsteemi, oma staatuse eest võitlemise ja raiskamisvõidujooksu, millest nad ei saanud hoiduda, sest just sellel põhines kogu nende sotsiaalne identiteet. Nad elasid pideva surve all, püüdes tõusta kõrgemale seaduseväänajatest, põlatud maa-aadlikest ja kodanlastest. Kuidas kajastus see olukord nende söömisharjumustes?

Murrang toiduvalmistamise alal toimus ilmselt renessansiajal Itaalia linnriikide õukondades. XVI sajandi lõpus ja XVII alguses näis aga juhtiv roll kulinaarsete innovatsioonide küsimuses kanduvat üle Prantsusmaale. Louis XIV valitsusaja alguses muutuvad märgatavaks kaasaegse prantsuse köögi alged rafineeritud toidu-

valmistamistehnikas, manuste tagasihoidlikumas kasutamises ja roogade arvu suurenemises, nagu seda on kirjeldatud La Varenne'i raamatus *Le Cuisinier François* (1651). Järgmine kiirema arengu periood langes järgmise valitseja aega. Louis XIV ja paljude tema õukondlaste õgardlus asendus delikaatsete *souper*'dega, mis tegid regendi kuulsaks. Regent ise, nagu paljud teisedki kõrgeadli esindajad, näikse olevat olnud suurepärase kokk ja tema ema Pfalzi Liselotte annab mõista, et see kuulus hea tooni juurde ja oli samaväärne teiste kunstiharrastustega nagu näiteks musitseerimine.

Mu poeg oskab süüa teha. Ta õppis seda Hispaanias. Ta on hea muusik, nagu kõik muusikamehed tunnistavad; ta komponeeris kaks ooperit, mida ta oma saalis esitas ja mida väga kiideti, ent ta ei tahtnud, et neid etendataks avalikkuse ees. (*Correspondance...* 1855, I: 349–350.)

Ilmset muutust XVIII sajandil — eemale pelgalt kvantitatiivsest uhkeldamisest — vaheldusrikkama ja peenema söögilaua suunas on maininud Louis-Sebastian Mercier:

Viimasel sajandil serveeriti liha jahmatavates kogustes ja serveeriti püramiididena. Väiksemaid roogi, mis olid suurtest oma kümme korda kallimad, ei tuntud. Alles nüüd, pool sajandit hiljem, mõistetakse delikaatselt süüa. Louis XV aegne suurepärase köök oli Louis XIV ajal veel tundmatu. (1783, V: 597–598.)

Nagu Elias osutas, olid delikaatsus ja enesekontrollisundus omavahel tihedalt seotud. Söömisvallas muutub esmalt nähtavaks arenev peenus, ent tasapisi seostub see sundusega. XVI sajandi teisel poolel tegi Montaigne — seesama Montaigne, kes, nagu me nägime, kinnitas, et tal tuleb söömise juures enesekontrollist puudu — oma essees "Sõnade ilmaaegsusest" nalja kardinal Caraffa itaallasest koka ranguse üle, millega too järgis toidukäikude ja kastmete sobivust, roogade järjekorda ja maitsesuundade tasakaalustatud segamist (Montaigne 1967: 134–135).

La Varenne'i ajal tegelesid prantsuse kokad säärase probleemidega niisama intensiivselt kui nende itaallastest eelkäijad. Vaid mõnikümmend aastat hiljem mõnitas järgmine prantsuse koka-kunstist kirjutajate põlvkond La Varenne'i sööke ja roogi jämedakoelisuse ja talupoeglikkuse pärast. Molière naeruvääristab tõsidust, millega järgiti üha suuremat hulka üha kompleksse-

maid tavasid ning nende sotsiaalset tähendust (vt näiteks näidendi "Kodanlasest aadlimees" 4. vaatust ja "Ihnuri" 3. vaatust).

XVIII sajandi keskel peeti maha esimesed ehtsad gastronoomilised dispuudid, kus vana kokakunsti ja söömisstiili pooldajad teotasid kulutusi, ülbust ja kulinaariasse kuuluva ülearetamist, mille vastu uue köögi, *Nouvelle Cuisine*'i esindajad suurt huvi ilmutasid (vt Mennell 1981b).

Samal ajal üritas ka suurem osa kodanlusest matkida õukonna eeskuju peene ja rafineeritud söömise osas ja see tendents tugevdas liikumist hõrgutiste ja kasvava enesekontrolli suunas. Need seosed on kompleksed. Oleme kindlaks teinud, et õukondlik mood arenes väiksemate, peenemaitsemisemate ja hinnalisemate roogade eelistamise suunas ning söömialaste teadmiste rikkus ja nüansside eristamine sai peaaegu et õukondlase tunnuseks. Ent peenutsemine implitseerib teatud mõttes ka sundust, sest ta nõuab niihästi diferentseerimist, valimist ja tagasitõrjumist kui ka teatud toiduainete või söökide kombinatsioonide vastuvõtmist, mis sõltuvad samavõrd sotsiaalsetest reeglitest kui isiklikust maitsest. Mitte ükski õukondlasest gurmaan ei hakka homaarikastet rosinapudingile kallama. Sellal kui moodsate eelistussüsteemide arengusse kuulus teatud annus ratsionaliseerimist, oli õukonna ratsionaalsus otse vastandlik kodanlaste majanduslikule ratsionaalsusele, nagu Elias (1969: 170jj) on näidanud; pillav tarbimine oli liiga tihe-dalt seotud õukondlaste sotsiaalse identiteediga, et nad sellest hea kodanlase kombel oleksid suutnud hoiduda. Meil on küll palju tõendeid selle kohta, et vähemalt XVIII sajandi Prantsusmaal tahtis kodanlus õukonna söömis-mudeleid järgida, ent selge on ka see, et suuremal osal kodanlastest polnud sama pillavaks toitumiseks raha. Seepärast olid nad valiku tegemisel suurema surve all kui aadlikud, ent neil oli ühtlasi hõlpsam seda valikut teha. Mitmes mõttes oli kodanlus kõige sobivam kiht enamiku gastro-noomiliste teooriate tekkimiseks. Et küllalt suur osa sisemisest patsifikatsioonist ja teatud majanduslik lisaväärtus olid kodanliku ratsionaalsuse kultuurisündroomi arenemise eeldusteks, siis pole kahtlemata juhuslik, et gastronoomiline teooria kirjandusliigina kerkis esile alles siis, kui ebakindlus toiduainetega varustamisel

ei olnud enam nii kohutavalt laiaulatuslik, ja et ta omandas täied mõõdtmed alles XIX sajandi jooksul.³

Igal juhul olid teoreetikud algselt enamasti kodanliku ülemkihi liikmed ja nende teostes domineerisid teemadena delikatessid ja eneseseisundus — viimane aja edenedes üha suuremal määral.

PRIISKAMINE JA MÕÕDUKUS

Tuntuimad gastronoomia pioneerid Grimod de la Reynière (1803–1812) ja Brillat-Savarin (1826) ei taandanud täielikult suurt mahutavust gurmaanliku vooresena. Ent oma teostes rõhutavad nad eristamisvõimelise suulae vajalikkust ja pilkavad igasugust pelgalt kvantitatiivset toretsemist kui vulgaarset. Nad kujundasid kogu ülejäänud sajandi jaoks nii Inglismaal kui ka Prantsusmaal gastronoomilise kirjanduse eeskujud. Üks Grimod'ist tugevasti mõjutatud inglase kirjutas 1822. aastal:

Õgardlus pole tegelikult mitte midagi muud kui söögiisu jõupingutus, mida terve Hampshire'i kõige tahumatum pekiõgija võib samal viisil ülistada kui mõne kaupmeestegildi kõige üllam kilpkonnalihtarbija. Gurmaanlus aga on rafineeritud ja eristamisvõimelise maitse "ülim taevakink": see on suulae, eelmine aga vatsa tundemärk. Nende mõlema kadestamisväärse omaduse õnnelik kombinatsioon moodustabki tõelise nautleja hinnatava karakteri. Teda pole üksnes õnnistatud mahuka kõhu ja täitmatu söögiisuga, vaid ka seedeorganite delikaatse tundlikkusega, mis võimaldab tal hunnitus ja vürtsideküllases raguus ära tunda iga selle lisandi ja avastada koka vähimatki kõrvalekallet. Neile eelstele lisandub see, et ta tunneb põhjalikult kõiki peene kõõgi tähtsamaid koolkondi ja et tal on valgustatud arusaam nende eri kasudest, mis on küpsenud pika ja usina harjutamise varal. (Sturgeon 1822: 3–4.)

Mõnikümmend aastat hiljem kurdab teine kirjanik, et Inglismaa on jäänud maha prantsuse gastronoomilisest *savoir-faire*'st. Põlgusega taunib ta otsustusvõime vähesust, mida üliküllus üksnes hädapärast varjutab:

Mitte ainult meie kaubandusmagnaatidel, vaid ka meie õukonnal ja meie aadlil on kokakunstist ning oskusest hinnata head sööki üpris-

---

³Sotsiaalset konteksti, milles arenes see maiasmoka sotsiaalne tüüp, analüüsib diferentseeritult Mennell 1985 (ptk 6 ja 10).

ki pealiskaudsed teadmised. Mõeldagu vaid barbaarsusele, mille rajaneb populaarne väljend suurejoonelisest külalislahkusest: kirjeldatakse söögilaudu, "mis on pakutavate toitude koorma all lookas". (Jerrold 1868: 5.)

XX sajandil formuleeriti käsk mõõdukusele veelgi väljendusrikkamalt. G. F. Scotson-Clark kirjutab 1924. aastal pealkirja all *Hirmuta söömine* ilmunud raamatus:

Suurte toidukoguste hävitamine on vaid harjumus. Sageli "terveks söögiisuks" kutsutav nähtus on midagi muud. Ainsateks inimesteks, kes tõesti peavad palju sööma, on need, kelle igapäevane töö nõuab suuri füüsilisi pingutusi, nagu näiteks teetöölised. (1924: 65.)

Ja André L. Simon kordab 1930. ja 1960. aasta vahel oma paljudes teostes ikka ja jälle seda argumenti:

Mõõdutunde puudumises pole ei intelligentset valikut ega tõelist naudingut. Gastronomia püsib ja langeb koos mõõdukusega. Ükski õgard ei ole gurmaan. (1969: 94.)

Mõõdukusenõuet seostati täiesti ühemõtteliselt tervise ja otsustusvõimega. Scotson-Clark arvab:

Toiduvalmistamine mängib meie elus väga tähtsat osa, see on meie elamise ja eksistentsi alus ning oleks tobedus ta tähtsust kahandada. Huvi puudumine selle vastu on tervisele sama kahjulik kui puhtuse eiramine. Iga indiviid peab oma suulage samuti kultiveerima kui oma aju. Hea maitse toidu ja veini alal on sama vajalik kui maitsekus kunstis, kirjanduses või muusikas. Lihtne tõsiasi, et gastronomias nähakse kunsti, väldib inimese muutumist kõigist olenditest kõige jälestusväärsemaks: nimelt õgardiks [---]

Ma olen kindel, et mõõdukus on tervise tagatiseks, ja väidan, et igauks võib süüa kõike selles raamatus mainitud oma kõhu ümbermõõtu suurendamata, ning ta võib isegi parajuse puhul saavutada normaalse kaalu. Pole vaja loobuda kõigest, mida armastatakse, peljates tüsedaks minemist, ent tuleb tunda intelligentset huvi selle küttaeine vastu, millega köetakse inimahju. (1924: 8–9.)

Umber samal ajal arendas arst Edouard de Pomiane, kes hiljem kirjutas kokaraamatu, samasuguseid teese Prantsusmaal (vt näiteks Pomiane 1922).

HIRM RASVUMISE EES

Huvitav oleks teada, kas kesk- ja varauusajal oli rasvumine levinud ja kas seda ka tollal häbimärgistati. Viited sellele pole ühetähenduslikud.

Kunzle (1982: 65) jälgib hiliskeskaja saleda naisefiguuri ideaali kuni hoovkondadeni välja, ent sama hõlpus on leida viiteid sellele, et veetlevaks peeti korpulentseid daame. Pildimaterjalist lähtudes asus Jane O'Hara-May (1977: 27) seisukohale, et maalidel kujutati väga pakse inimesi suhteliselt harva; ta oletab, et sage lahtistite kasutamine nagu ka kehalised pingutused, millest tollal ei saanud hoiduda isegi rikkad, tasakaalustasid liialdusi söömisel. Kristoff Klamann seevastu järeldab portreede põhjal hoopis vastupidist ja kinnitab, et tüsedus oli kõigis ühiskonnakihtides prestiiži allikas ja mitte häbiasi.

Söömine tegi ilusaks. Luider naine oli talupojale häbiks. Paksu naise kohta aga öeldi, et mees armastab teda ja ei keela talle neid sööke, mida ta sööb. Ka mehed pidid olema paksud. Et see ideaal polnud levinud mitte ainult maal, saab selgeks, kui vaadelda inim-siluetide suurejoonelist ulatust, mida renessansikunstnikud nii sagedali kujutasid. (*Cambridge... 1977, V: 195.*)

Maalidel kujutatute keskmist kehaümbermõõtu puudutavate avalduste vastakus viitab süstemaatilise uurimise vajadusele. Vastates üldisemale küsimusele — kuivõrd prestiižikas oli kogukus —, oleks kõige tõenäolisem, et sellal, kui tervislikku seisundit ja füüsilist aktiivsust häiriv paksus oli, nagu on tõestanud O'Hara-May, eeskätt arstide arvates taunitav, peeti tervet tüsedust üldiselt prestiižikaks.

Näib — ja selles pole midagi hämmastavat —, nagu tekkinuks hirm ülemäärase kaalu ees esmalt sotsiaalse redeli ülemistel astmetel ja rännanuks sealt aegamööda allapoole. Kunagi Euroopas levinud "inimsilueti suurejooneline ulatus" — seda ideaali võib tänapäevalgi kohata paljudes ühiskondades, kus on levinud vaesus — asendus pikkamisi saleda figuuri ideaaliga. Muutuvat ilustandardit võis kõrgkihtides täheldada umbes romantismiajastust alates, kui "nüühästi meeste kui ka naiste juures läks moodi hele jume, haprus ja saledus" (Young 1970: 16). Burnett (1966: 80) tsiteerib mõningaid õige mõõdukaid menüüsid, mida selle ajastu

jõukatele daamidele soovitati. Nagu Dally ja Gomez (1979: 25) on rõhutanud, eelistasid paljud edukad mehed kuni Edward VII valitsusaja lõpuni olla üpris korpulentsed. Tänapäeval seevastu kalduvad kõrgemad sotsioökonomilised grupid pigem madalate tisedusnäitajate poole.

Raske on teha kindlaks, millal täpselt hakkas tüüpilise kehakaalu ideaali kahanemine peegelduma selle tegelikus alanemises ja kuidas see alanemine rändas mööda sotsiaalset redelit allapoole. Inimese kehapiikkuse kohta on hulgaliselt informatsiooni, ent kui võtta arvesse kehakaalu ja pikkuse, vanuse ning soo keerulisi suhteid, rääkimata sotsiaalsest kuuluvusest, siis on tõenäoliselt niihästi praegu kui ka edaspidi kasutada vaid tühine hulk aegri-detaolisi andmeid. 1884. aastal annab huvitava pidepunkti *Sir Francis Galtoni* artikkel ajakirjas *Nature*, mis võrdleb andmeid *Londoni St. Jamesi linnajao* viirtspoodniku ja veinikaupmehe *Berry Brothersi* briti aadlikest klientide kaalu kohta läbi kolme põlve XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. See materjal on kaugel sellest, et olla veenev, ent ta sunnib siiski oletama, et XIX sajandi lõpuaastatel ei võtnud Inglise ühiskonna kõrgeima kihi mehed enam nii kiiresti kaalus juurde kui nende isad ja vanaisad. Oma elu lõpuks saavutasid nad küll sama kaalu, kuid ilmselt tähendab see seda, et meeletutes kogustes ülesöömise asemel sõid nad natuke üle, ent tegid seda pidevalt.

Ükskõik mis ka tegeliku kehakaaluga toimus, igal juhul on olemas hulgaliselt viiteid sellele, millist muret see teema ühiskonnas kõrgkihtides põhjustas. Gastronomilised kirjanikud *Brillat-Savarini* ja *Ali-Babini* (1907) mainisid korpulentsust kui gurmaanide häda ja viletsust. XIX sajandi loojakul hakkasid suured kokakunsti uuendajad, näiteks *Escoffier*, *Philéas Gilbert* ja *Prosper Montagné*, propageerima suunda lihtsamale, kergemale toidule ja vähesematele roogadele. Ometi kirjutati samal ajal raamatuid ka sellest, kuidas kaalus juurde võtta (vt näiteks *Duncan* 1878), ning eriti Inglismaal alamale keskklassile suunatud kokakunstialaseid artikleid, kus toonitati vajadust süüa kehaehituse parandamiseks rammusaid ja raskeid toite (Mennell 1985: 9. ptk). Teenrite aplusest kõnelesid kõrg- ja kõrgema keskklassi esindajad sageli kriitiliselt:

Me näeme tihti, kui kahjulik on linnades ületoitumine noortele, äsja maalt tulnud naisteenijatele. Et nad on harjunud pideva kehalise liikumisega vabas õhus ja toitumisfüsioloogiliselt kesise toiduga, millest elatub töölisklass, satuvad nad ilma igasuguse üleminekuta oma looduse poolt antud isu, seedimise ja hiilgava tervisega kitsastes ruumidesse, ülerahvastatud linna saastatud atmosfääri ja kiusatusse rikkalikust ning erutavast toidust. Ikka veel ergas söögiisu lastakse minna isevoolu teed: kuna pingutused kahanevad, kasvab söömine ja tagajärjeks on kähku korpulentsus. (Combe 1846: 217.)

Isegi sajandivahetuse Buckinghami palee kohta kõneldakse:

Rikkalikud igapäevased söömaajad stimuleerivad loomulikult osa teenijate aplust. Viiekäigulise hommikusöögi järel võtavad need, kes kõögi eest vastutavad, tihti kaasa kaks-kolm kõvaks keedetud muna, peites need taskutesse, et pidada vastu tunned, mis on jäänud hommikuse teejoomiseni. (Tschumi 1954: 63.)

Vaevalt on see üllatav, et inimesed sellest ühiskonnakihist, keda aastasadu oli painanud hirm toidupuuduse ees, ei võtnud enda ees rikkalikku toidulauda nähes otsekohe omaks enesekontrolli uut mudelit.

Veel tänapäeval on rasvumine maailma rikkamates ühiskondades kõige enam levinud alamates ja vaesemates kihtides, erinevalt Kolmanda Maailma riikidest, kus seda esineb vaid väheste privileeritute seas (Bruch 1974: 14).

Muidugi on toiduainete rikkalik kättesaadavus rasvumise eeltingimuseks, ent kliinilised andmed toetavad oletust, et ületoitmise psüühilise sunni juured on tihti mineviku nälgimises, võimalik, et varasemate põlvkondade nälgimiskogemustes. Liigset kõhnust esineb hoopis pigem jõukamates kihtides. Tänapäeva Euroopas ja Põhja-Ameerikas on *anorexia nervosa* väga tuntud haigus. Siin näib veel kord avalduvat kindla ja rikkaliku toiduainete kättesaadavuse soodustav mõju. Imselt ei ole teatada *anorexia nervosa* juhtumitest seal, kus ikka veel eksisteerib näljaohut ja laialt on levinud alatoitlus, nagu ka USA neegrite ja teiste privileerimata gruppide seas (Bruch 1974: 13).

Anorexia nervosa't ja rasvumist võib vaadelda kui sarnaseid, ent vastandlikke häireid söögiisu enesekontrolli normaalmudelis, mis tänapäeva Lääne rikkastes ühiskondades on muutunud sotsiaalselt oodatavaks ja vajalikuks. Ehkki siin kirjeldatud protsess

pole veel lõppenud, muutub XX sajandil kõigis ühiskonnakihtides kehakaalu kontroll ja kõhnumine ikka enam ja enam käsitletavaks teemaks: seda võib kontrollida populaarsete ajakirjade kokaveerude põhjal. Ei saa salata, et vähene, ent ettenähtamatu ületoitumine on muutunud iseloomulikuks probleemiks Inglismaal, Prantsusmaal ja teistes Lääne tööstusriikides. Üldlevinud püüe tusedust vältida on aga väga laialt levinud ja ülemäärase ülesöömise hoo, nagu me seda varasematest aegadest tunneme, näivad jäävat harvemaks.

KOKKUVÕTE

Detailide poolest on söögiisu tsiviliseerumisprotsess komplekssem, kui siinkohal kirjeldatud. Üldiselt peegeldus sotsiaalsete kihtide vastastikune sõltuvus ja tasakaalustatum võimubilanss toiduainete jaotumises, mida omakorda tuleb seostada pidu- ja argipäevatoitude valmistamismeetodite drastiliste erinevuste ühtlustumisega ja söögiisu kontrollimise suurema tasakaalustatusega. Ent see pole lihtne lineaarne areng. Tegelikult esines väga palju kiirendusi ja retsiidive. Aastaaegadest tingitud söömisrituaalid uue aasta saabumisel, pühadest kinnipidamine ja pidupäevasöömingud säilisid maal kauem kui linnades, kus kunagised piduroad on muutunud igapäevaseks industrialiseeritud toiduks. Siin polnud võimalik jälgida selle arengu igat üksikasja ja kõiki harusid, mis minu arvates kujutavad pikaajalise tsiviliseerumisprotsessi näiteid. Ma loodan, et sellest artiklist piisab, demonstreerimaks figuratiivse sotsioloogia omaksvõtu ja eriti Eliase teose *Tsiviliseerumisprotsessist* ideede viljakust, kui need kanda üle söömise ja söögiisu arenemisele.

Kirjandus

- A b e l, Wilhelm 1937. Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter. — *Berichte über Landwirtschaft*, Neue Folge XXII, 3
- A b e l, Wilhelm 1978. *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*. Hamburg—Berlin: Paul Parey

- Ali-Bab [Henri Babinski] 1907. *Gastronomie Pratique: Etudes Culinaires suivies du Traitement de l'Obésité des Gourmands*. Paris: Flammarion
- Antiquitates Culinae*. 1791. Ed. Richard Warner. London: R. Blamire
- Aron, Jean-Paul 1961. Biologie et alimentation au XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle. — *Annales E-S-C*, 16, 2, pp. 971–977
- Baldwin, F. E. 1926. *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England*. Baltimore: Johns Hopkins Press
- Bloch, Marc 1961. *Feudal Society*. I–II. London: Routledge & Kegan Paul
- Boswell, James 1791. *The Life of Samuel Johnson. L.L.D.* I–II. London: Odhams Press
- Boucher d'Argis, A.-G. 1765. Louis somptuaires. — *Encyclopédie*, vol. IX. Ed. D. Diderot. Neufchâtel: Samuel Faulche
- Brillat-Savarin, J.-A. 1826. *La Physiologie du Goût*. Paris: A. Sautélet
- Bruch, Hilde 1974. *Eating Disorders: Obesity, Anorexia nervosa and the Person Within*. London: Routledge & Kegan Paul
- Burnett, John 1966. *Plenty and Want*. London: Nelson
- Cambridge Economic History of Europe*. Vol. V. 1977. Eds. E. E. Rich, C. H. Wilson. Cambridge: Cambridge University Press
- Cappon, Daniel 1973. *Eating, Loving and Dying: A Psychology of Appetites*. Toronto: University of Toronto Press
- Certain Sermons or Homilies Appointed to be Read in Churches in the Time of Queen Elizabeth of Famous Memory*. 1687. London: George Wells
- Cheyne, George 1724. *An Essay of Health and Long Life*. London: G. Strachan
- Cheyne, George 1733. *The English Malady*. London: G. Strachan
- Cobb, Richard 1970. *The Police and the People: French Popular Protest, 1789–1820*. Oxford: Clarendon Press
- Codere, Helen 1950. *Fighting for Property: A Study of Kwakiutl Potlatching and Warfare, 1792–1930*. Seattle: Washington University Press
- Combe, Andrew 1846. *The Physiology of Digestion, Considered with Relation to Dietics*. Edinburgh: Maclachlan & Stewart
- Correspondance complète de madame la Duchesse d'Orléans*. 1855. I–II. Paris: Charpentier
- Cramer, Thomas 1846. *Miscellaneous Writings and Letters*. Cambridge: Cambridge University Press for the Parker Society

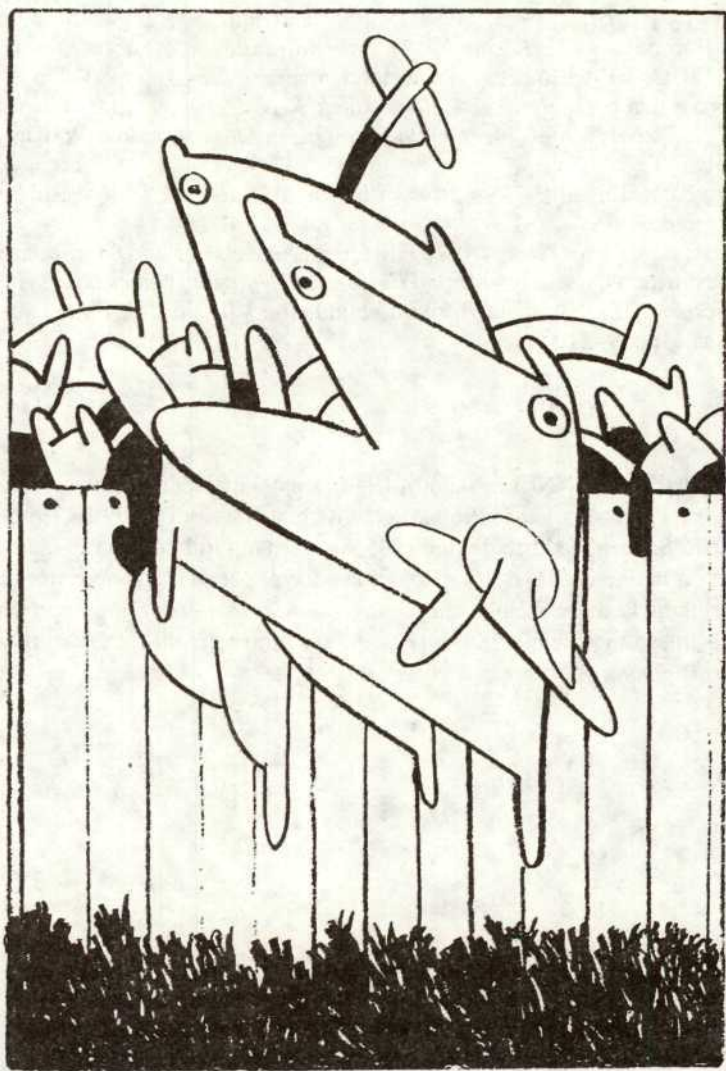

- Dally, P., J. Gomez 1979. *Anorexia nervosa*. London: Heinemann
- Duncan, T. C. 1878. *How to Become Plump, or, Talks on Physiological Feeding*. London
- Elias, Norbert 1969. *Die höfische Gesellschaft*. Neuwied—Berlin: Luchterhand
- Elias, Norbert 1976. *Über den Prozeß der Zivilisation*. I–II. Frankfurt: Suhrkamp
- Fogel, R. W. et al. 1985. Secular Changes in American and British Stature and Nutrition. — *Hunger and History*. Eds. R. I. Rotberg, T. K. Rabb. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 247–283
- Franklin, Alfred 1887–1902. *Vie privée d'autrefois*. 12e à 18e siècles. I–XXVII. Paris: Plon
- Galton, Sir Francis 1884. The Weights of British Noblemen during the last three Generations. — *Nature*, 29, pp. 266–268
- Goody, Jack R. 1982. *Cooking, Cuisine and Class*. Cambridge: Cambridge University Press
- Gottschalk, Alfred 1939. L'appetit de Louis XVI au Temple. — *Grandgousier*, 6, 4
- Goubert, Pierre 1960. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*. Paris: Imprimerie Nationale
- Goudsblom, Johan 1979. Zivilisation, Ansteckungsangst und Hygiene. — *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*. Hrsg. P. R. Gleichmann, J. Goudsblom und H. Korte. Frankfurt: Suhrkamp, S. 215–253
- Grimod de la Reynière, A.-B.-L. 1803–1812. *Almanach des Gourmands*. Paris
- Hecquet, P. 1709. *Traité des dispenses du carême, dans lequel on découvre la fausseté des prétextes qu'on apporte pour les obtenir, les rapports naturels des alimens maigres avec la nature de l'homme et par l'histoire, par l'analyse et par l'observation leur convenance avec la santé*. Paris: F. Fournier
- Henisch, B. A. 1976. *Fast and Feast: Food in Medieval Society*. University Park and London: Pennsylvania State University Press
- Hollingsworth, T. H. 1977. Mortality in the British Peerage Families since 1600. — *Population*, XXXII, pp. 323–352
- Huizinga, Johan 1924. *The Waning of the Middle Ages*. Harmondsworth: Penguin
- Jerrold, William B. 1868. *The Epicure's Yearbook and Table Companion*. London: Bradbury, Evans & Co.

- Jones, C. D. H., M. Sonenscher 1983. The Social Functions of the Hospital in Eighteenth-Century France: The Case of the Hôtel-Dieu of Nîmes. — *French Historical Studies*, 13, 2, pp. 172–214
- Kunzle, David 1982. *Fashion and Fetishism*. Totowa, N. J.: Rowman & Littlefield
- La Varenne, François Pierre de 1651. *Le Cuisinier François*. Paris: chez Pierre David
- Le Magnen, J. 1972. Regulation of Food Intake. — *Advances in Psychosomatic Medicine*, VII, *Hunger and Satiety in Health and Disease*. Ed. F. Reichsmann. Basel: S. Karger, pp. 73–90
- Mandrou, R. 1975. *Introduction to Modern France, 1500–1600*. London: Arnold
- Mennell, Stephen 1981a. Montaigne: Civilization and Sixteenth-Century European Society. — *Montaigne and His Age*. Ed. K. C. Cameron. Exeter: University of Exeter, pp. 69–85
- Mennell, Stephen 1981b. *Lettre d'un pâtissier anglais et autres contributions à une polémique gastronomique du XVIIIe siècle*. Exeter: University of Exeter
- Mennell, Stephen 1985. *All Manners of Food: Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present*. Oxford: Basil Blackwell
- Mercier, Louis-Sebastien 1783. *Tableau de Paris*. Amsterdam
- Montaigne, Michel de 1967. *Oeuvres Complètes*. Paris: Le Seuil
- O'Hara-May, Jane 1977. *The Elizabethan Dyetery of Health*. Lawrence, Kansas: Coronado Press
- Piozzi, H. L. 1785. *Anecdotes of the Late Samuel Johnson*. London
- Pomiane, Edouard de 1922. *Bien manger pour bien vivre: essai de gastronomie théorique*. Paris: A. Michel
- Scotson-Clark, George F. 1924. *Eating Without Fears*. London: Jonathan Cape
- Simon, André L. 1969. *In the Twilight*. London: Michael Joseph
- Stouff, Louis 1970. *Ravitaillement et alimentation en Provence aux 14e et 15e siècles*. Paris: Mouton
- Sturgeon, Launcelot 1822. *Essays, Moral, Philosophical and Stomachical on the Important Science of Good-Living*. London: G. & B. Whittaker
- Thomas, Keith 1971. *Religion and the Decline of Magic*. London: Weidenfeld & Nicolson
- Thompson, E. P. 1971. The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. — *Past and Present*, 50, pp. 76–136

- Tilly, Charles 1975. Food Supply and Public Order in Modern Europe. — *The Formation of National States in Western Europe*. Ed. C. Tilly. Princeton: Princeton University Press, pp. 380–455.
- Tschumi, Gabriel 1954. *Royal Chef: Recollections of Life in Royal Households from Queen Victoria to Queen Mary*. London: W. Kimber
- Weber, Eugen 1973. *A Modern History of Europe*. London: Robert Hale
- Young, James Harvey 1970. Historical Aspects of Food Cultism and Nutrition Quackery. — *Food Cultism and Nutrition Quackery*. (Symposia of the Swedish Nutrition Foundation VIII.) Ed. G. Blix. Uppsala, pp. 9–21

STEPHEN MENNELL (sünd. 1944) õppis majandusteadust Cambridge'i ülikoolis 1963–1966 ja sotsioloogiat Harvardi ülikoolis 1966–1967. Sotsiaalteaduste doktor 1985 Amsterdami ülikoolis. 1967. aastast on ta Exeteri ülikooli sotsioloogia vanemõpetaja ja Lääne-Euroopa uuringute keskuse asejuhataja. Oma teose *All Manners of Food* eest sai ta esimese inglasena 1986. a *Grand Prix International de Littérature Gastronomique*.

ANDRES TOLTS. Variatsioonid. V

ARVUSTUS

ENTSÜKLOPEEDIAST

***Eesti Entsüklopeedia*. 8. köide. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 1995. 704 lk.**

Eelmise aasta jõuludeks kinkis ämm minu perele *Eesti entsüklopeedia* äsjailmunud 8. köite. Tegelikult oli ta peaaegu et sunnitud seda tegema, sest 1980. aastate keskel ta selle meile pulmakingiks tellis. Entsüklopeedia on aga aasta-aastalt üha kallimaks läinud ning selle ostmine järjest raskem ja raskem. Osalt hinnast ajendatuna ja teades, et samasuguse, paljudele peaaegu ülejökäiva ostu tegid jõulude eel tuhanded teisedki, mõtlesin entsüklopeedia kui niisuguse üle järele ja uurisin ühtlasi, mida siis konkreetsel juhul suure raha eest pakutakse.

MIS ENTSÜKLOPEEDIA ON JA MIKS TEDA TARVIS ON

Entsüklopedias sisaldub oluline osa maailmast õigesti arusaamiseks tarvilikust informatsioonist. Iseenesest ilus oli 1960. ja 1980. aastatel alustanud toimetajate-väljaandjate idee muuta iga viienda eestlase riilule eestikeelset entsüklopeediat sokutades eesti rahvas kui võluvitsa väel maailma kõige targemaks rahvaks. Oluliselt targemaks ei ole me siiski saanud ja tänapäeva Eestis, kus keskmine keskkoolilõpetaja mõistab eesti keeles veel ainult lugeda, oskab kehvasti inglise keelt ning entsüklopeedia pealt vaid tolmu pühib, oleks iga viienda oma entsüklopeedia isegi Guinnessi rekordina selge luksus. Ilmselt neid enam nii palju polegi, kuigi viimase paari köite trükiarve enam nende lõpulehekülgedele märgitud ei ole.

Entsüklopeedia on vajalik igale inimesele, kes millestki midagi ja kiiresti teada tahab. Varem oli seda võimalik kasutada ka ristsõnade lahendamisel. Tänapäeva raadio-, tele- ja peremängude mängimisel sellest suurt abi enam pole, sest küsitavaid filminäitlejaid, muusikuid ja

muid selliseid tegelasi *Eesti entsüklopeediast* naljalt ei leia. Teadlastel ja spetsialistidel on entsüklopeediast selle pealiskaudsuse tõttu suhteliselt vähe kasu. Endale vajaliku informatsiooni leiavad nad keeli vallates vastava ala teatmeteostest. Aga loomulikult on alati olnud ja on ka tulevikus koolipoisse, kes entsüklopeediat lihtsalt loevad ja kelle maailma-vaate kujunemisele on entsüklopeedia palju olulisem kui kooliõpetaja pakutav. Ja see seltskond lugejaid on igal juhul oma entsüklopeediat väärt.

Kasutajaskonnast tulenevalt peaks entsüklopeedia olema selgesse ja ladusasse keelde ning üheti mõistetavaks toimetatud. Et paljude jaoks on entsüklopeedia pakutav lõplik tõde, ei tohiks seal olla sisulisi eksitusi ja vigu. Ning et tegemist on eesti entsüklopeediaga, peaks ta sisaldama ammendava valiku artikleid Eesti, eestlaste ja eesti asja kohta. Kahjuks see vähemalt äsjailmunud köites pisut liiga tihti nii ei ole. Veerand tuhat aastat tagasi koostasid entsüklopeediat entsüklopedistid, kes tööpoolest enam-vähem kõigest kõike teadsid. Praegusel spetsialistide ajal on kõigeteadmised paremal juhul veidrus. Siinkirjutaja tunnustab oma asjatundmatust kõiges loodusteadustesse, teoloogiasse, juurasse ja arstiteadusesse puutuvast ning loodab, et vastavate alade teadusmehed kunagi aega leiavad need artiklid entsüklopeedias (edaspidi EE) kriitilise pilguga üle vaadata ja teistelegi leitud teada anda. Ise lugesin läbi enamiku biograafilisi ja ajalukku puutuvaid artikleid ning leidsin palju sellist, mida ühes entsüklopeedias olla ei tohiks. Sellest ka järgnev lugu.

KOOSTAMISPÕHIMÕTETEST

Selliste teoste tegemisel lepitakse tavaliselt kokku, kellest-millest kirjutatakse ja kellest-millest mitte. Ilmselt oli see nii ka EE puhul. Artiklit väärivate isikute ja asjade valiku põhimõtted on aga ilmselt salajased, sest ainuke eessõna, mis sellel E(N)E väljaandel on, on 1. köites ja mahub ühele leheküljele. Siiski torkab silma ühelt poolt teadlaste, teiselt poolt jälle kirjandus- ja kunstinimeste ebaproportsionaalselt suur osakaal. Loomulikult oli nendest võimalik ilma Glavlititi kartmata kirjutada rohkem, aga nüüd ju enam seda asutust ei ole. Ilmselt on säilinud ka põhimõte, et esitatakse absoluutselt kõik Vene või NSV Liidu Teaduste Akadeemia liikmed. Vähemalt leiab lugeja iga paari lehekülje järel mingi vene akadeemiku. Sama suur näib olevat ka vene kunstnike, heliloojate ja kirjanike osakaal. Loodan vaid, et teiste naabermaade — Läti, Leedu, Soome, Rootsi ja miks ka mitte Saksamaa ja Poola — samaväärsed tegelased on sama laias valikus esindatud.

Põhimõtted, mille järgi koostatakse artikleid riikide kohta, on veidravad. Miks peab vaene lugeja lugema ridade kaupa igavaid loetelusid maavarade, põlluviljade ja tööstusharude kohta, kui neid asju on võimalik esitada ammendaval ja paremini haarataval kujul kaardikõites (ehk tehakse varsti vähe parem kui praegune)? Suuremate riikide artiklites on alalõigud kirjanduse, kunsti, teaduse, filmi jne kohta. Edaspidi soovitaksin toimetajatel neid nimeloendeid küll tabelitena ja soovitavalt tähestiku järjekorras esitada, praegusel kujul olevast ülevaatelõigust küll mingit ülevaadet ei teki. Kahju, et filmikunst kaardikõitesse kohe kuidagi ei sobi.

NIMEDEST

Suur osa EE-väärilisi eestlasi on sündinud eelmise sajandi lõpul ja selle sajandi esimestel kümnenditel. 1930. aastatel eestistati üle 100 000 perekonnanime, mistõttu paljudel isikutel, kelle kohta EEs on artikkel, on olnud vähemalt kaks, sageli väga erinevat perekonnanime. Üldiselt toob entsüklopeedia ära ainult viimase, s.o eestistatud nime, kuid on ka erandeid. Miskipärast on peetud eriti oluliseks ja äratrükkimist väärivaks Andrus Saareste (lk 287), Hillar Saha (lk 301), Harald Riipalu (lk 143) ja veel mõne isiku eestistamata nimi. Kui juba, siis juba. Võib-olla oleks lugejat huvitanud ka see, et Jüri ja Märt Saarma olid enne 1936. aastat Seemanid (Siimanid), Ernst Raudam enne 1935. aastat aga hoopis Trautmann jne?

Eestis on kombeks, et naised võtavad abielludes tavaliselt mehe perekonnanime. EEs tavaliselt ainult see ongi. Juhul kui abikaasa ja lähisugulased on samuti EE-väärilised olnud, siis on tavaliselt ka neile viidatud. Neiu põlvnimesid EE ei esita. Näide: lk-lt 290 saame teada, et Valve Saarma on Helle Simmi kaksikõde, Helle Simm lk 506 küll ainult Valve Saarma õde. Seda, et nad sündisid ja koolis käisid hoopis Lubergitena, EEst ei leia. Eesti on piisavalt väike ja neiu põlvnimi seetõttu olulise tähendusega teave. Teadmisele selle kohta, et S on just selle S-i abikaasa, võiks lisanduda ka teadmine, et ta varem oli hoopis A.

LOOMEINIMESTE TEOSTE PEALKIRJADEST

Teoste pealkirjade esitamise viis biograafilistes artiklites tähe T taga on üsna omapärane. Nimelt on teadlaste tööde pealkirjad esitatud selles keeles, milles tööd on avaldatud, ilukirjanikel raamatute pealkirjad aga eesti keelde tõlgitud, isegi kui raamatut kunagi eesti keelde tõlgitud ei

ole. Tundub, et seda põhimõtet on küllalt järjekindlalt järgitud, ehkki kindlasti on teoseid, mis oma olemuselt teaduse ja ilukirjanduse piirimaal asuvad ja seetõttu toimetajaile põhimõtte rakendamisel probleeme tekitasid. Põhimõte ise on aga küsitav. Kui lugeja soovib mõne luuletaja eesti keelde tõlkimata luulekogu originaalis lugeda, võib tal selle leidmine raamatukogu kartoteegist raskusi tekitada, sest ta ei tea, kuidas artikli autor või toimetaja on tõlkinud. Võib-olla oleks olnud hõlpsam vastupidi talitada, sest teaduslike tööde pealkirju on lihtsam sõna-sõnalt tõlkida. Pealegi näinuks keeleoskamatu lugeja siis pealkirjagi järgi, millega teadusemees tegeles. Ilukirjanduses on teose pealkiri ja sisu niikuinii üsna lõdvalt seotud.

BIOGRAAFILISE ARTIKLI MAHUST JA SISUST

Artiklid mingi ala inimeste kohta on kirjutanud selle ala spetsialistid ja toimetajate ülesandeks oleks võinud olla artiklid mahuliselt ühtlustada. Lihtne see muidugi pole. Teatmeteose koostamisega mõnevõrra kokku puutununa tean, et mõne inimese elulugu on lihtsalt kirevam ja ainuüksi tema ametikohtade loetelu on pikem kui mõne teise novell tervikuna. Järgneva näite puhul see põhjendus siiski ei kehti. Artiklid keeleteadlase Erich Raieti ja põllumajandusteadlase Helmut Raigi kohta, kes olid ka enam-vähem ühevanused (mõlemad lk 6), on vastavalt 9 ja 24 rida pikad. Ainuüksi H. Raigi teaduslik tegevus on paigutatud 16 reale, millest tervelt 6 on pühendatud kitsehernele. Sugugi alahindamata H. Raigi teeneid eesti põllumajandusteaduses ja kitseherne tähtsusest midagi arvamata tundub mulle siiski, et ka sõnaraamatute toimetamine, millega tegeles E. Raiet, väärinuks põhjalikumat ülevaadet (või vastupidi).

Kurvaks teeb, et kirjanikel sisulised elulood peaaegu puuduvad, ning samas ei ole märgitud, kas kirjanikuhärra oli vabakutseline või mitte. Karl Ristikivi (lk 158) eluloost saame näiteks teada ainult seda, et ta sündis, lõpetas Tartu ülikooli, läks Soome kaudu Rootsi ja suri ära. Igale Ristikivi raamatuid lugenule on selge, et nende kirjutamisest ta ära küll ei elanud, niisiis jääb EE eluloost suisa vale arusaamine. Minu arvates võinuks loobuda vähemalt pooltest tema raamatute pealkirjadest ja selle asemel kirjutada, mis mees see Ristikivi ise oli.

MUUTUVAST AJAST JA MAAILMAVAATEST

Huviga jälginis, kuidas autorid-toimetajad on toime tulnud n-õ ideoloogiliste probleemidega. Rõõmustab, et paljud varasematest köidetest maailmavaatelistel põhjustel väljajäänud tegelased on nüüd EE-väärilisteks tunnistatud. Küll mitte kõik, aga sellest allpool. Siiski on mitmete ajaloosündmuste ja nendega seotud asjaolude käsitlemine eri artiklites erinev. Nii loeme artiklist Oskar Sepre kohta (lk 449), et ta oli J. Varese marionettvalitsuse liige. Noh, oli jah marionettvalitsus, kuigi see kõlab umbes sama halvasti kui Uluotsa klikevalitsus. Otto Samma aga (lk 356) oli hoopis J. Barbaruse valitsuse välisministri abi. Kasvavas ajalooteadmatuses ei oleks ime, kui noor lugeja 10 aasta pärast isegi Varest ja Barbarust ei seosta, rääkimata siis vahetegemisest marionett- ja tavalise valitsuse vahel. Et aga asi siiski ideoloogiliselt päris tasakaalus oleks, toon siinkohal ära lause artiklist Salvadori (lk 350) kohta: "Enamik tuluallikaid on väliskapitali kontrolli all või kuulub kohalikule oligarhiale." Ega seegi vale ole, iseasi muidugi, kas toimetajad sama ka *Postimehe* ja Valga autobaaši näitel Eesti kohta väidaksid. Üldse tundub, et artiklid riikide kohta on väga vähese toimetamisega E(N)E eelmisest väljaandest üle võetud. Loomulikult oli Kommunistide Liidu asutamine 1847. aastal K. Marxi ja Fr. Engelsi poolt maailma ajaloo jaoks üks väga oluline sündmus (artiklis Saksamaa lk 324), iseasi, kas seda just Saksamaa juures erilisel rõhutama peab. Saksamaa 19. sajandi ajalugu on täis Saksamaa jaoks palju olulisemaid sündmusi, mida üldse ei mainita (nt "Kulturkampf" jms). Ühtlasi asjatundmatumale lugejale teadmiseks: tegelikult ei olnud sotsiaaldemokraatlik partei sugugi ainus ja isegi mitte valitsev partei 19. sajandi lõpu Saksamaal, kuigi artikli järgi nii võiks arvata.

Päris palju on EEsse sattunud baltisakslasi, võib-olla on toimetajad oma tegemistes tuge saanud ka L. Mere sellekohastest seisukohavõtudest. Samas on valik ilmselt juhuslik — tundub, et liiga suur osa baltisakslastest on õigusteadlased. Kuhu baltisakslased tegelikult kuulusid, ei ole toimetajatele vist päris selge olnud. Igal juhul on 1894. a surnud Alexander Schmidt baltisaksa päritolu eesti (?) füsioloog, samal aastal surnud Carl Schmidt aga lihtsalt baltisaksa päritolu keemik (mõlemad lk 400). Alexander Gustav von Schrenk (lk 403) aga on baltisaksa päritolu vene mineraloog ja maadeuurija, kuigi oli nagu Alexander Schmidtki Tartu ülikooli õppejõud ja hiljem Pühajärve mõisa omanik. Arusaamatuks jääb põhimõte, mille järgi on paljudele baltisakslasele lisatud ka venepärased eesnimed (Aleksander Ivanovitš von Schrenk jt), aga paljudele jälle mitte. Enamik neist ei olnud ju õigeusklikud. Võib-

olla on see tingitud lihtsalt autorite-toimetajate ühekülgsest allikatevalikust? Või ei osanud toimetajad mõnda nime lihtsalt vene keelde ümber panna?

Pikad ja põhjalikud on Harald Riipalu ja Alfons Rebase elulood, mis tunduvad olevat sõjaajaloos pädeva autori kirjutatud — üksuste loetelu on sõjaväelaslikult täpne. Loodan, et kompensatsioonituhinas ei ole välja jäetud eestlastest Nõukogude Liidu kangelasi, keda ju ka liiga palju ei olnud.

Nõukogude Liidu võimuorganite poolt tapetud, vangilaagrisse saadetud ja küüditatud isikutest EEsse artiklite kirjutamine ei ole enam peaaegu et vabadusvõitleja nime vääriv vägitükk. Üldiselt on nende inimeste surma põhjus ka ära näidatud. Miskipärast ei ole seda tehtud aga Marie Sapase (lk 371) puhul. Et surmakohana on näidatud Valga vangla, võib noorel lugejal tulevikus küsimus tekkida, mille pärast küll 75-aastane inimene vangi pandi.

ILMA MÖTTETA LAUSETEST

EE tekst peaks olema vaid fakte sisaldav ja võimalikult hoiduma tarbetust sõnavahust. Üldiselt see ju nii ongi, siiski tekkis siinkirjutajal päris mitme lause kohta küsimus, mida artikli autor seda kirjutades küll mõtles. Näiteks artikkel Rommeli kohta (lk 183): “R-t kui legendaarset Saksa väejuhti tunnustas ka vastaspool.” Olgu selle legendaarsusega kuidas on, aga igale lugejale on selge, et tunnustamata väejuht ei pääse naljalt isegi EEsse. Samal ajal on täiesti ära unustet Rommeli tööd sõjateaduse vallas — mõne (et teadus, siis ilmselt saksakeelse) pealkirja oleks ju võinud lisada küll.

Artikkel Arnold Seppo kohta (lk 448–449) lõpeb nukra konstateringuga: “S. eluajal ei tunnustatud tema tööd piisavalt.” Küllap see tõsi on, aga ühtluse huvides oleks tulnud sama väita enamiku kirjanike, muusikute ja kunstnike kohta.

Kunstiartiklite kirjutajad on ilmselt ära unustanud, et mitte iga lugeja pole kunstiteadusega kursis. Enda meelest küllaltki haritud inimesena ei suutnud ma mõista järgmise lause tähendust: “Maalimislaad oli vaba ja hoogne, teoste tumedat koloriiti elustavad valgusrefleksid.” (Artikkel Rudolf Sepa kohta lk 448.) Millest algab mittevaba ja mittehoogne maalimislaad, et seda oleks võimalik vabast ja hoogsast eristada? Ja mis asjad on need valgusrefleksid? Arvan, et sellistest lausetest koosnevate igavate artiklitega võib küll täita *Kultuurilehe* keskmisi külgi,

kuid EEsse need oma mittemidagiütlevuse tõttu ei sobi. Või on tegemist lihtsalt kunstiinimeste salakeelega?

MITTE-EE-VÄÄRILISTEST

Tunnistan, et selle artikli kirjutamiseks ei olnud mul aega EE 8. köidet võrrelda mõne *Brockhaus'*i, *Meyer'*i, *Britannica*, *Americana* või muu sellisega ega mitte ka Eesti Vabariigis ilmunud mitmesuguste leksikonidega. Seetõttu jääb puudu olevate artiklite loetelu lühikeseks. Varasematele stahhaanovlastele ja muidu Leida Peipsidele asendajate leidmiseks oleksid toimetajad võinud märksa põhjalikumalt sirvida eeskätt teost *Eesti avalikud tegelased* (Tartu, 1932) ja 1940. aastal ilmunud *Eesti biograafilise leksikoni* täiendusköidet. Jälle kapitalistlikus Eestis on lausa häbiväärne, et üht esimest tõsiseltvõetavat Eesti kapitalisti (ja silmapaistvat ühiskonnategelast) Oskar Rütli ei ole toimetajad EE-vääriliseks pidanud! Ka torkas silma Neeme Ruusi väljajäämine. Mõnes mõttes oli ta 1940. aastal olulisem mees kui ülalnimetat Oskar Sepre — viimane pääses EEsse ilmselt vaid majandusdoktor olemise pärast. On halb, kui lubatava ajalookäsitluse muutudes uued valged laigud tekivad. Või pelgasid toimetajad Neeme Ruusi tõesti ainult EE ülesehitusest tulenevast kohustuslikust sugulusviitest ühele teisele isikule, kellest samas köites artikkel on? Kahe Serovi kõrval lk 453 oleksin meeleldi näinud ka Eesti lähiajaloo jaokski kurikuulsat kindral Serovi. Artiklit oleks väärinud ka majandusteadlane Geoffrey Sachs.

Tundub, et toimetajad ei ole (ilmselt väikese palga tõttu) enam kursis, milliseid raamatuid tänapäeval poes müüakse. Ajaviitekirjanik Rex Stouti nimi on neile ilmselt tundmata. Küll võiksid toimetajad vastavast kirjastusest järele uurida, kui palju tema eestinduste avaldamine sisse toob. "Mirabilia" autorite enamik võinuks küll ju ka EEsse jõuda (siis ju veel valiti).

Eesti lähiajaloo os on teatav osa olnud üliõpilasorganisatsioonidel, pealegi oli nende liikmete arv ka üksikuna võttes 1940. aastal suurem kui Eesti Kommunistlikul Parteil. Ehkki Eesti Üliõpilaste Seltsi juures 2. köites on viide veel tulevale artiklile "Üliõpilasorganisatsioonid", võinuks 8. köide küll juba põhimõtet muuta ning Raimlast, Reveliast, Rotaliast ja Sakalast midagi kirjutada.

VALIK MUUDEST VIGADEST JA MUIDU JAMAST

Saja-aastase sõja alustamine alles 1377. aastal (lk 311) on ilmselt trüki-viga. Tegelikult ei ole ju ka $1453-1337=100$ matemaatiliselt õige, aga miks see nii on, jäägu ajalooõpetajate seletada. Küll aga tahaksin teada, kumb on toimetajate meelest vanim mäendus kõrgkool. Lk 546 on see au antud Banska Bystricas, lk 319 aga Freibergis asuvalle mäeakadeemia. Iga lugeja ei pruugi märgata, et Banska Bystrica kool, kuigi asutatud 1763, on alles a-st 1770 mäeakadeemia, Freibergi kool aga asutati 1765. a (ilmselt) kohe akadeemiana. Seega on esimene vanim kõrgkool, teine vanim akadeemia.

Irisemist lõpetades tahaksin küsida, kes on see ebakompetent, kes on lk 317 oleva Saksamaa kõrgkoolide tabeli nii koostanud, et osal ülikoolidest on nimed ja teistel jälle pole? On ju ka Heidelbergi ülikool *Ruprechts-Karls-Universität*, Greifswaldi ülikool *Ernst-Moritz-Arndt-Universität* jne. Tabelil on vigu veelgi. Kuigi selle pealkiri on ainult "Saksamaa kõrgkoole", seega ei pretendeerita täielikule loetelule, ei saa ma aru, miks on välja jäetud 1737 asutatud Göttingeni ülikool? On's see tõesti vähem oluline kui Hageni Kaugõppeülikool või Lübecki Meditsiiniülikool, kumbki vaevu 20 aastat vana?

ENTSÜKLOPEEDIA TEGEMISEST

Tegelikult ma ei tea, kuidas entsüklopeediat tehakse ja kes seda teevad. Esimeste ja tagumiste lehekülgede järgi saab järeldada, et toimetajaid on palju ja nende eesnimi on initsiaal ja et autoreid on veel rohkem ja nendegi eesnimi on saladus. Ilmumisintervallist võib järeldada, et EE tegemine võtab kaua aega. Hinnast järeldub, et EE tegemise eest makstakse palka ja et paber on kallis.

Ise teeksin ma EEd ilmselt veidi teisiti. Mõnikümmend toimetajat saaks kohe asendada päris mitme arvutiga (nende eest ei pea iga kuu isegi sotsiaalmaksu maksma). Enamiku artikleid peaksid ülejäänud paarkümmend toimetajat ise valmis kirjutama — kõik need on ju kuskil juba olemas. A-st kuni X-ni läheks selle peale paar aastat, kui vähemalt 40 tundi nädalas tööd teha. Samal ajal kirjutaksid nn autorid valmis need artiklid, mille juures on tarvilik teatav asjatundmine, ja vaataksid üle toimetajate valmiskirjutet artikleid. Korrekatuur ja trükkimine kestaks veel aasta. Ja olekski valmis, toimetajad saaks lahti lasta ja entsüklopeedia maha müüa. Iseasi muidugi, kas keegi seda korraga osta jõuaks, kokkuvõttes aga tuleks ikkagi odavam. Senine meetod, kus igal toimetaja kohta tuleb vähem kui 20 lk kõite kohta ja

selle toimetamine kestab aasta-poolteist, sunnib küll arvama, et Eesti Entsüklopeediakirjastus kasumit ei taotle ja kui raha otsa juhtub saama, küsib Kultuuri- ja Haridusministeeriumilt juurde (vt lk 4).

Uno Schulziga, kes 27. I 1996 *Teatajas* kirjutab: "Tõele au andes tundub, et meie rahvusentsüklopeedial pole toimetajat ollagi," ei saa päris nõus olla. On toimetajad, on autoridki, kokku päris mitu lehekülge. Tõele au andes tundub, et EEd pole lihtsalt eriti toimetatud. Mida need 40 ja veel paar inimest aasta otsa teinud on, jääb teadmata. Võib-olla parandaks asja, kui tulevikus oleks igal kõitel põhjalik eessõna ja iga artikli järel selle kirjutaja nimi. Lugeja saaks vähemalt teada, miks on nii tehtud ja kes on teinud.

Toomas Hiio

EDITORIAL NOTE

On the opening pages of the issue Tõnu Tender, lecturer of Estonian at Tartu University, asks the question: Is the Võru vernacular that is spoken in South-East of Estonia a dialect or a language and proves that a question put forward like this is incorrect from the linguistic point of view. The author abandons the useless terms *language* and *dialect* and changes the question: Is the Võru vernacular autonomous or heteronomous?

The old Estonian folk song as a factor in professional poetry and especially in the epic poetry of the 20th century, thus after the national epic of the Estonians *Kalevipoeg*, is observed by Ruth Mirov in her article. Examining this particular theme the author has delved into general problems of literature and folklore. 1) The so-called pseudo folk songs — imitations of folk songs created by a single person, an author, presented as a folklore, i.e. collective creation. Imitations have been included by chance in the recorded original materials and researchers call them disdainfully pseudo folk songs, fabrications. Under different circumstances imitations have been interpreted as mystifications and some of them are considered works of literature of high standard. 2) Aesthetic or artistic editing of the old Estonian folk songs. Principles of Jakob Hurt (1839–1907) are still justified: a) In the interest of general understanding songs must be translated into literary language, maintaining only some dialect features, b) if necessary, the metre must be corrected (songs are put down as dictated, often in a wrong, colloquial, way), c) in order to get the best result extracts from different variants may be joined together. Of course, the question remains — what are the limits of an aesthetically edited text of a folk song and authorized poetry? 3) Two main procedures of creating a work of literature, following the rules of the old Estonian folk song. They can be called the method of imitation (i.e. creating poetry, using the old form) and the method

of compilation, i.e. joining and interweaving extracts from original old Estonian folk songs. In case of imitation the border line between a folk song and individual creation is clear, it is not so clear in case of compilation. 4) In the analysis of a work based on the form of the old Estonian folk song that to some extent uses folklore's verse material, discovering the folk songs it is based on is a necessary stage. It is only by doing this that we can define the author's share in creating the verses and see clearly his strivings regarding the content.

In the belles-lettres section we publish "The Song of Loddafnir" which is an extract from the poetic words of wisdom "Havamâl" included in the *Elder Edda*. In its contents it forms a separate whole with a heading "Loddafnirmâl". "The Song of Loddafnir" contains words of practical wisdom and instructions that Odin gives to his protégé, the wanderer and a musician Loddafnir at the spring of Urdri. Thanks to the spring of Urdri the song acquires a special consecration, because this was the place where gods made their decisions. The song gives instructions for different occasions in life. There are rules for associating with women and men, but also for battles and other situations in life. The importance of moderate carefulness is emphasized and attention has been paid to receiving guests as well as to polite behaviour towards strangers and older people.

In 1943, around the 25th anniversary of Estonian Republic the German occupying power showed an initiative in the Baltic countries, offering the local people an entirely new possibility in their history — forming their own legions of *Waffen-SS*. Meanwhile, in the battles of Stalingrad and El Alamein and in the submarine warfare in the Atlantic the German *Wehrmacht* had considerably weakened. Also in the siege of Leningrad no success was achieved early in 1943. That's why Estonians, Latvians and Lithuanians were now offered quite a realistic chance to form national armed units. Estonia gave about 5300 men of the age groups born in 1919–1924, left from the Soviet mobilization in March and April, to the Estonian SS-Legion and about 6800 men to the auxiliary service. In addition to that, 3375 men were mobilized in autumn. All in all 8600 Estonians were recruited into *Waffen-SS*. In Latvia at the same time 17 900 men were taken into

the Latvian SS-Legion and 13 400 to the auxiliary service. But in Lithuania the general attitude was totally different. All German mobilization orders were almost entirely ignored. Hain Rebas, lecturer of Göteborg University and professor of Scandinavian history of *Christian-Albrechts-Universität* in Kiel attempts to find out what caused those remarkable differences in the attitudes of Estonians (Latvians) and Lithuanians towards the German power in 1943.

In his article teacher of philosophy at Münster University Boris Groys attempts to show the significant similarity between the Western discourse of subconsciousness (or unconsciousness) and the Russian philosophical discourse of Russia. Parallels disclosed in the article shed light on the fact, that both Freudian psychoanalysis and the "idea of the Russian", that prevented psychoanalysis's adoption in Russia, were given birth to by fairly similar strategies. The only difference between those strategies (with a certain simplification, naturally) is, that the "deterritorialized" jew Freud had only his own body to territorialize alien extrusion but the Russian philosophy included a rather vast collective territory. In any case, those strategies were directed to the "alien" and were not determined by a completely own — either psychic or national — substance, that originally was not given reflectively: the psychic and the national exist here only on the level of form. Both strategies are characteristic of parvenu behaviour that strives for success, i.e. to show what "is acquired" or what "was acquired" among that, that "was" or "is". But the parvenu situation tends to be universal. A human being is a parvenu already in the nature — he overcomes the opposition between "the divine and the bestial" and even nature is a parvenu, trying to overcome the opposition between "existence and nothingness". The problem of Russian philosophy was the fact that it was the philosophy of a parvenu seeking his birthright and the solution to his problem is contained in the fact that any philosophy is such a quest.

In the next place we publish the sermon that Harri Haamer (1906–1987), a pastor of the Estonian Evangelical Lutheran Church, delivered on Easter in 1957.

Frontier area is the base of any border. A border does not consist of one, but of two parallel lines. A linear border moves

in neutral space and can very easily acquire the characteristics of either a positive or negative sign, depending on the changes in the forces influencing it. A new criterion of the border appears: elasticity, flexibility, that actually makes possible the existence of a line that seems stiff and fixed at first sight. History moves along neutral space too. In order to define a certain epoch we have to accept its stemming from the previous one. The occurred change has taken place in the period when both the old and the new are still valid. The borderline of an epoch consists in the countereffect and a shift caused by it that changes the localization of two parallel lines but not the character of the process. Proceeding from the stability of the latter, historian Tiit Aleksejev has created a model for exploring the Middle Ages.

Peeter Mürsepp MSc gives a survey of mathematics as a formative power in the world of ideas. His treatment proceeds from the ancient Greeks' clear conception of the aim and essence of mathematical proof. By about a thousand years after Pythagoras the Greeks had exhausted their mathematical power or to put it plainly: the political situation was not any more favourable for mathematical sciences. Christianity had prevailed. It was not until the last century that modern mathematics achieved the strict exactness of Greek mathematics and even exceeded it. The author is astonished by the fact that mathematicians today consider the older traditions of mathematical culture a dinosaur drawing its last breath and soon dying out — i.e. proofs will be substituted by computer experiments and visualization of mathematical situations by computer graphs. The author is convinced that the works of great mathematicians of bygone days stand for the source of inspiration and measure of work for the mathematicians of today and that they should be preserved in special libraries and be available.

Stephen Mennell, Senior master of sociology and head of the Centre of West-European Studies at Exeter University discusses upon the regulations controlling appetite since the Middle Ages till today. Evidently they have developed towards steadier and at the same time more inclusive specific control (just like the control over body functions and using violence, studied by Norbert Elias in his work *Über den Prozeß der Zivilisation*). Due to the insta-

Editorial note

bility of life and especially the availability of food the oscillating model of nourishment was prevailing in all the social strata in the Middle Ages. Regulations controlling appetite — coming from church, sumptuary laws or doctor's advice — testified rather to external than inner compulsion. We can notice some self-control over excessive appetite in the higher social strata of the 18th century, when the difference between the strata changed from that in the quantity into a difference in quality. Throughout the 19th century *gourmands* from bourgeoisie spread the propaganda that moderate eating is a virtue. The problem of obesity and the fear of stoutness spread also among the lower social strata and by the 20th century becoming and remaining slender becomes a significant problem in mass media. The appearance of pathological eating problems, like *anorexia ja bulimia nervosa*, evidently also depends on the changing social standards of controlling appetite.

In the section of book reviews Toomas Hiio criticizes the 8th volume of *Estonian Encyclopedia* and the principles of compiling the encyclopedia on the whole.

The 9th part of Ian Stewart's *Does God Play Dice?* finishes the issue.

The Võru vernacular: a language or a dialect?

Tõnu Tender

Possibilities of distinguishing a language from a dialect are observed in the article. The author supports the opinion that all people speak at least one dialect (either a city or a country dialect, a standard or a non-standard dialect, a dialect of a group on a higher or on a lower social position). Thus the standard usage of a language, i.e. literary language, is a dialect too. Social opinion deems the literary dialect more prestigious than other dialects, yet from the point of view of the inner structure of the language no dialect has any preference or advantage over another.

It has been attempted to distinguish between language and dialect, for example with the help of the criterion of "mutual comprehensibility", which means that if two people speak differently there are two possibilities: a) if the interlocutors do not understand each other, they speak different languages; b) if they understand each other, they speak different dialects of one and the same language. Unfortunately, analyses like this often do not lead to the right conclusions. For example, Norwegian, Swedish and Danish are mutually understandable, yet they are considered different languages. At the same time some German vernacu-

lars (dialects) exist that are not mutually understandable.

When language varieties are divided into languages and dialects, mainly political, historical, cultural, social and geographical factors are considered, linguistic criteria remain in the background.

If any language variant as an independent unit is to be observed, the ad hoc term 'language variety' can be used. For example, the Estonian language variety of Western dialect, the Estonian language variety of the town Haapsalu, the Estonian language variety of the business people of the town Haapsalu. Dialect and accent are more specific terms. Accent is a language variety that differs from another variety phonetically and/or phonologically. Dialect is a variety that differs from another variety grammatically or possibly lexically, as well as phonetically.

Borderland varieties of a dialect spoken on a certain territory need not be mutually understandable. But those mutually incomprehensible outskirts of the dialect area are joined into a chain of mutual comprehensibility. In no part of the dialect area the situation can occur, that geographically neighbouring dialects would be mutually incomprehensible. The longer the geographical distance, the more difficult mutual comprehensibility is. A situation like this is called geographical continuity or chain of continuity or continuum of the di-

Summaries

alect. In case of a dialect continuum separating and emphasizing single units of the chain of continuity is arbitrary, from the linguistic point of view. For example, it is impossible to say where exactly the borderline between the Norwegian and the Swedish language is, here extralinguistic factors play a decisive role.

Autonomy and heteronomy are terms that are also essential. Language is a language variety that is autonomous together with all the other varieties that are dependent on it (heteronomous)—i.e. dialects.

Why success — why failure?: A comparative essay on German mobilization in Estonia and Lithuania in 1943

Hain Rebas

Behind many-sided and far-reaching decisions, especially when they are carried by thousands of people, it is useful to look for explanations of short-, middle- and long-term perspectives and of several social realms.

We can find the first turning-point in the attitude of the Lithuanians towards Great Germany already in March 1939 in connection with the annexing of Memel. The second one appeared in summer 1941. The Lithuanian fight for freedom that was brought to noth-

ing by Germans and the dissolution of the restored Lithuanian Provisional Government caused a widespread national resistance. Bringing back 30 000 Lithuanian Germans to Lithuania by Himmler and maintaining and supporting them partially at the expense of the local peasants can be considered the third decisive factor. Undoubtedly the rude attitude towards Lithuanians of the Lithuanian Generalkommissar von Renteln gave rise to added national opposition. We can freely presume that Lithuanian resistance was founded and amplified, just like in 1991, on the basis of the medieval independence of Lithuania, its history of mighty conquests and the myths derived from it.

Fighting in Estonia in summer 1941 proceeded differently and not as fast as in Lithuania. Estonian politicians, not Estonians, but just the politicians in charge, were more passive than active and rather sought smooth collaboration with "liberators" than an open opposition with a new totalitarian conqueror. In many cases we can speak about active collaboration. But Estonian Baltic Germans were not brought back at the expense of the Estonian peasants and General von Roques, Generalkommissar Litzmann and the head of SD Sandberger in Tallinn were exactly the most stupid leaders (NB! under those circumstances). Certainly, having lived together with

Germans for centuries, in its turn made it easier to understand and get along with them during the critical times in Estonia.

At the same time it seems that general economic exploitation, mass working under compulsion, annihilation of the small Jewry of Estonia and the numerous one of Lithuania, as well as the hindered progress of cultural, educational and church life did not bring about essentially different reactions.

Finally we have to view the differences mentioned in case of Lithuania as sparks that exploded the powder keg of the German exploitative occupation. Lithuanians categorically refused the mobilizations of 1943. Already the following autumn the German occupying power had to inform Berlin that East Lithuania had become unmanageable because of guerilla warfare. And the situation went from bad to worse in Lithuania.

But in Estonia the sparks necessary for the explosion of the powderkeg were missing in spring 1943 because of the activity or maybe the inactivity, partly of Estonians themselves and partly of the local German power. The realistic possibility of continuing the fight in the Finnish uniform, dangerous though it was for Estonians, also helped to avoid the seemingly predestined German-Estonian conflicts.

It is impossible to weigh complicated and long-time historical

questions. Especially, when the basis of the sources studied is still comparatively weak. The only resultful possibility besides the practical work in archives seems to be an intensive dissection of the problems with the help of competent analogies as well as inter- and extrapolation. The popular question whether the war-time Estonian-German "collaboration" and "cooperation" were or were not favourable for the Estonian nation and the state is exciting but politicized. In any case it is not a scientific problem. Neither is the question about the sense of responsibility of politicians or the lack of it. But discussing those problems can teach us a thing or two.

Proceeding from this, it should be made clear on an international scientific level what did or did not happen in Estonia during those three difficult years of German occupation. It is high time for it. Only one thing is certain, shown also by the present comparative extract of history, namely that the fates of Estonia and Lithuania were, are and will be different from each other. But also this idea rests on an extrapolation.

Confined Middle Ages

Tiit Aleksejev

There is a certain similarity between the periodization of history and the idea of border. Both of

Summaries

them are based on the phenomenon of a neutral zone that could be compared to a pendulum swinging permanently from one position to another. An example of this pendulum is the frontera in medieval Iberia that may be interpreted as a model for the expansion of Christian Europe in the Central Middle Ages.

The social mobility, inevitable for the expansion, originated mainly from three sources: a desire for heritable land tenure among certain groups of nobility, rechristianization and marginalization of the society. In order to maintain stability in the Christian community the most dynamic strata of society were pushed towards the frontier areas where, in return for certain privileges, they acted the role of protectors of the neutral zone vis-à-vis hostile societies.

Moreover, to maintain stability inside the community it was unavoidable to protect and attack simultaneously. Therefore the emerging feudal civilisation had to ensure its survival, according to the tactic of circumvallation. This prin-

ciple of collective round-defence reached the deepest layers of people's mentality and besides determining territorial borders, it also determined the social and anthropological boundaries of the medieval world. The latter is reflected in Aquinas' teaching of the human being as a frontier between spiritual and corporeal; in the conceptions of the line between this world and the beyond and the ultimate frontier that the world reaches before the Armageddon and Doomsday.

The same principles of frontera are evident in the interpretations of canonical law in medieval Scandinavia, between the selected and rejected in the teaching of medieval Catholicism. The overwhelming dualism, originating from the latter, was concretised in the medieval environment — in its centre and marginal areas. The conception of the marginal terrain — the *vas-tum*, is a typical example of a neutral zone. Therefore, on the basis of various conceptions of the border, the Middle Ages themselves could be characterised as a dynamic frontier area.

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematematika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

IX

**Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.**

©Ian Stewart 1989.

VIIGIPUUD JA FEIGENVÄÄRTUSED

Rumal ei näe kunagi sedasama puud mis tark.

William Blake, Põrgu vanasõnad.

Uus matemaatikatehnika: kaos. Vana probleem: turbulents. Uus tööriist ja vana ülesanne — mis oleks veel loomulikum kui võtta tööriist kätte ja vaadata, kas ta ülesande täitmiseks sobib. Ning kätte ta võeti ja sobis ta ka.

Teadus ei liigu aga alati selles suunas, mida oleks kõige loomulikum arvata. Terve kari võib sinetava silmapiiri poole tormata, aga alati leidub mõni kangekaelne põikpea, kes ummisjalu vastassuunas kihutab. Ühe niisuguse põikpea tõttu toimus fundamentaalne läbimurre. Läbimurre matemaatikas, mis alles hiljem turbulentsiteoorias tõsiselt maksvusele pääses. Uus idee toodi matemaatikasse faasisiirete füüsikast: võimas tehnika nimega *renormeerimine*. Tema käes oli järg näidata, et kaose mõned omadused on *universaalsed* — nad ei sõltu täpseist võrrandest, vaid üksnes hetkel toimiva veidra atraktori kvalitatiiivsest tüübist. Seetõttu sai võimalikuks sooritada teatud kindlat laadi kaose kohalolu kontrollimiseks lihtsaid katseid. Kuid et seda teemat puudutada, võtaksin sissejuhatuseks üles ühe varasema teema: Voyageride lennu.

PUDELIPOST KOSMOSEOOKEANIS

Voyageride suur reis Päikesesüsteemis ei lõpe Uraani juures. Nagu nende eelkäijad Pioneeridki, tungivad nad üha edasi tähtedevahelisse ruumi. 40 000 aasta pärast jõuavad nad ühe valgusaasta kaugusele tähest AC +79 3888. Miljoneid ja mil-

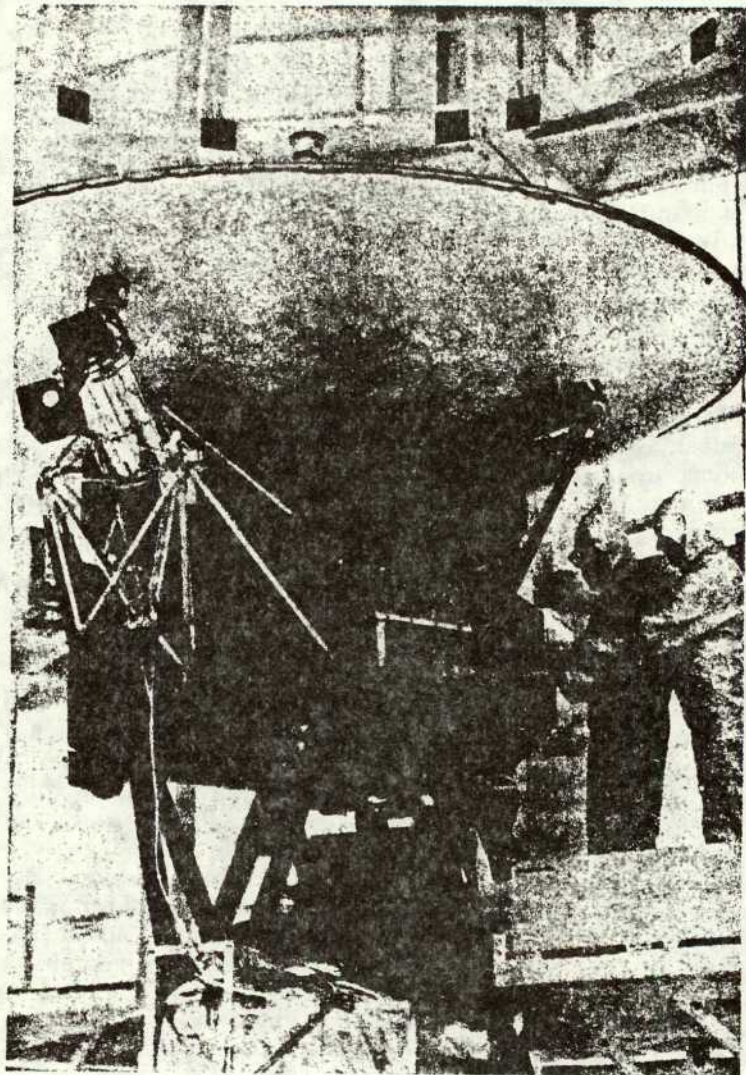
joneid aastaid sõuavad nad läbi Galaktika, kus nad ehk koh-tavad teisi planetaarsüsteeme.

Kui mõnel neist peaks mingi imeliku juhuse tõttu lei-duma mõistuslikku elu, siis selleks puhuks on Voyageridel kaasas 12-tolline kullaga kaetud vaskketas — grammofoni-plaat (joonis 81). Ta vagudes on kodeeritud 115 fotot — ala-tes mandritriivi diagrammist kuni moodsa kaubahallini — ja hulk mitmesuguseid helisid alates akadikeelsest tervitusest ja lõpetades Beethoveni Viienda sümfooniaga. Carl Sagan: “Kosmoselaevaga kontakteerutakse ja plaati mängitakse küll ainult siis, kui tähtedevahelises ruumis on teistegi kosmose-rändurite arenenud tsivilisatsioon. Kuid postipudeli saatmi-ne kosmoseokeani ütleb juba iseenesest meie planeedi kohta mõndagi lootustäratavat.” Mina ei jõua selgusele, kas pidada sedasinast kosmilist žesti inimhinge visaduse südantsoojen-davaks manifestatsiooniks või oma galaktika koordinaatide ohtlikuks reetmiseks võimalikule vaenlasele või muidu eputa-miseks. Huvitav, mida nood võõrad meie aaret leides temast siiski arvavad: kui nad ikka vaatavad fotot Jane Goodallist koos tema šimpansidega, võivad nad asjast iseäranis valesti aru saada. Aga on juba hilja sellele kõigele kosmosesse järele minna.

Üks foto Voyageriga kaasas oleval plaadil kujutab mate-maatilisi definitsioone. Inimkonna ammuse traditsiooni järgi on parim vahend võõrastega kontakteerumiseks matemaati-ka — nähtavasti eeldatakse, et see on universaalne mõtlemiss- viis. Carl Friedrich Gauss arvas, et Sahara kõrbesse võiks marslaste ja muude niisuguste jaoks maha joonistada Pytha-gorase teoreemi, et nad võiksid seda oma teleskoopidega uuri-da. Teised kavad sisaldavad mõtteid edastada algurvude jada või π kümnendkohad, oletades, et need tunneb igal juhul ära viimne kui tsiviliseeritud, mõistusega rass ning järelikult tun-takse ära ka meie, neid edastavate olendite intelligentsus ja tsiviliseeritus.

Arvan, et need skeemid lähevad alt oma kolkapatriotismi tõttu. Ma *usun* küll, et π tõenäoliselt jääb Maa matemaati- kas tähtsale kohale, kuid ma pole põrmugi kindel, et tal veel 10 000, rääkimata miljoni aasta pärast lausa fundamentaalne tähtsus alles on. Aimugi pole mul sellest, mida peavad funda- mentaalseteks teadmisteks Suure Magalhãesi Pilve roheliste katsesarvedega matematoidid. James Blishi ulmeromaanis

Kas Jumal mängib taringuid?

Joonis 81. Tehnikud monteerivad Voyager 2-le grammofoni-plaati.

Taldrikute kokkupõrge on kosmoses reisiva planeedi He matemaatika pealiskaudsel vaatlusel Maa omaga sarnane, kuid mõnigi asi võib saada komistuskiviks: "Siin kasutas Retma näiteks d -d lihtsalt konstandi väljendajana, aga Amalfi eksperimendis oli see olnud arvutuse muut." Nii et ma olen teid hoiatanud!

Oletagem, et 1975. aasta suvel registreeris kuskil üks astronoom binaarsete plöksude seeria, mis võis olla sõnum mingist allikast või ka mitte ja allikas võis ju olla looduslik, ehk ei pruukinud; ning seeria ülekandmisel kümnendsüsteemi tuli välja arv 4,669201609..., mis aina ja aina korduma jäi. Terve teadusmaailm oluks pettunud, et signaal ei osutunudki 3,141592653...-ks, sest kui siis oleks keegi tahtnud väita, nagu oleks π lihtsalt kokkusattumus, oleks ta tõesti juba üle igasuguse piiri läinud. Ent ehk võis see siis olla mingi muu tähendusrikas arv? Oleks tuhitud kõigis matemaatiliste põhikonstantide tabelleis — uuritud naturaalogaritmi alust e , metoonitsükli konstanti, Euleri konstanti, ruutjuurt kahest — ega see pole naljaasi. Üha kasvava pettumusega urgitsenuksid nad välja aina salapärasemaid arve — Catalani konstant, väikseima hüperboolse kolmemõõtmelise muutkonna ruumala...

Ei ole ses 4,669201609-s midagi tähenduslikku. Küllap satustid astronoomid mingile looduslikule allikale: mingi kaugel neutrontähe vibratsioonile või kiirgusele mustast august.

Aga kui seesama signaal oleks vastu võetud 1976. aastal...

ÄRA HÄIRI, VAID RENORMEERI!

Mitchell Feigenbaum on füüsik. 1970. aastate alguses töötas ta Los Alamoses laboratooriumis. Sõnale "töötas" vaielnuks mõnigi ta kolleeg küll vastu, sest seda, mille *kallal* ta just töötas, ei teadnud õieti keegi. Feigenbaum ise ka mitte.

Teda huvitasid mittelineaarsed süsteemid. Tollal käsitleti mittelineaarsust peamiselt elementaarosakeste füüsika häiritusmeetodite abil, kus olulisim osa oli Nobeli-võitja Richard Feynmani järgi nime saanud Feynmani diagrammidel. Üliõpilasena oli Feigenbaum need arvutused selgeks õppinud, siis

Kas Jumal mängib täringuid?

aga otsustas ta, et mittelineaarsust sel teel uurida ei saa, ja tüdines neist.

Üks teine füüsikaharu tegeleb faasisiiretega, muutustega aine olekus, nagu näiteks vedeliku muutumine gaasiks. Faasisiirete matemaatika on samuti mittelineaarne. Kui siis Kenneth Wilson tuli Cornellis välja ideega faasisiirete kohta, *renormeerimismeetodiga*, armus Feigenbaum sellesse hoobilt. Wilsoni meetod toetub enesesarnasuse põhimõttele — identse matemaatilise struktuuri kalduvusele esineda rekurrentselt paljudel tasanditel. Ja turbulentsi klassikaline pilt on just niisuguse struktuuriga: järjest väiksemate keeriste lõputu kaskaad. Nii nagu Lewis Richardson Jonathan Swifti sihilikult matkides kirjutas:

Suur keere toitis väiksemat:
ta kiirusest nii kosus see,
ja väike veelgi väiksemat —
see lõpuks viib viskoossusse.

Mitte üksi Feigenbaum ei arvanud, et Wilsoni renormeerimis-meetodit saaks turbulentsile rakendada. Turbulentsi algus näeb nii matemaatika kui füüsika poolelt välja nagu faasisiire — ainus erinevus faasisiirde tavapärasest põhimõttest on see, et turbulents on pigem üleminek ühest voolumudelist teise kui aine füüsikalise struktuuri muutumine. Niisiis töötas selle ideega mitu füüsikut. Samas oli väga kahtlane, kas see üldse paika peab — ja kui peab, siis kuidas just.

Feigenbaum kui arukas teoreetik ei üritanudki ennast reaalse turbulentsi voolu kogu keerukuse pärast haigeks mõelda. Selle asemel püüdis ta mõistatada nagu Smale'gi, millised võiksid olla mittelineaarsetes diferentsiaalvõrrandites esinevad üldised nähtused. Leidmata raamatutest midagi eriti kasulikku, jõudis ta otsusele, et seda tööd tuleb teha omaenda paljaste kätega. Ja ta hakkas pihta kõige lihtsamast mittelineaarsest võrrandist, mis ta teadis: meie vanast sõbrast logistsistlikust kujutusest.

Logistsistlikku kujutust olid juba paljud uurinud. Aastal 1971 kasutas ökoloog Robert May seda mittelineaarsete rahvastikumudelite huvitavate omaduste esiletoomiseks. Seltsamal aastal olid Nicholas Metropolis, Paul Stein ja Myron

Stein avastanud, et logistsistlik kujutus — nii keerulisena kui me teda juba niigi tunneme — on ikkagi veel palju keerulisem nähtus, kui keegi üldse oskaks arvata. Selle eest hoiatas Paul Stein ka Feigenbaumi ja supipott lükati mõneks ajaks pliidi tagumisse otsa omaette podisema. Kui juba *lihtsaim* mitte-lineaarne kujutus on virtuaalselt tabamatu, mis siis rääkida veel *realistlikust* mittelineaarsest dünaamikast?

Ent Feigenbaum võttis 1975. aastal siiski osa ühest konverentsist, kus ta kuulis Smale'i ettekannet dünaamilistest süsteemidest. Smale mainis logistsistlikku kujutust ja selle perioodi kahekordistumiste kaskaadi kaosesse. Ta märkis ära võimaluse, et midagi matemaatiliselt tõeliselt huvitavat toimub ehk punktis, kuhu kuhjuvad kõik perioodi kahekordistumised — kohas, kus kaskaad peatub ja algab kaos. Feigenbaum sai jällegi innustust, tiris supipoti ette tagasi ja keeras gaasi lahti.

HEA, KUI SUL EI OLE ARVUTIT

Te mäletate logistsistliku kujutuse kuju:

$$x \mapsto kx(1-x),$$

kus x asub 0 ja 1 vahel ning k on parameeter 0 ja 4 vahel. Meid huvitab tema paljude iseloomulike omaduste hulgast nimelt perioodi kahekordistumiste kaskaad, mille ma ennist Feigenbaumi auks *viigipuuks* ristasin.

Nägime, et viigipuu esineb siis, kui parameetri k väärtus kasvab 3-st kuni ligikaudu 3,58-ni. Kui k on 0 ja 3 vahel, on tegemist ühese püsiseisundiga. Kui $k = 3$, ilmub kahese perioodiga tsüklil, kui $k = 3,5$, muutub periood neljaseks, kui $k = 3,56$, kahekordistub ta veel kord — kaheksani — ja nii edasi. Kahekordistumised tulevad üksteise järel ja akumuleeruvad järjest kiiremini, ning pilt sellest, kuidas atraktor k muutudes teiseneb, näeb välja nagu puu, millel on lõpmatult palju järjest lühemaid ja lühemaid harusid, oksid, raagusid..., mis igas uues staadiumis kaheks hargnevad. Smale oli küsinud, mis juhtub viigipuu kõrgeimate raokete viimsetes tippudes — kui k on umbes 3,57 —, ja Feigenbaum otsis vastust.

Esiteks tegi ta tavapärase sammu: tuli välja arvutada parameetri k täpne väärtuste jada, mille juures esineb kahekordistumine. Tänapäeval küünitaks igauks oma personaalarvuti järele. Noil päevil venitas arvuti kasutamine protsessi pikaks — ülesanded tuli esitada perfokaardipatakana ja tulemused saadi mitu päeva hiljem. Mingeid vigu tehti harilikult ikka ja väiksemagi viperuse korral võis juhtuda — ja siis läks veel isegi hästi —, et vastu saadi vaid paberileheke napi veateatega. Nii et Feigenbaum kasutas hoopis programmeeritavaid kalkulaatorit Hewlett-Packard HP 65.

See osutus õnnelikuks käiguks, sest kalkulaator oli nii aeglane, et sellal kui tulemused alles ilmusid, oli inimesel aega nende peale mõelda. Õigupoolest oli aega selleks veel *enne* nende ilmumist. Kalkulaator alustas otsitava arvu mingist lähendist ja parandas seda järk-järgult. Mida parem oli aga esialgne lähend, seda vähem võttis arvutus aega. Seepärast hakkas Feigenbaum aja säästmiseks — ja see on kalkulaatorit kasutades hea mõte — proovima ära arvata, missugune võiks ligikaudu olla kaskaadi järgmine arv. Peagi nägi ta siin kindlat mustrit. Üksteisele järgnevate arvude erinevused olid omavahel konstantses suhtes, igauks oli umbes neli korda suurem kui eelmine. Täpsemalt: suhe oli umbes 4,669.

Matemaatik nimetaks seda *geomeetriliseks koondumiseks* ja pühendaks sellele vaevalt veel mõne mõtte. Füüsiku jaoks aga, eriti kui tal on teadmisi faasisiiretest, tähendab konstantne suhe *gradatsioon*. Füüsika peab oma omadusi rekurrentselt ilmutama järjest kahanevates mõõtkavades. Väikesed keermed suurte keerete sees — nagu turbulents. Antud kindla struktuuri sees peavad olema sellesama struktuuri väiksemad koopiad, kusjuures nende suuruse määrab ära gradatsioonitegur.

Feigenbaum oli avastanud, et viigipuu kõrgeimates tippudes peab olema mingi matemaatiline struktuur, mis jääb samaks ka siis, kui ta suurust gradatsiooniteguriga 4,669 muudetakse. See struktuur on *selle viigipuu enda kuju*. Püsiatraktor kujundab tüve. Kahese perioodiga atraktor kujundab kaks tüvest lühemat haru. Neist võrsuvad veelgi lühemad neljase perioodi harud, edasi kaheksase perioodiga oksad, kuueteistkümnese perioodiga raod ja nii edasi. Tüve ja esimeste harude suuruse suhe, samuti haru ja oksa, oksa ja oksarao, rao ja raokese suuruse suhe läheneb puu tipu poole järjest 4,669-le.

Tõepoolest, kui mõni puuharu kusagilt läbi raiuda, saate ikkagi terve viigipuu ligikaudse koopia (joonis 82). Samuti siis, kui ära murda raag. Koopia on väiksem ning suurus kahaneb vastavalt gradatsioonisuhte, mis läheneb 4,669-le. Ja mida kaugemale te lähete, seda sarnasemaks originaalile kuju muutub. *Enesesarnasus* on selle nimi. Temale tulebki rakendada Wilsoni renormeerimismeetodit. Feigenbaum ei teadnud küll veel, kuidas, ent nüüd oli ta kindlasti õigel teel.

MAOD JA KARUD

Metropolis ja Steinid olid logistsistliku kujutuse juurest leidnud mõningaid põnevaid mustreid ning identseid mustreid leidsid nad vähemalt ühest kujutusest veel: *trigonomeetrilisest kujutusest*

$$x \mapsto k \sin x.$$

Õhinal asus nüüd Feigenbaum oma arvutusi kordama, seda puhku aga juba trigonomeetrilise kujutusega. Taas leidis ta perioodi kahekordistumiste kaskaadi (joonis 83). Ja taas oli koondumine geomeetriline: viigipuuharude gradatsioonisuhe läheneb konstandile.

See polnudki väga üllatav: lõppude lõpuks pidi arvude kohta *mingisugune* mudel käima — neil tuleb ju piisavalt kiiresti kokku tõmbuda, et lõplikku ruumi lõpmatult palju oksaharusid sisse toppida. Seda ongi tõenäoliselt kõige lihtsam saavutada just konstantse gradatsiooniga.

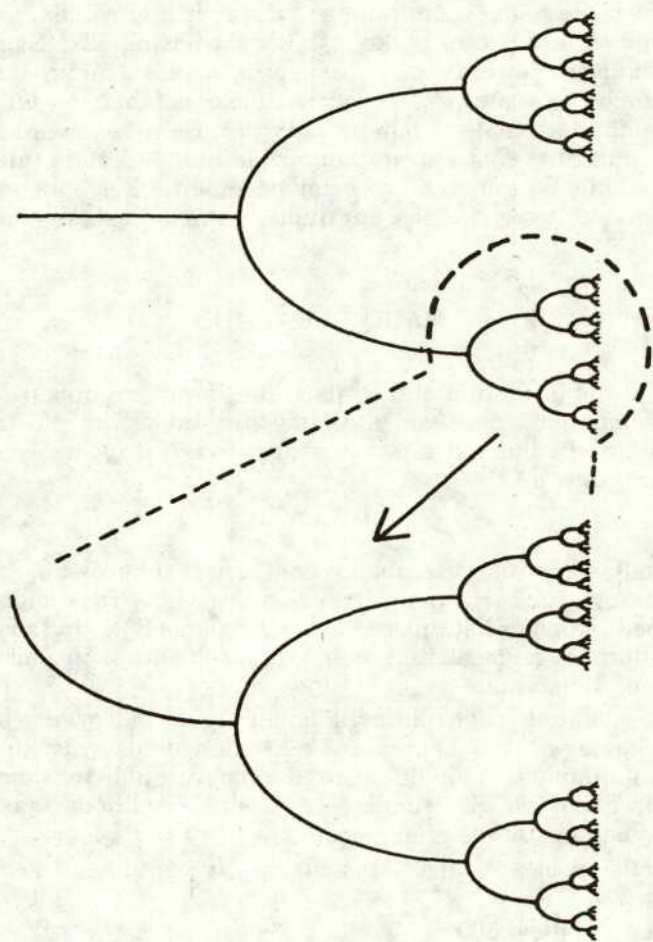
Sellegipoolest seal üllatus ikkagi *oli*: gradatsioonisuhte *väärtus*.

See oli jälle 4,669.

See jahmatas. Ei paistnud mingit põhjust, miks peaksid kaks täiesti erinevate valemitega kujutust esile tooma ühe ja sama arvu. Kalkulaator ütles aga, et nii see on.

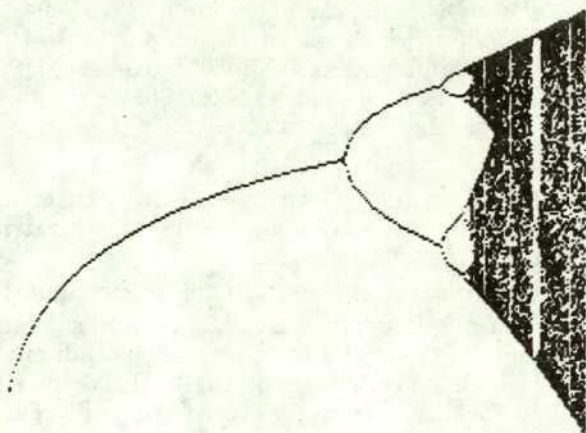
Vahest oli tegemist kokkusattumusega? Ehk oli järgmine kümnendkoht kummalgi arvul erisugune? Kergeim oli seda teada saada veelgi täpsemate arvutustega ja *nüüd* tundis Feigenbaum, et on aeg õppida arvutiga töötama. “Enne mõtle, siis arvuta.” Need sõnad tuleks graveerida iga teadlase arvutikuvarile.

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 82. Enesesarnasus viigipuus: ideaaljuhul on igal oksaraol originaalpuuga sama, ainult vähendatud kuju.

Joonis 83. Triigopuu: perioodi kahekordistumiste kaskaad trigonomeetrilises kujutuses (vrd joonis 65).

Logistsistliku kujutuse jaoks leidis Feigenbaum kiiresti täpsema gradatsioonisuhte väärtuse: 4,6692016090.

Ta kordas arvutust trigonomeetrilise kujutuse jaoks. Kümme esimest kümnendkohta langesid kokku — arvud jäid samaks.

See ei saanud ju olla enam kokkusattumus. Aga miks see, taeva pärast, ikkagi nii läks? Feigenbaumi hämmingut iseloomustab analoogiline juhtum James Gleicki raamatus *Kaos*:

Kujutage ette eelajaloolist zooloogi, kes jõuab otsusele, et mõned asjad on raskemad kui teised, see tähendab, et neil on mingi abstraktne omadus, mille zooloog nimetab *kaaluks*. Ta tahab oma ideed teaduslikult uurida. Ta pole kunagi millegi kaalu mõõtnud, ent arvab, et põhimõtteliselt saab ta aru, mida selle all mõelda. Ta vaatab suuri ja väikesi madusid, suuri ja väikesi karusid ning mõtleb, et loomade kaalul peaks olema mingi seos nende suurusega. Ta joonistab skaala ja alustab madude kaalumist. Häm-

Kas Jumal mängib täringuid?

mastaval kombel kaaluvad maod ühepalju. Konsterneerival moel kaaluvad ka kõik karud ühepalju. Ja ta veelgi suuremaks hämmastuseks kaaluvad karud sama palju kui maod. Nad kõik kaaluvad 4,6692016090. Selge, et see polnud *kaal*, mida ta mõõtnud oli.

Paras mosaiikmõistatus oli see küll. Kuid Feigenbaum oli nüüd saanud ikkagi vilksamisi oma jälitatavat mustrit näha ning oli talle kannule jõudmas.

Ometi oli ta arvanud, et see jätab hoopis teistsuguseid jälgi.

Füüsikas ja rakendusmatemaatikas arvatakse traditsiooniliselt, et maailma kõige tähtsam asi on võrrand, mis kirjeldab uuritavat süsteemi. Kui tahad endale selgeks teha, kuidas vann vett täis jookseb, *kirjuta üles võrrandid*. Siis võib vannivee välja visata ja keskenduda matemaatikale. Niisamuti nagu lapsest kasvab küps täiskasvanu, kasvab võrrandist kõik, mida teil vaja läheb.

Seda järeleproovitud teguviisi järgis ka Feigenbaum ja viskaski vannivee minema. Nojah, laps läks koos sellega. *Gradatsioonisuhe ei sõltu võrrandist*. Olgu logitsistlik või trigonomeetiline — *mingit vahet seal pole*.

Hea küll, ta leidis mustri.

Aga sellega polnud midagi peale hakata.

RENORMEERIMINE

Renormeerimine oli juba kinnistunud meetod, niisiis võis pealetungi alustada mitmest kandist. Feigenbaum prooviski igalt poolt. Ta levitas oma tulemusi mitteformaalseid kanaleid pidi, ta rääkis paljudega. Tasapisi hakkas valgus matemaatika pimedasse soppi sisse murdma. Selleks ajaks, kui Feigenbaum oli valmis oma ideid publitseerima, oli tal asjades üsna korralik ettekujutus. Nagu ta juba alguses arvas, on kõige taga tõesti Wilsoni renormeerimismeetod, ehk küll mitte oma harilikul tehnilisel kujul, vaid aluseks oleva mõtteviisi poolest. Feigenbaum kirjutas kaks artiklit, millest ühes visandas asjakohased matemaatilised nähtused ja teises esitas üldjoontes põhjused, miks on paljudel eri kujutustel üks ja

sama gradatsioonisuhe. Ranget tõestust tundus küll veel napivat, kuid põhjendused olid siiski veenvad ja seletasid ära, et tegemist polnudki imeteoga, vaid loogilise järeldusega matemaatilisest struktuurist. Mosaiigi viimased tükid tõid kohale Pierre Collet, Jean-Pierre Eckmann ja Oscar Lanford, kes olid leidnud Feigenbaumi stsenaariumi kinnituseks ranged tõestused.

Põhimõte on väga ilus. Püüan seda kirjeldada, kuid pean teid hoiatama, et teieni jõuab kogu pildist vaid tilluke kild ja suure osa peate lihtsalt heas usus võtma.

Alustan analoogiast, mis teataval määral iseloomustab seda, millega renormeerimine tegeleb. Tuletage meelde, et protsess või objekt on enesesarnane siis, kui sealt on võimalik välja võtta väikene osa ja seda suurendades taastada midagi, mis on tervikuga väga sarnane. Nagu logistsistliku kujutuse aknad. Või nagu turbulentses vedelikus on võimalik suurendamise teel saada väikesest keerisest suur keeris. Siingi on tegemist gradatsioonisuhtega: vajamineva suurenduse määraga.

Kui valida aina väiksemaid tükke ja neid täissuuruseni suurendada, võib tagajärjena saadav pilt *stabiliseeruda*, selles mõttes et järjest enamal suurendamisel hakkavad üksteisele järgnevad variandid paistma peaaegu identsena. Kui asi on nii, võite jätkata kuni piirväärtuseni, jõudes lõpuks lõpliku suurusega pildini, mis kujutab lõpmata väikeste suuruste geometriat. Protseduuri nimetataksegi süsteemi renormeerimiseks. Renormeeritud versiooni vooruseks on täpne enesesarnasus — mitte ainuüksi ligikaudne. Seega saab originaali iga omadust, mis sõltub üksnes infitesimaalgeometriast, välja lugeda renormeeritud objekti lõplikust geometriast.

Niisiis on renormeerimine matemaatiline nipp, mis funktsioneerib umbes nagu mikroskoop, võttes suurde plaani enesesarnase struktuuri, kõrvaldades kõikvõimalikud lähendused ja filtreerides välja kõik muu.

Esitan teile analoogia, mis väljendab neid peamisi matemaatilisi omadusi: suurte ringjoonte väikeste tükide geometria. Ringjoonel on *ligikaudne* enesesarnasus. Piisavalt väike ringjoone tükk on kerge kumerusega sile kõver. Suurendatuna on tal enam-vähem seesama kuju: ta on endiselt kerge kumerusega sile kõver. Enesesarnasus pole ometigi täpne.

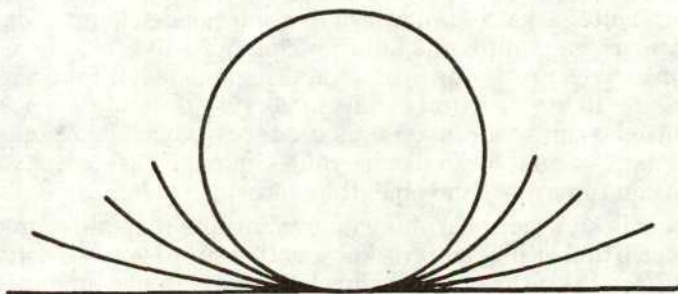
Kas Jumal mängib täringuid?

Ringjoone tüki suurendamisel ta kõverus tegelikult muutub, ehkki õige vähe.

Ent sirgjoone enesesarnasus on täpne: kui võtate suurendamiseks lühikese lõigu, siis saate originaali täpse reprodutsiooni.

Mismoodi näeb suurt ringi sipelgas? Tema jaoks on see enam-vähem sirge. Samuti nagu meie, pisitillukesed ahvid, näeme lamedana seda suurt kera, mida me asustame. Millisena näeb lõpmatult suurt ringjoont lõpmatult väike sipelgas? Arvatavasti *täpselt* sirgena. Vaadake aga ette sõnadega "lõpmatult suur" ja "lõpmatult väike". Kuidas niisugusele sedastusele ranget ja täpset mõtet anda?

Renormeerides. Ringjoone renormeerimiseks valige järjest pisemad kaared, suurendage nad kõik ühe ja sama pikkuseni ning võrrelge tulemusi. Näete järjest sirgemate kõverate jada, mis lähenevad sirgjoonele *kui piirväärtusele* (joonis 84). See piirväärtus hõlmab ringjoone "infitesimaalset" lamedust ja muundab ligikaudse enesesarnasuse täpseks enesesarnasuseks.

Joonis 84. Ringjoone renormeerimine toob ilmsiks, et "infitesimaalselt" on see lihtsalt sirgjoon.

Sirgjoonel on teataval määral olemas ka universaalsusomadus. Jällegi renormeerides, kuid alustades ellipsist, saate lõpuks samuti sirgjoone. Tegelikult käib see suvalise sileda kõvera kohta. Hoolimata sellest, millisest siledast kõverast te

alustate, teeb renormeerimisprotsess tast sirgjoone. Sirge on renormeerimisprotseduuri omalaadne "universaalatraktor".

Teisest küljest aga, kui lähtute millestki, millel on nurk, ja sooritate renormeerimise nii, et nurk püsib kogu aeg pildi peal, siis esineb piirväärtusena kõver, mille moodustavad kaks nurga all kohtuvat sirget. Seega on sirgjoon universaalne vaid ühe sobiva lähtekõverate klassi, nimelt siledate jaoks.

Faasisiirdeid uurivad füüsikud olid avastanud samasuguse universaalsusnähtuse. Teatud füüsikalised suurused, mida tuntakse kriitiliste parameetrite nime all, kalduvad olema ühesuurused sõltumata üldse täpsest matemaatilisest mudelist. Põhjuseks on see, et renormeerituna on kõik need mitmesugused mudelid väliselt samasugused, kriitilised parameetrid sõltuvad üksnes renormeeritud mudelitest.

FEIGENBAUMI KUJUTUS

Feigenbaum mõistis, et sama nippi saab kasutada ka viigipuu-ga. Viigipuu gradatsioonisuhe on sarnane kriitilise parameetriga, seega peab faasisiiretes täheldatav universaalsus olema aluseks sellele samale gradatsioonisuhte, mis viigipuude ot-sas alati esile tuleb, olenemata sellest, mis kujutusega on tegemist.

Tuletame meelde, et viigipuu on diagramm, mis näitab, kuidas tekivad järjest perioodilised tsüklid perioodiga 1, 2, 4, 8, 16... vastavalt sellele, kuidas muudetakse parameetrit k .

Põhimõte on selles, et kõik perioodi üksteise järel toimuvad kahekordistumised leiavad aset ühesuguse mehhanismi kaudu. Tsükkel perioodiga 2^n muutub ebastabiilseks ja tekitab tsükli perioodiga 2^{n+1} . Juhtub see niiviisi, et iga 2^n -tsükli punkt rebeneb kaheks. Kui te otse pärast 2^{n+1} -tsükli tekkimist teda kississilmi piilute, näivad punktpaarid kokku sulavat ja te näete veel sedasama vana 2^n -tsükli.

On olemas matemaatiline võte, mis lubab teil vaadelda ühtainust punkti 2^n -tsüklist ja jälgida tema kaheks lõhenemist. Te vaatate nimelt läbi matemaatikamikroskoobi pisi-kest osa vahemikust 0-st 1-ni. Peale selle väikese intervalli suuruse on kogu muu geomeetria kõigi eri lõhenemiste korral peaaegu identne. Ja kui te mikroskoobist nähtut pildistaksi-

te ja seejärel fotot standardsuuruseni suurendaksite, näeksid suurendused üksteise järel aina rohkem ühtemoodi välja. Nii-siis, kuna perioodi pikkus läheneb lõpmatusele ja teie lignete viigipuu ladvale, sarnanevad tehtavad fotod teatavale piirpildile üha enam ja enam.

Analoogia renormeerimisega on nüüd selge. Tegemist on matemaatiliselt identse protseduuriga. Mis tähendab seda, et me võime üritada analoogiat laiendada ja tunda huvi nii selle vastu, milline on see piirpilt, kui ka selle vastu, millisele kujutusele ta vastab.

Esmalt oletame, et kehtib samasugune pilt, ükskõik millise kujutusega on algvariandis tegu — logitsistliku, trigonomeet-rilise või mõne muuga, millel on üks küber. Oluline tähelepa-nek on see, et piirpilt on kõigil neil juhtudel kuju poolest *üks ja seesama*, samuti nagu ringjoon ja ellips annavad mõlemad renormeerimisel tulemuseks sirgjoone.

Leidmaks universaalsele piirpildile vastavat kujutust, alus-tame "ringianaloogilisest" tähelepanekust, et sirgjoonel on üks eriline omadus, mis tõstab ta ebaharilikuna esile. Sirgjoon pü-sib ka renormeerimisel täpselt ühesugusena — ta on täpselt enesesarnane. Oletagem, et te leiata mingi väga erilise kaju-tuse, mille korral mikroskoobifoto suurendamine mitte ainult ei lähene piirkujule, vaid reprodutseerib igal uuel sammul eel-misega identse kuju. Sellise kujutuse bifurkatsioonidiagramm on arhetüüpselt joonis 82 — *täpselt* enesesarnane. Siis peaks sel erilisel kujutusel olema analoogiline roll sirgjoone oma-ga. Nimetagem ta *Feigenbaumi kujutuseks*. Nii nagu sirgegi *ei muutu* ta renormeerimisprotsessis. Feigenbaum väitis, et ükskõik millisest kujutusest alustada, läheneb see renormee-rimisel ikkagi sellele erilisele kujutusele — just nagu suvaline sile kõver läheneb sirgele.

See, et Feigenbaumi kujutuse korral viigipuu üksteise jä-rel tekkivate raagude pikkus väheneb konstantse kiirusega, on vahetu järeldus ta definitsioonist, ning see konstantne kii-rus on nimelt see suhe, mille jagu tuleb järjestikuseid fotosid suurendada, et kuju identselt korrata. Ning selle suhte saab ühekorraga igaveseks ajaks välja arvutada: töötage vaid väl-ja õige Feigenbaumi kujutus. *Saate üheainsa arvu, sest ole-mas on üksainus Feigenbaumi kujutus*. Juhtumisi on see arv 4,6692016090. Jaa, siin peab *midagi* olema!

Ükskõik millise teise kujutuse korral ei muutu järjestikused suurendused aga mitte lihtsalt üha sarnasemaks üksteisega, vaid ka Feigenbaumi kujutuse pildiga. Seega lühenevad nende viigipuuoksad kiirusega, mis üha läheneb Feigenbaumi kujutuse korral kehtivale kiirusele. Järelikult leiata piirväärtuseni jõudes, et suhe on *seesama*: 4,6692016090.

Nii ellipsid kui ringjooned renormeeruvad sirgjooneks ning sirgjoon on iseloomustatav enesesarnasusomaduse kaudu. Samamoodi renormeeruvad nii logistsitlik kui trigonomeetriline kujutus Feigenbaumi kujutuseks ning sedagi iseloomustab enesesarnasusomadus.

Feigenbaumi ettekujutus protsessist oli keerulisem. Toimib teatud laadi dünaamiline süsteem, mis ei kasuta aga mitte arve, vaid *kujutusi*. See on diskreetne süsteem ning igal sammul transformeerub antud kujutus järgmiseks — iga kord kui vaatate läbi mikroskoobi ja teete suurendatud foto. Feigenbaumi kujutus on selle süsteemi atraktor. Millisest kujutusest te ka alustaksite — logistsitlikust, trigonomeetrilisest või mõnest muust —, dünaamika viib selle ikkagi Feigenbaumi kujutusele järjest lähemale. Niisiis: tema need omadused, mis sõltuvad üksnes suurendusprotseduuri lõpustaadiumidest, muutuvad Feigenbaumi kujutuse vastavate omadustega järjest sarnasemaks.

Täpsemalt: te saate ainult ühe *arvu* — 4,6692016090 —, sellepärast et ses kujutuste dünaamilises süsteemis on ainult üks *atraktor*. Feigenbaumi võluarv on nagu π -gi loomulik ja fundamentaalne matemaatiline konstant. Kui Suure Magalhãesi Pilve matematoidid, rohelist katsesarved peas, on dünaamikas kõvad poisid, võivad nad mõelda, et see arv ongi üks sihuke vigur, millega saab ülejäänud mõistuslikule univendumile endast märku anda.

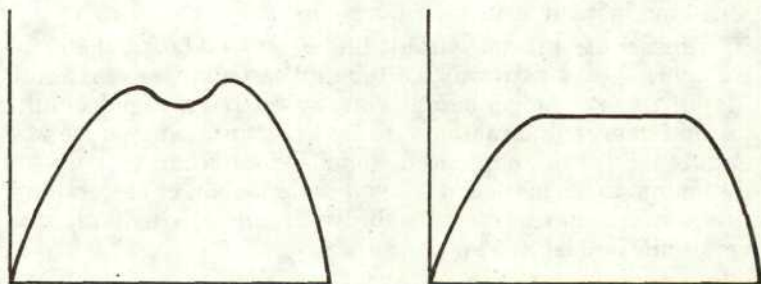
FEIGENVÄÄRTUSED

Füüsikud olid faasisiirdeid uurides sellise universaalsusega juba harjunud: et erinevatel matemaatilistel mudelitel on tendents jõuda ühtede ja samade arvuliste vastusteni. Nad ei suutnud tõestada, et see alati nii on, kuid ära kasutama õppisid nad seda ometi. Kui ühe ja sama vastuse annaksid paljud

muld, võib ju neist välja valida ühe, mille korral arvutused oleksid kõige lihtsamad.

Siis kui matemaatikud olid selle peenikese töö ära teinud, oli Feigenbaum märksa paremas olukorras. Ta võis tõestada, et erinevate kujutuste tulemuseks on alati üks ja seesama gradatsioonisuhe. Tema teooriat rangelt võttes tuleb arv 4,669 esile operaatori *omaväärtusena**. Omaväärtus mõõdab venitamise ulatuvust teatud kindlas suunas. Ja sõnaväändajad füüsikud nimetavad 4,669-t *feigenväärtuseks*.

Feigenväärtuste universaalsus on suhteline, mitte absoluutne. Ühe kükuruga kujutuse gradatsioonisuhe on alati 4,669, kui kükur sarnaneb parabooliga. Mitme kükuru või paraboolist märgatavalt erineva kujuga kükuru korral — näiteks lamedad või teravikuga kükurud — on gradatsioonisuhe teistsugune (joonis 85). Kuid on veel palju erisuguseid kujutusi, mille gradatsioonisuhteks on hoopis mõni muu arv. See tohutu hulk erisuguseid kujutusi jaguneb eri universaalsusklassidesse ning ühe klassi sees on gradatsioonisuhe alati üks ja seesama.

Joonis 85. Mitmekükurulised, samuti lameda kükuruga kujutused annavad tulemuseks erinevad feigenväärtused.

Mittelineaarsete kujutuste dünaamikaga seostub teisigi arve, mis on samal viisil universaalsed. Näiteks tähendab

*Omaväärtus on saksa keeles "Eigenwert", inglise keeles "eigenvalue", eesti keeles oleks sõnamänguline otseväste seega "eigenväärtus". Tlk ja toim.

viigipuu gradatsioonisuhe 4,669 okste pikkuste, õieti küll nende horisontaalvarjude pikkuste suhet, mida mõõdab parameeter k . Viigipuupilti vaadates märkate, et lühemad oksad ei avane nii kiiresti kui pikemad, nad ei eemaldu pärast hargnemist üksteisest nii kiiresti. Kiirus, millega harude avanemine toimub, muutub samuti universaalse, aga juba teistsuguse konstandi mõjul — sedapuhku on konstandiks 2,50290788750957.

KAHE TERAGA MÕÖK

Sel kõigel on kaosemudelite eksperimentaaltestide jaoks tähtsaid, ehkki samas kurioosseid järeldusi. Selgub, et perioodi kahekordistumiste seeria läbivad paljud reaalsed süsteemid — hetke pärast on üks neist meie ees. Loomulik mudel on siis dünaamiline süsteem, mis kõigiti vastab logistsistlikule kujutusele. Feigenbaumi universaalsustulemuse järgi saab teha eksperimendi kohta kaks ennustust. Järjestikuste kahekordistumiste vaheliste intervallide suurusuhte peaks olema umbes 4,669, okste avanemise kiirus peaks andma suhte umbes 2,502.

Nende kahe ennustuse kontrollimine on lihtne ja selgepiiriline ülesanne. Teete vaatlusi ja arvutate vastused. Seega on teooria falsifitseeritav: kui teooria on vale, saate vastuseks hoopis näiteks 6,221 ja 0,074. Oleks tõesti märkimisväärne kokkusattumus saada tulemuseks ennustatud feigenväärtustele lähedased arvud, kui teooria alused ei oleks päriselt paigas.

Pange tähele: puhtkvalitatiivsest mudelist me saame ennustada kvantitatiivseid, arvulisi väärtusi. Imeline!

Kuid selle imeteo eest tuleb ka maksta. Nähtus, mis selle üldse võimalikuks teeb — universaalsus —, tähendab ühtlasi, et eksperimendid ei suuda antud universaalsusklassi kujutuste vahel vahet teha. Trigonomeetriline kujutus läbib selle sama eksperimentaalse kontrolli samamoodi nagu logistsistlikki, samuti igasugune ühe kүүruga kujutus.

Kui eksperimendi tulemuseks on ligikaudu tõesti ennustatud arvud 4,669 ja 2,502, võime olla üsna kindlad, et käitumine on tõepoolest kirjeldatav diskreetse dünaamilise süsteemi

kaudu, mis mööda viigipuud kaosesse ronib. *Missuguse* süsteemi kaudu täpselt, see on teine jutt. Antud kontroll käib terve võrrandite *klassi*, mitte ühe kindla võrrandi kohta.

Kirjeldatud menetlus erineb tublisti sellest, mida harilikult eksperimendi all mõeldakse — s.o ühe spetsiifilise mudel-võrrandi kohta tehtud ennustusi võrreldakse tegelikkusega.

Veel üks asi. Oletagem, et te ei tea, et feigenväärtus 4,669 on universaalne. Oletagem, et logitsistlik kujutus on ainuke ühe kүүruga kujutus, mida te teate. Korrates arvutusi, mis Feigenbaumi selle teooriani juhtisid, suudate arvu 4,669 sellest spetsiifilisest võrrandist kätte saada. Kui eksperiment seda kinnitab, siis arvate, et olete logitsistliku kujutuse mudeli kasuks hea tõenduse leidnud. Te ei mõistakski, et iga kvalitatiivselt sama tüüpi mudel annab tulemuseks täpselt sellesama arvu!

Kujutage ette, et te sünnite uuesti — näiteks Galileina mingisse alternatiivsesse universumisse. Te loote teooria, et õhku visatud ese joonistab parabooli. Arvutate mõne tehte vastuse, teete eksperimendi ja leiате, et need vastavad kenasti teineteisele. Teil on piisavalt põhjust järeldada, et ese joonistab tõesti parabooli. Teil ei tule pähegi, et võib-olla annavad paljud teisedki teooriad tulemuseks needsamad arvud ja te ei kinnitanud ehk üldsegi mitte parabooli-oletuse õigsust.

Nõnda on Feigenbaumi universaalsuseavastus kahe teraga mõök. See aitab suhteliselt kergesti eksperimendi teel kontrollida kindlat kaosemudelite klassi, ent ei tee klassi sees eri mudelite vahel vahet.

Üks väljapääs oleks püüda leida tundlikumaid kontrollimisvõimalusi — näiteks uurida üksikasjaliselt perioodi kahekordistumiste jada struktuuri, ja mitte ainult ta käitumist otse kuhjumispunkti juures, kus on juba viigipuu latvade latv.

Teine võimalus on aga leppida sellega, et teatud eesmärkide korral (näiteks kindlaks tehes, *mis* käitumine seal viigipuu latvade ladva lähedal siis toimub) pole eri mudelite vahel vahetegemisest lugugi. Mitte küll kvalitatiivses, vaid kvantitatiivses mõttes. Niiuguste eesmärkide nimel *on ühe ja sama universaalsusklassi piires iga teooria ühtviisi kasutatav*.

TURBULENTSED UNELMAD

Nagu juba ütlesin, alustas Feigebaum sellest, et arutles turbulentsi üle, mis hõlmab väga spetsiifilist ja keerukat võrrandisüsteemi, mis kirjeldab vedeliku liikumist: Navier'—Stokesi võrrandeid. Nendesse süvenemise asemel aga tegi ta tööd kunstliku, lihtsustatud võrrandiga — logitsistliku kujutusega. Seeläbi tegi ta ühe hindamatu avastuse: avastas universaalsuse. Keerulistest võrranditest poleks ta seda iialgi kätte saanud, isegi kui need oleksid tegelikkusele rohkem vastanud. Vahetevahel võib realism olla lausa piin.

Diferentsiaalvõrrandite uurimise matemaatiliste võtete hulka kuulub laialdane nipirepertuaar, kuidas teisendada üht ülesannet näiliselt täiesti teiseks ülesandeks. On olemas muutuja vahetused, mis muudavad võrrandite kuju, sealjuures aluseks olevat mudelit muutmata; on taandamise meetodid, mille abil võib terve hulga muutujaid elimineerida. Navier'—Stokesi võrrandeile on neid tehniliselt raske rakendada, kuid unelmates võib ju seda võimalust kaaluda ja mitte lasta end kõikidest agadest segada.

Loota, et ükskõik mis laadi matemaatiline analüüs Navier'—Stokesi võrranditest ehtsa logitsistliku kujutuse ekstraheeriks, oleks ikkagi liiast. Ilma universaalsuseta oleks logitsistliku kujutuse analüüs lihtsalt üks näide, mis arvata-vasti ei iseloomustaks mitte ühtegi muud asja — üks kasutu isoleeritud arvutus. Kaose olemus aga — venita ja keera kokku — torkab turbulentsetes vooludes palju tõenäolisemalt silma. *Lihtsaimad* venitust-kokkukeeramist nähtavale toovad süsteemid on need, mis kvalitatiivselt sarnanevad logitsistliku kujutusega. Universaalsuse tõttu annavad nad kõik tulemuseks ühe ja sama feigenväärtuse.

Järeldus: kui juhtub nii olema, et Navier'—Stokesi võrrandites on peidus ühe kүүruga kujutust sisaldav matemaatiline protsess, siis ei jää me kindlasti ilma ka perioodi kahekordistumiste kaskaadist, mille gradatsioonisuhe on 4,669. *Selle ennustuse tegemise jaoks ei pea kujutust ekstraheerima.* On vaja üksnes oletada, et kusagil seal sees on üks niisugune kujutus olemas. Seda ennustusel on kõik needsamad eelised mis vargusel ausa tööügamise ees.

Kuid see on suurepärane ennustus, olgu ta eetiliselt millise väärtusega tahes: te saate pihta hakata, teha eksperimendi ja vaadata, kas välja tuleb arv 4,669. Ja kui tuleb, on teil käes hea tõendus, et Navier'—Stokesi võrrandites on tõepoolest peidus mingi kaootiline dünaamika, veider atraktor, ühe kääruka kujutus. Eksperimentaalne tõendus toetamas matemaatilist teoreemi!

Pentsik küll.

Neis suundades mõeldes pakkus Feigenbaum välja uue viisi turbulentsi tekkele. Mitte iseseisvate lisanduvate võnkumiste akumulatsioon, mida pooldasid Hopf ja Landau. Mitte ka Ruelle ja Takensi pakutud variant "üks-kaks-kolm ja kaos on käes". Hoopis kuhjuvate perioodi kahekordistumiste tee: kahekordistumised toimuvad järjest kiiremini ja kiiremini ja ronivad viigipuu kõrgeimasse latva kaoseõuna napsama.

See kõik oli väga spekulatiivne. Ei olnud palju neid, kes oleksid usaldanud hüpset lihtsalt kunstlikult kujutuselt äraproovitud osatuletistega diferentsiaalvõrrandile vedelike kohta. Ei meeldinud inimestele ka see, et Feigenbaumi teoorial puudus igasugune füüsikaline sisu. "Tegemist on kaose dünaamilise süsteemiga, kuid pole oluline, millisega, ja kui eksperiment isegi õnnestub, ei aita seegi teil selgusele jõuda." Jalad lööb alt.

Feigenbaumi hüpe polnud aga mingi spekulatiivne hüpe mingile õigustamatule järeldusele. Hoopis kujutlusvõime hüpe täiesti õigustatud järeldusele. Sel oli rohkem šansse õige olla, kui enamik inimesi tahtnuks tunnistada.

Esimene tõendus selle kohta, et idees peitub rohkem kui esimesel pilgul paista, tuli esile arvuti arvutustest tegelikkuks enam vastavate vedelikuvõrrandite kohta. Vahetevahel õnnestus neid veenda tekitama perioodi kahekordistumiste kaskaadi. Siis sai arvutada gradatsioonisuhte. Tähelepanuväärne komme esile kerkida oli 4,669-lähedastel arvudel.

Puudu oli aga päris eksperiment päris vedelikuga, mille tulemuseks oleks seesinane arv.

Saatuse vembuna oli niisugune eksperiment aga juba sooritatud — pimedas kobades, mis baasteadustes nii tavaline. Kuid ei Feigenbaum ega tema teooriat juba kontrollinud eksperimentaator ei teadnud, et nende tulemustes omavahel midagi ühist oleks olnud.

KÜLM JA VAIKUS

Vedel heelium on maailma üks kõige kummalisemaid aineid. Peaaegu absoluutse nullini jahutatult võib ta katseklaasis omaenese algatusel välja ronida — kvantide ebausaldusväärsuse makroskoopiline manifestatsioon. Kvantteoorias ei saa kunagi täiesti kindel olla, kas vedelik üldse on katseklaasis — heelium pääseb läbi kvantmulgu minema. Lihtsalt tänaval vedelemas vedelat heeliumi küll ei leia, ning seda mitte sellepärast, et ta minema pääseb, vaid sellepärast, et teda saab valmistada ainult laboratooriumis, kus hästi keerulisel menetlusel saadakse väga madalaid temperatuure — -270°C kandis. Madalate temperatuuride füüsik Albert Libchaber oli vedela heeliumiga vana sõber. Ja kogu tootmise vaeva oli vedel heelium väärt seepärast, et ta on ainenähtu väga puhas ning eksperimendid, kus teda kasutatakse, on samuti väga "puhtad".

Toatemperatuuril liiguvad vedeliku aatomid soojusliikumisest tagant kihutatuna aina juhuslikult ringi. Liikumatusena näiv katseklaasitäis vett on aatomitasandil tegelikult taltsutamatus rajus mäslev ookean. Need soojusnähtused tekitavad "müra" — mitte harilikus mõttes, vaid katseandmete juhuslike häirituste tähenduses. Kui tahaksime saada ligikaudset aatomitasandi täpsust, rikuks see "müra" tulemused. Eks katse kokteiliõhtuseltskonnas ööbikulaulu kuulata: selle heli neelab ümbritsev läbiseigi lobisemine.

Mürast vabanemiseks tuleks pillerkaaritajad vait sundida, see tähendab aeglustada nende soojusliikumist. Ühesõnaga alandada temperatuuri. Madalaim võimalik temperatuur on absoluutne null — -273°C . Absoluutse nulli juures pole mingisugust soojusmüra, isegi aatomid on külmunud.

Ei saa aga teha katseid vedeliku voolu kohta, kui vedelik on tahkeks külmunud. Vaja läheb ainet, mis jääb vedelaks isegi absoluutse nulli lähedasel temperatuuril. Selles mõttes on heelium unikaalne. Ta pakub end välja kui ainuke aine, mille abil noid kõrgetäpsust nõudvaid katseid saab korraldada. Nii või teisiti: kui te igatsete vedeliku voolu pluss ülimate täpsust, siis olete madalate temperatuuride füüsik ja töötate vedela heeliumiga. Ka siis, kui teid huvitavad pigem klassikalised kui kvantnähtused, sobib heelium väga hästi: kui

Kas Jumal mängib täringuid?

ta mõnusasti -269°C -ni üles soojendada, käitub ta just nagu klassikaline vedelik.

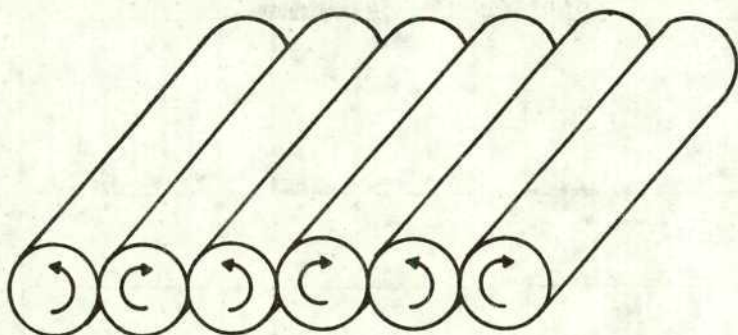
HEELIUMIRULLID

1977. aastal tegeles Libchaber konvektsiooniga nagu paljud füüsikuist ja vedelikudünaamikuist teadurid. Ta teadis, et teisedki eksperimentaatorid, näiteks Swinney ja Gollub, on avaldanud kahtlust Hopfi—Landau akumuleeruvate võnkumiste teooria suhtes. Oleks Libchaber olnud kunstnik, maalinuks ta miniatuure, ja insenerina valmistanuks ta šveitsi kelli. Talle meeldisid kenad täpsed pisikesed asjad — peamiselt just nende omaduste pärast madalate temperatuuride füüsika teda paeluski. Samal ajal kui teised uurisid vedelikuvoolu vahest 30 meetri pikkuses aerodünaamilises torus, mahtus Libchaberi aparaat taskusse. Ning voolama pandava vedeliku kogus ei ületanud suuruselt liivateragi.

Libchaber kavandas roostevabast terasest pisikese hästi korraliku kambri ja täitis selle vedela heeliumiga. Teatud väljavalitud kohtades kontrolliti imeväikeste safiirist mõõtevahendite abil pidevalt vedeliku temperatuuri. Ruumi oli seal vaid ühele-kahele mõõteriistale. Seejärel soojendati kambri põhja kraadi murdosa võrra soojemaks, kui oli kambri lagi, mille tagajärjel tekkis temperatuuri inversioon: soe vedelik hakkas ülespoole tõusma ja jahedam allapoole langema. Oma pisikambris suutis Libchaber luua peaaegu müravabu konvekterivaid voole ja nende käitumist mõõta.

Hulk aega tagasi jõudis suur füüsik Lord Rayleigh selgusele, mis niisuguses kambris juhtub hetkel, mil konvektsioon tekib. Nimelt moodustab vedelik silindrilised rullid, mis on ligistikku üksteise kõrval pikali nagu palgid raielangil ning mis pöörlevad — iga rull enda kõrval oleva suhtes vastupidises suunas (joonis 86). Sedasama süsteemi uuris ka Lorenz, kuid Libchaber töötas reaalse süsteemiga, mitte ligikaudse matemaatilise mudeliga.

Libchaberi kamber oli nii väike ja hoolikalt planeeritud, et ruumi oli seal täpselt kahele rullile. Kui kambri põhja oli veidi soojendatud, hakkasid rullid võbisema, simmides na-

Joonis 86. Paralleelsed rullid vedeliku konvekteeerimisel: kõrvuti asuvad rullid pöörlevad üksteisega vastupidises suunas.

gu vastastikku rütmi pidav kõhutantsijate paar. See oli taas klassikalisele füüsikale toetuvate ootustega kooskõlas.

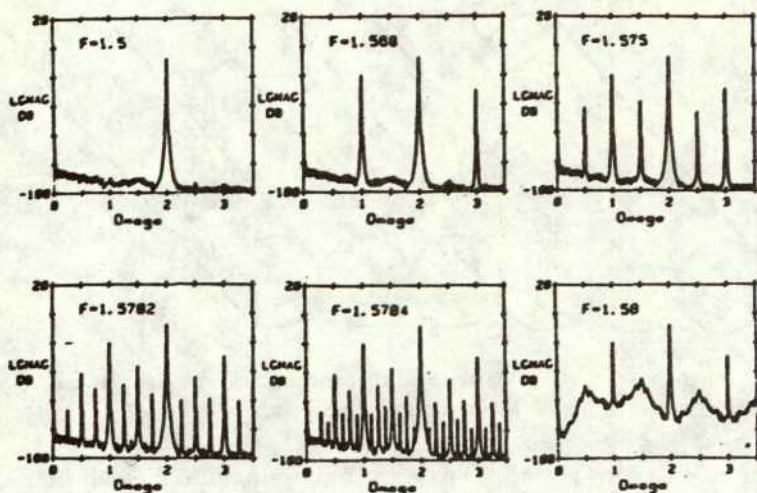
Aga järgmine asi mitte. Ilmnes uus võnkumine, kuid erinevalt Hopfi—Landau võnkumistest sõltus selle periood juba toimuvatest võngetest. Uus võnkumine toimus eelmisega võrreldes täpselt kahekordse perioodiga. Ning edasisel temperatuuri vähesel tõusul olid ähmaselt märgatavad alperioodiga võrreldes nelja-, kaheksa- ja vist ka kuueteistkümnekordse perioodiga võnkumised. Sealt edasi, -267°C juures, neelas juba aatomite kõrvulukustav soojuslärm kõik mõõtmistulemused.

Libchaber tuvastas need võnked, kasutades võimsusspektreid, mis ta oma vaatluste põhjal oli arvutanud (joonis 87). Meenutagem, et teravikud võimsusspektris esindavad tugevaid komponentsagedusi. Vaadeldes piltiderea järjest läbi, näete kõigepealt üksikut teravikku, seejärel mitut lähestikku paigutunud ja nii edasi. Vahekaugus muutub iga korruga poole väiksemaks, mis tähendab, et periood, mis on pöördvõrdeline sagedusega, samal ajal kahekordistub. Laiad ribad viimasel võimsusspektril osutavad kaosele.

Libchaber oli nüüd leidnud perioodi kahekordistumiste jada. Füüsika viigipuu. Tema jaoks oli see uus mõistatuslik nähtus.

Ent 1979. aastal kohtus ta juba Feigenbaumiga. Nüüd teadis ta sedagi, mida need tema vaatlused endast kujutasid ja mis nendega peale hakata. Nagu mustkunstnik oli Fei-

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 87. Katseline tõendus viigipuude esinemisest konveksioonis: iga uus teravike kogum tekib eelmiste vahele poolele maale, mis osutab perioodi kahekordistumisele. Näete neljast perioodi kahekordistumisest koosnevat jada, millele järgneb kaos.

genbaum kaose torukübarast universaalsusjänesse välja võtnud. Libchaberil jäi üle vaid oma perioodi kahekordistumiste jada gradatsioonisuhe välja arvutada ja vaadata, kas see on ligikaudu 4,669.

Oli küll. 4,699-le piisavalt ligidal, et olla väärt uusi ja nüüd juba veelgi täpsemaid eksperimente.

Paari järgmise aasta jooksul kinnitas suur hulk üle kogu maailma tehtud teaduslikke eksperimente Feigenbaumi ennustust täielikult. Mitte ainult turbulentsete vedelike, vaid kõikvõimalike füüsikaliste süsteemide kohta: nii elektrooniliste, optiliste kui koguni bioloogiliste kohta. Inimesed, kohad, kultuur — ja lõpuks oli aegki küps. Kõik oli ühekorraga olemas.

Kaos oli nüüd fakt, mitte teooria.

Kasvab, kasvab suur teadus pisikesist viigipuust.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 11-12; 1991 — 3-12; 1992 — 1-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12 ja 1995) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12, 1995 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1990

										11	12
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

The Võru vernacular: a language or a dialect?	<i>Tõnu Tender</i>	643
Missing for epos: Some remarks to the relation between literature and folklore	<i>Ruth Mirov</i>	652
The Song of Loddiafnir		681
Why success — why failure?: A comparative essay on German mobilizations in Estonia and Lithuania in 1943	<i>Hain Rebas</i>	692
Russia as a subconsciousness of the West	<i>Boris Groys</i>	729
Testifiers of the Resurrection	<i>Harri Haamer</i>	747
Confined Middle Ages	<i>Tiit Aleksejev</i>	754
Culture in mathematics	<i>Peeter Mürsepp</i>	778
Civilization of appetite	<i>Stephen Mennell</i>	790
<i>Review: About encyclopedias. Eesti Entsüklopeedia. 8. köide. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995.</i>	<i>Toomas Hiio</i>	819
Editorial note. Summaries		828
Does God play dice?: The mathematics of chaos. IX	<i>Ian Stewart</i>	837

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163